

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ВІСНИК ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

ВИПУСК 2

Виходить з 2006 р.

Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2007

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Вісник Інституту археології. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – Вип. 2. 196 с.

Proceedings Institute of Archaeology of L'viv University / L'viv: Ivan Franko National University of L'viv, Vol.2. 196 s.

У збірнику вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів дослідження пам'яток фахівцями Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, аспірантів, студентів та всіх шанувальників давньої історії.

Редакційна колегія: канд. іст. наук, доц. *М. Филипчук* (відп. ред.), канд. іст. наук *Н. Білас* (відп. секр.), д-р іст. наук, член-кор. НАН України, проф. *В. Баран*, д-р іст. наук, проф. *Д. Козак*, д-р іст. наук, проф. *С. Макаручук*, д-р іст. наук, проф. *О. Ситник*, д-р іст. наук, проф. *М. Глушко*, д-р іст. наук, проф. *Л. Крушельницька*, канд іст. наук, доц. *Б. Томенчук*.

Editorial board: *Mykhailo Fylyptshuk* (editor-in-chief), *Natalia Bilas* (responsible secretary), *Volodymyr Baran*, *Dioniziy Kozak*, *Stepan Makarshuk*, *Oleksandr Sytnyk*, *Mykhailo Glushko*, *Larysa Krushenitska*, *Bogdan Tomenshuk*.

Адреса редакційної колегії:

Львівський національний університет
імені Івана Франка, Інститут археології,
вул. Університетська, 1,
79000 Львів, Україна.
Тел.: +(38) (0322) 2 394 639
E-mail: archeofilip@mail.ru

Editorial office address:

Ivan Franko National University of L'viv,
Institute of Archaeology,
1 Universytetska tr.,
79000 L'viv, Ukraine.
Tel.: +(38) (0322) 2 394 639
E-mail: archeofilip@mail.ru

Відповідальний за випуск *М. А. Филипчук*

Редактор *М. М. Мартиняк*

Комп'ютерне верстання *Н. М. Лобач*

Переклад резюме англійською *Г. І. Безух*

Рекомендовано до друку
Вченою Радою Львівського національного університету імені Івана Франка

СТАТТІ

УДК 902 (477.85|.86) “04|09”

ПРО СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ПОРИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ

Михайло Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

На засадах нових підходів висвітлено власний погляд на формування археологічної джерельної бази ранньосередньовічної доби (V–X ст.) в Українському Прикарпатті за останні 50 років. Проаналізовано стан і перспективи проведення різних видів пошукових польових робіт: обстежень, розвідок та стаціонарних досліджень.

Ключові слова: празько-корчацька культура, райковецька культура, селища, городища, планувальна структура, Українське Прикарпаття.

Вивчення давньої історії України і, зокрема, пошук витоків та формування українського етносу в ранньому середньовіччі (V–X ст.) є надзвичайно важливим завданням сучасної археології, історії, етнографії, лінгвістики тощо. Серед перелічених дисциплін вагоме місце відводять археологічній науці, джерельна база якої постійно зростає і є чи не єдиною, що може дати змогу максимально об'єктивно відтворити події, явища та процеси, які відбувалися в розвитку тогочасних спільнот на різних ієрархічних рівнях.

Сучасні підходи, які застосовують в археологічній науці, дають змогу ставити і вирішувати чимало актуальних проблем господарської, соціальної, політичної та духовної сфер з нових концептуальних позицій, опираючись на максимально достовірні джерела. Звичайно, зазначені питання завжди перебували і перебувають у полі зору не лише вітчизняних, а й зарубіжних фахівців [2–4; 54; 13–20; 26–36]. Не важко помітити, що, погляди дослідників частково, а то й кардинально, відрізняються, причому передусім щодо хронології тих чи інших процесів і явищ, етнокультурної та етнічної належності старожитностей, меж їхнього поширення тощо.

Не аналізуватимемо погляди представників будь-яких наукових шкіл чи напрямів, оскільки це зовсім інша тема для дослідження, хочемо лише звернути увагу на

найголовніші, як на нашу думку, моменти, а саме: якісні та кількісні сторони сформованих джерел: каталогів, польової документації, наукових звітів, публікацій матеріалу тощо, на підставі яких виконують археологічні та історичні інтерпретації. Адже саме залежно від повноти та достовірності джерел, критичного їх аналізу та концептуальних і теоретико-методологічних засад дослідника ми отримуємо узагальнення й інтерпретацію тих чи інших подій, явищ, процесів, що відбувалися протягом тривалого часу в минулому. Відразу ж зазначимо, що сучасну основу джерел, і причому досить таки добру, сформовано вітчизняними осередками в середині–другій половині ХХ ст. На наше переконання, перш за все, це пов'язано з відкриттям і дослідженням пам'яток другої та третьої чверті I тисячоліття н.е. та зачислення їх до празько-корчацької [15. С. 39–50; 17. С. 93–96] та райковецької [5. С.4–12] археологічних культур. За результатами розвідкових і стаціонарних пошукових робіт написано наукові звіти, а згодом з'явилися не лише перші узагальнення [3; 4; 15. С. 39–50] та підсумкові праці з додатками опису пам'яток і об'єктів з розвідкових і стаціонарних робіт [3; 13; 20; 27; 32], а й зведення власне археологічних джерел [14; 18] та каталоги [1, 34]. Без сумніву, публікація джерел у різному вигляді є не менш важливою, ніж їхня інтерпретація, адже одну з визначальних ролей на рівні археологічної та історичної інтерпретацій відіграє повнота і достовірність саме джерельної бази – вихідне значення якої незаперечне.

По суті, археологічні джерела є різноплановими. Передусім це компілятивні узагальнення першого порядку про пам'ятки, об'єкти, арте- й екофакти. Їхні форма і зміст залежать від належності фахівця до тієї чи іншої школи, напрямку, мети і завдань досліджень, а також його теоретико-методологічного рівня.

У середині–другій половині ХХ ст. завдяки наполегливій роботі вітчизняних та російських археологів, які представляли академічні науково-дослідні інститути, освітні та культурні заклади, в зазначеному регіоні виявлено, розвідково та стаціонарно досліджено чимало селищ, городищ, могильників раннього середньовіччя. Цілком закономірно, що пам'ятки, які вивчали стаціонарно, отримали набагато ширшу характеристику завдяки опису не лише виявлених там рухомих і нерухомих об'єктів, а й місцезнаходження, форми заселеної (чи закладеної похованнями) площі, окремих елементів найближчого довкілля, стану збереження тощо. Тому й не дивно, що декілька таких пунктів стали еталонними для тієї чи іншої культури, періоду чи навіть етапу.

Структура джерел таких праць, як звичайно, містить: опис топографії пам'ятки; характеристику культурного шару, нерухомих та рухомих артефактів, у тому числі й їх графічне зображення. Наприклад, топографія селищ Кодин-I та Кодин-II описана так: "...Поселення займають частину корінного берега р. Дереглуй, правої притоки Пруту, але віддалені від русла ріки й обмежені невеликими струмками. Поселення Кодин-I розташоване на краю похилого мису між двома струмками, з третьої сторони мис обмежений крутим берегом, тому площа поселення має природні межі. Її розміри 50 × 60 м (рис. 4). Значна частина поселення зруйнована сучасними господарськими роботами. Уціліла частина поселення розкопана. Її площа близько 800 кв. м (табл. 1). Поселення Кодин-II відокремлене від Кодина-I струмком і також має природні межі: із заходу і півдня – два струмки, а з півночі – болотиста низовина, що прилягає до високих

підвищень. Зі сходу поселення тягнеться вздовж струмка з невеликими переривами до русла р. Дереглуй на проміжку 250 м (рис. 5)” [20. С. 9].

Подібно висвітлювали загальні відомості про селища й інші провідні дослідники цієї культури, зокрема, В. Д. Баран: “Багатошарове поселення розташоване в ур. Підліски, за 2 км на захід від с. Бовшів, на лівому березі р. Гнила Липа, лівої притоки р. Дністра. Займає південний схил першої надзаплавної тераси, що місцями має рівний рельєф, а в окремих місцях виражений крутими схилами, що переходять у Касову гору. Зі сходу, півночі та заходу воно оточене лісом, а із півдня від долини ріки – болотистою низовиною. На сьогоднішній час частина поселення затоплена штучним озером” [2. С. 583–593; 3. С. 143–149; 6. С. 130–137].

Як бачимо з наведених вище характеристик, дослідники брали до уваги елементи адміністративної, топогеографічної і гідрографічної прив’язки пам’ятки, коротко характеризували територію її поширення, із окресленням природних меж, зазначали площу. В тих випадках, коли селища були в заліснених масивах, до цих характеристик додавали й ті, що притаманні їм унаслідок дії лише природних чинників на деструкції нерухомих та рухомих об’єктів: “...Поселення знаходиться за 4,5 км на північний захід від села Магала в ур. “Думбрава”, в лісі. На південно-західних схилах виявлено 128 решток різночасових житлово-господарських заглиблених споруд у вигляді підпрямокутніх та округлих западин (діам. 3–4 м і макс. глиб. до 1 м), по периметру яких простежується валоподібний “викид” – штучне нарощення земляних стін. В деяких западинах простежуються входи. На місці однієї з них було закладено шурф, в якому виявлено уламки ліпного та кружального посуду IX–X ст., перепалене каміння та вугілля. Площа поселення складає 5,4 га” [7. С. 7, 10, 11].

Опис культурного шару стаціонарно досліджених селищ, здебільшого, лаконічний, розмежований за культурно-хронологічним принципом. “Слов’янські відклади культурного шару мають потужність 20–30 см на поселенні Кодин-I і до 50–60 см на окремих ділянках поселення Кодин-II. У цьому шарі досить мало знахідок. Житла виділяються в сірому передматериковому шарі, а іноді пізніші з них простежуються вже в культурних відкладах. Більшість жител заглиблена в глинистий материк. У заповненні жител як звичайно, простежується глинистий прошарок від зруйнованого перекриття, що дає змогу розглядати знахідки, що розміщені нижче, ніж закритий комплекс” [20. С. 10].

Інформацію про нерухомі та рухомі об’єкти (житла, господарсько-виробничі споруди, ями тощо) фахівці подавали так: “Напівземлянка № 25 розмірами 4,5×4,0 м була опущена в материк на 1 м від сучасної і на 0,7 м від давньої поверхні. В її північно-східному куті розміщувалася піч-кам’янка, розмірами 1,7×1,2 м з глиняним черенем. В кутах та посередині стін виявлено стовпові ями. Біля печі стояв укопаний у долівку горщик празького типу висотою 29 см (рис. 61). На глиняній долівці житла знайдено уламки кераміки ранньої фази празького типу, а в заповненні котловану – уламки кераміки пізньої фази культури празького типу” [28. С. 150].

Аналогічно створювали основу джерельної бази за матеріалами городищ, які досліджували під час стаціонарних робіт. Незначна відмінність полягала лише в тому, що свою увагу дослідники акцентували на характеристиці та попередній інтерпретації

оборонних укріплень. “Городище знаходиться за 1,5 км на захід від села, на високому березі р. Каюта. Від нього зберігся масивний земляний вал (його сучасна висота 2 м) давньоруського часу, який оточує овальний за планом майдан розміром 70 м (рис. 22). В насипі валу, як виявлено під час розкопок, містяться рештки дерев’яних укріплень більш давньої фортеці, які збереглися на висоту 1 м (рис. 23). Укріплення дерев’яної фортеці складалося з поздовжніх дубових стін, що проходили паралельно одна з одною на відстані 2,5 м. Вони мали стовпову конструкцію, але стовпи не утворювали суцільної лінії, а стояли на певній відстані один від одного, а між ними закріплювалися горизонтально покладені дерев’яні плахи (рис. 24). Конструкція обох стін однакова, але зовнішня виявилася більш укріпленою, ніж внутрішня. Перша з них складалася з опорних стовпів товщиною 0,4 м, що вкопувалися в материк на глибину 1,4 м і розташовувалися в одну лінію, на відстані приблизно 3,4 м один від одного. Між стовпами лежали навпіл розколоті обгорілі деревини (пластини), які закріплювалися в стояках за допомогою поздовжніх пазів на них. Головна (зовнішня) оборонна лінія на ділянках між опорними стовпами додатково була укріплена стовпами – навпіл розколотими деревиною, що були вкопані з обох боків стіни на глибину 0,6 м. Вони розміщувалися на відстані 0,5–0,6 м один від одного (рис. 24). Простішу конструкцію мала внутрішня стіна, яка складалася лише з стовпів діаметром 0,2–0,3 м, між якими закріплювалися горизонтально закріплені деревини. Обидві поздовжні стіни додатково зміцнювали поперечні стіни, що мали таку саму конструкцію, як інші. На долівці розкопаних приміщень лежав шар землі товщиною до 30 см, змішаної з вугіллям. Це рештки зруйнованого дерев’яного перекриття приміщень, яке зверху засипалося землею (рис. 25, 7). Найімовірніше, дерев’яне перекриття приміщень було плоским, горизонтальним або злегка похилим і використовувалося як бойова платформа для воїнів. Дерев’яні укріплення іззовні були зміцнені оборонним ровом глибиною 2 м, шириною 6 м. Землю, викопану під час риття рову була підсипана на висоту 1 м дерев’яна стіна. Утворений внаслідок цього земляний укіс під стіною заважав ворогові робити проломи в ній, зміцнював, робив її ефективною в обороні і безпечною проти пожеж. Утворені поздовжніми та поперечними стінами кліті не засипалися землею, а використовувалися як житла (в них знайдено шматки глиняних черенів) та майстерні (в одній з них знайдена кузня). Але в цих житлах не виявлено стаціонарних печей-кам’янок – обов’язкового атрибуту слов’янських жител. Найімовірніше вони заселялися тимчасово. Населення цього поселення жило за стінами укріплень, на території селища. Знайдені на глиняній долівці приміщень дерев’яної фортеці керамічні комплекси відносяться до пізньої фази слов’янської культури типу Луки Райковецької (фаза В2). Вони датують дерев’яну фортецю IX ст.” [1. С. 144; 28. С. 63–64, 158].

Відомості про могильники займають незначне місце серед інших видів археологічних пам’яток. Передусім це пов’язано з їхнім характером та ступенем вивчення. Як засвідчують результати досліджень, поховальний обряд слов’ян українського Прикарпаття в ранньому середньовіччі характеризують залишки ґрунтових (у невеличких округлих ямах на рівні денної поверхні) та урнових (на тому ж самому рівні) кремаційних захоронень без будь-яких поверхневих слідів (насипів). “Ревнянський могильник розташований у західній частині селища X ст. (рис. 34). Його територія

покрита лісом і не розорювалась. Завдяки цій обставині могильник досить добре зберігся, лише деякі його поховання порушено кореневою системою дерев. У 1979–1980 роках на могильнику відкрито площу близько 500 м², що дозволило дослідити 53 ямних безкурганних поховання (рис. 35), культове місце (рис. 34) і яму для спалення померлих (рис. 36). Поховання здійснено в круглих (90,6 %), рідше – овальних (9,4 %) ямах, викопаних у верхньому гумусному шарі, через що їхні обриси чітко прослідковуються лише в нижній частині. Вони мають плоске або округле дно, опущене в більшості випадків (74 %) на глибину 0,3–0,4 м і розширені до верху стінки...” [7. С. 70]. Другий тип поховальних пам’яток – кургани з кремацією на рівні денної поверхні – відомі лише з Чорнівки та Чепоносів [28. С. 167; 35]. Чепоносівський некрополь розташований на вододілі біля лісу. В ньому є лише чотири насипи, які Б. Тимошук датував VII–VIII ст. [32. С. 94–95]. Два найменші насипи розкопані. В одному з них (курган 1), “в його північно-східній частині, виявлено глиняну обпалену площадку розміром 1,4×1,1 м. Навколо неї в діаметрі до 2 м лежали розкидані шматки обгорілого дерева та вугілля, а на північний схід від площадки знайдено купку людських кальцинованих дрібних кісток... Крім глиняної площадки з рештками кремації, під насипом виявлено сім вогнищ, що розміщувались у ямках глибиною 0,2 м, діаметром 0,4 м. Вони були повністю наповнені вугіллям, попелом та дрібними шматками обпаленого ґрунту. Дрібне вугілля лежало і навколо кожної з ям, займаючи площу діаметром до 1 м. Вогнища разом з глиняною площадкою утворювали коло діаметром 9 м. Вони, очевидно, мали ритуальне призначення” [32. С. 94–95]. Подібні кургани з глиняними площадками характерні для слов’янського населення Нижнього Подністер’я [28. С. 69–70]. Водночас у кургані 2 “виявлено лише купку кальцинованих кісток та розчавлений ліпний неорнаментований горщик, що має прямий і горизонтально зрізаний вінчик, округлі стінки, які розширюються у верхній частині посудини” [32. С. 95].

Культові місця з усіма їхніми складовими (капищами, требищами, жертівниками колодязями, житлами жерців тощо) описані дослідниками максимально повно в статтях і монографічних виданнях І. П. Русанової та Б. О. Тимошука за матеріалами, отриманими під час дослідження Ржавинського, Кулішівського, Ілівського, Збруцьких культових місць [36].

Як бачимо на підставі розгляду археологічних джерел, сформованих під час стаціонарних польових робіт, характерними є: збирання інформації, отриманої внаслідок розкопок, побудова класів, типів, варіантів нерухомих та рухомих артефактів і виокремлення на цій підставі археологічних культур. Іншими словами дослідники головну увагу зосереджували на операційному підході до суто археологічного матеріалу. Винятком є спеціальні дослідження архітекторів [13], палеоботаніків, остеологів, а також фахівців природничих дисциплін, які, без сумніву суттєво збагачували джерельну базу, що давало змогу виконувати повніші археологічні та історичні інтерпретації. На жаль, з огляду на об’єктивні та суб’єктивні причини ці важливі напрями розвинуті дуже слабо, що збіднює фактологічну базу джерел.

Джерельна база, що сформована на підставі обстежень та розвідкових робіт, і надалі відіграє допоміжну роль під час археологічних та історичних інтерпретацій. Тому порівняно зі схарактеризованою вище є досить бідною. І це закономірно, оскільки

інформація про пам'ятки містить лише окремі параметри. Наприклад: “Селище знаходиться за 2 км на північний схід від села (с. Тарнавка Глибоцького р-ну Чернівецької обл. – М. Ф.), на лівому березі р. Голянь, в ур. Лань. У 1968 р. виявлено розорені печі-кам'янки та знайдено уламки типу Луки Райковецької” [28. С. 166], або ж: “Городище знаходиться в південно-східній частині села, на високому пагорбі, на лівому березі глибокого яру, в ур. Толока. В 1972 р. розкопано оборонні споруди, напівземлянку з вогнищем, господарську будівлю з ямою-погребом та знайдено уламки кераміки типу Луки Райковецької” [28. С. 151]. Іноді короткий опис пам'ятки супроводжує графічна (схематичні, окомірні та інструментальні плани селищ, городищ, могильників) та фотграфічна фіксації.

Отже, завдяки зусиллям В. Д. Барана, І. П. Русанової, Б. О. Тимощука, Л. П. Михайлини, Я. В. Барана, М. О. Ягодинської, М. А. Филипчука та інших створено корпус археологічних джерел, який дав змогу вирішувати чимало питань економічного, соціального, політичного та духовного характеру. На нашу думку, використані в узагальненнях джерела допомагали фахівцям досягати поставленої мети і виконувати необхідні завдання, що, передусім цілком відповідало другому етапу розвитку археологічної науки – етапу типологічно-класифікаційних побудов.

Зміна пріоритетів в археологічних дослідженнях наприкінці ХХ ст. поставила перед фахівцями й нові вимоги до формування джерел. Перш за все, це стосується теорії і методики на різних рівнях пошукового процесу, починаючи від попереднього збирання даних і завершуючи компіляціями у вигляді наукових звітів, каталогів, зводу археологічних пам'яток. У європейській археології зазначені нововведення вкладають здебільшого в наукові проекти, пов'язані з формуванням археологічних кадастрів, суть яких, полягає у створенні банку археологічних даних шляхом суцільного обстеження території на мікро-, мезо- та макрорівнях [55–57]. Такий підхід дає змогу розробляти і впроваджувати у науково-пошуковий процес комплекс теоретико-методологічних засад, які суттєво розширюють і доповнюють наявні та заново сформовані джерела в процесі різних форм польових та камеральних робіт. У цьому разі, позитивно змінюється не лише зміст, а й форма подачі джерела.

На нашу думку, поліпшення змісту археологічних джерел передбачає застосування інновацій на всіх етапах наукового пошуку і, зокрема, під час попереднього збирання даних, проведення польових робіт та камерального опрацювання отриманого матеріалу.

Протягом першого етапу важливого значення набуває не лише ознайомлення з фондовими й архівними матеріалами, які містять конкретну інформацію про пам'ятку, рухомий та нерухомий матеріал, зібрану попередниками, а й оцінка теоретико-методологічного рівня науковця і застосованих ним методів під час досліджень, епохи, у якій він формував джерело, належність до тієї чи іншої школи тощо. Іншими словами, необхідно критично осмислювати уже сформовані джерела. Окрім роботи з суто археологічними джерелами, особливе значення на цьому етапі має збирання та опрацювання геоморфологічних, ґрунтознавчих, кліматологічних, картографічних, лінгвістичних та інших даних про визначений мікро-, мезо- чи макрореґіон. Залучення цих відомостей

дає змогу суттєво розширювати джерельну базу завдяки синтезу кількісних і якісних параметрів еко- та артефактів.

Сьогодні геоморфологічні, ґрунтознавчі, ботанічні та палеокліматичні відомості щодо природно-географічних зон, областей, районів, ландшафтів, урочищ, фацій досить добре висвітлені в науковій літературі [8–12; 53]. Вони є основою для відтворення екологічної ніші носіїв тієї чи іншої археологічної культури, що разом з результатами аналізу артефактів сприяє глибшому розумінню багатьох аспектів системи заселення і, зокрема, подальшого вивчення структури господарської діяльності [37–42; 51–52]. Наприклад, дані геоморфології сприяють розумінню видозміни фацій, урочищ та ландшафтів за час, що минув після припинення функціонування досліджуваних старожитностей, а це, як відомо, допомагає ефективніше виявляти пам'ятки, які перебувають у різних умовах природокористування на сучасному етапі. Ґрунтознавчі аспекти, передусім морфологічні та механіко-структурні властивості тих чи інших ґрунтів у межах поширення культурного шару, є тією базовою складовою, без якої неможливе розуміння процесу формування культурного шару на поселеннях, а також подальше збереження залишків нерухомих та рухомих артефактів. Не менш важливі й ботанічні та палеокліматичні розробки, застосування яких значно збагачує зміст археологічних джерел. Звичайно, що зазначені дисципліни мають усталений понятійно-категорійний апарат, методіку і методологію досліджень. А тому обов'язковим є розуміння їхніх (хоча б у загальних рисах) методик та використання термінології. Все це не лише розширює джерельну базу завдяки екофактам, а й сприяє застосуванню нових та удосконаленню наявних “суто археологічних” методів під час розвідувальних та стаціонарних польових робіт. З цього випливає, що формування джерел протягом другого етапу передбачає таке:

- виготовлення окомірних, схематичних чи інструментальних планів селищ, городищ, могильників, місць культового чи виробничого призначення тощо. Застосування фото- та описової фіксації;
- наведення розширеної топографії місцезнаходження пам'яток з урахуванням якісної та кількісної характеристики природно-географічних зон, областей, районів, ландшафтів, урочищ, фацій;
- урахування палеокліматичних умов на мікро-, мезо- та макрорегіональному рівнях;
- використання відомостей про найближче природне оточення заселених місць, у тому числі й про якісний склад ґрунтів;
- застосування нових методів польових пошуково-розвідувальних робіт з виявлення, фіксації та каталогізації різних видів пам'яток ранньосередньовічного часу;
- залучення інновацій під час стаціонарних досліджень городищ, селищ, могильників і, зокрема, відбирання і фіксування рухомого матеріалу та подальший поділ його на достовірний, малодостовірний і недостовірний;
- залучення природничих методів під час стаціонарних робіт та камерального опрацювання всіх категорій артефактів.

Наприклад, лише під час обстеження нововідкритих пам'яток можна зібрати такі відомості: “**Тростянець I.** Городище знаходиться за 2,5 км на південний схід від с. Тростянець в ур. Замчище. Пам'ятка займає високий мис, з підніжжя якого беруть

початок струмки, що через 4 км впадають в р. Золота Липа. Зараз тут проростає буковий ліс (рис. 32, фото 32–34). Верхня площадка має незначну північну експозицію. З напільної (південної) сторони городище обмежене чотирма лініями оборони, з решти – трьома. Відстань між першою і другою лініями складає 30–40 м, а другою і третьою – 20 м. Перший, другий та третій вали з ровами творять концентричні кола. Центральна ділянка діаметром 120 м оточена трьома валами і ровами. Ширина збереженої основи валів сягає 8–9, а висота – до 1,5 м. Ширина ровів – 6–8, глибина – до 1 м. В окремих місцях вали через кожні 12–14 м мають незначні “злами”. Слід зазначити, що лінії оборони досить добре вписуються в конфігурацію ландшафту. Такі параметри повністю відповідають тим, що вивчалися нами в Стільську, Пліснеську та на багатьох городищах Буковини.

На центральній ділянці городища та між третім і четвертим валами виявлено западини – сліди від заглиблених об’єктів і фрагменти ранньокружального посуду (рис. 55–3). Посуд представлений вінцями і боковинами ранньокружальних кухонних горщиків. Вінцям притаманні: манжетоподібне викінчення верхньої губи, плавний перехід до високої вертикальної шийки і слабко виражені плічка. Текстура тіста супіскова, випал редукований. Така кераміка трапляється в добре стратифікованих комплексах X ст.

З півдня і півночі від городища простягається правічний буковий ліс, що покриває стрімкі пагорби. Зі сходу і заходу у видовжених улоговинах узлісся чергуються з пасовищами та орними угіддями, де поширені темно-сірі й чорні гумусовані опідзолені суглинки. Значна частина рілничих угідь зайнята під присадибні ділянки та забудову приватних будинків с. Тростянець.

Отже, за характером залишків валів та ровів, їхнім плануванням а також віднайденим рухомим матеріалом пам’ятку в ур. Замчище треба віднести до другого періоду райковецької культури (IX–X ст.)” [50. С. 52, рис. 32].

Для пам’яток, які вивчали шляхом розвідкових та стаціонарних робіт, окрім зазначеної вище інформації, наводять детальний опис характеру та потужності культурного шару, планіграфію та стратиграфію об’єктів, місцезнаходження рухомого матеріалу та види взятих проб для лабораторних аналізів. Наприклад: “Споруда 12 (об’єкт № 17) знаходилася в кв. 14–15а. Її перекривала наземна споруда № 11. Поверхневі контури вдалося простежити на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні. Після зачищення контури верхньої частини споруди простежувались у вигляді чорного заповнення підпрямокутної в плані форми розміром 2,5×3,4 м. Згодом, на глибині 0,75–0,8 м контури котловану звужилися до 2,4×3,2 м. Загальна глибина житла від рівня сучасної поверхні досягала 1,65 м. У верхній частині заповнення було виражене перемішаними лесовими (материковими) суглинками з домішками чорного гумусу, а в нижній – лесовими суглинками із вкрапленнями чорнозему. Жодного рухомого матеріалу у заповненні не виявлено. Заглиблена споруда (житло) мала осьову орієнтацію, тобто була орієнтована кутами за сторонами світу (рис. 5). На долівці, по внутрішньому периметру котловану, виявлено стовпові ямки діаметром до 0,15–0,2 м. В південному куті об’єкта знаходилася піч-кам’янка розміром 0,9×1,2 м. Вона була викладена з масивного каменю-пісковіку. Кутові стінки прилягали до земляних стін котловану. Черинь (0,65×0,4×0,03 м) містився

у північно-західному куті споруди. Долівка була вистелена вугіллям та золою. Зверху печі та на черені віднайдено фрагменти кружального посуду і, зокрема, верхні частини ранньокружальних горщиків та уламок сковорідки (рис. 23). Ранньокружальний посуд характеризується косозрізаним і манжетоподібним викінченням вінець, плавним переходом до шийки, супісковатою фактурою керамічного тіста й нередукованим випалом. За аналогією з посудом віднайденим в попередні роки, його слід віднести до рубежу ІХ–Х ст.

Отже, заглиблена споруда житлового призначення функціонувала в другій половині–кінці ІХ–на початку Х ст. Можливо, вона мала каркасно-стовпову конструкцію дерев'яних стін, про що свідчать стовпові ямки. Ця будівля належить до слов'янського періоду розвитку давнього Пліснеська.”[49. С. 26–27]

Як бачимо з наведеного вище, переважна більшість позицій щодо характеристики пам'ятки або ж окремих нововідкритих об'єктів, передбачених на теоретичному рівні, висвітлена. Решту аспектів, які містять детальніші відомості, зокрема, про: її обліковий (реєстровий) номер; адміністративну та географічну прив'язки; найближче природне оточення в радіусі від 1 до 5 км, тощо можна додати в процесі формування електронного каталогу. На нашу думку, інформацію, яку вводитимуть у каталог, треба розділити на п'ять блоків:

Блок I. Загальні відомості про пам'ятку				
1	2	3	4	5
Реєстровий номер	Назва	Тип	План	Площа

Блок II. Місцезнаходження. А – Адміністративна прив'язка			
6	7	8	9
Область	Район	Населений пункт	Вулиця, урочище

Блок II. Місцезнаходження Б – Географічна прив'язка					
10	11	12	13	14	15
Зона	Область	Район	Ландшафт	Урочище	Фація

Блок III. Артефакти А – Нерухомі об'єкти різноцільового призначення				
16	17	18	19	20
Оборонні	Громадські	Житлові	Господарські	Господарсько-- виробничі

Блок III. Артефакти Б – Нерухомі об'єкти культового і поховального призначення				
21	22	23	24	25
Культові місця	Культові споруди загального призначення	Культові споруди індивідуального призначення	Поховальні місця	Поховальні об'єкти

Блок III.					
В – Рухомі артефакти					
26	27	28	29	30	31
Керамічні вироби	Вироби з каменю, кременю	Вироби з металу	Вироби з кістки	Вироби зі скла, пасти, дорогоцінного каміння	Вироби з органічних матеріалів

Блок III.	
Г – Рухомі артефакти	
32	33
Одиничні знахідки	Скарби

Блок IV. Датування				
34	35	36	37	38
Культура	Період	Етап	Фаза	Час

Блок V. Довідкова інформація		
39	40	41
Час і автор відкриття пам'ятки	Література	Примітки

Текстову, креслярську та фотоінформацію вноситимуть у таблицю (програма Excel), яка і є своєрідною базою даних, що сформовані практично науковою мовою. Перехід від природної через наукову до документальної мови – процес надзвичайно складний. Він потребує уніфікації понятійно-категорійного апарату та вибір одного із не багатьох векторів пошукового процесу, представлених у теоретичній археології. Сьогодні ми обмежуємося лише етапом польових пошукових робіт. Звичайно, будь-які дані, отримані внаслідок проведення камеральних досліджень суміжних і, передусім, природничих дисциплін, суттєво збагатять джерельну базу.

Такий підхід до формування археологічних джерел раннього середньовіччя за матеріалами українського Прикарпаття дасть змогу:

- розділити відомі археологічні пам'ятки на базові, тобто ті, де проводили широкомасштабні стаціонарні польові роботи і ті, що є інформативними. Як звичайно, до інформативних належать селища, городища, виробничі центри і могильники досліджені шляхом розвідкових робіт, на яких не проводили шурфування і щодо яких нема відомостей про характер культурного шару, коротко- чи довготривалість функціонування;
- розширити трактування екологічних фактів у системі заселення на мікро-, мезо- та макрорівнях. До тих фрагментарних відомостей про топографію пам'яток, яка зібрана в архівних джерелах та відома з наукової літератури, буде додана потрібна інформація, якої бракує в кожному конкретному випадку. (Ця робота буде проведена на другому етапі);
- визнати методику польових стаціонарних робіт наших попередників як таку, що дає змогу формувати максимально об'єктивний корпус археологічних джерел з

урахуванням плані- та стратиграфії об'єктів і рухомого матеріалу, а також кваліфікованої описової, креслярської та фотофіксації. Саме такий підхід сприятиме розробленню комп'ютерної тест-програми каталогізації пам'яток раннього середньовіччя та узгодженню її з програмами суміжних регіонів, де буде враховано перелічені вище теоретико-методологічні підходи до формування джерельної бази. Особливе місце в ній посідатиме характеристика рухомого матеріалу і, зокрема, того, якому відводять роль хронологічних індикаторів.

Створення наукової програми комп'ютерної бази даних, підтримуваної у всевітній мережі Інтернет, розблокує і водночас здешевить доступ до археологічних фондів науково-дослідних установ України. Такий підхід повинен бути забезпечений у дворівневому варіанті доступу: один для загального користування з метою пропаганди історичних цінностей країн; інший – для фахівців з історії раннього середньовіччя, зокрема археологів, з метою збереження нововідкритих пам'яток від несанкціонованих досліджень.

На другому етапі підтримку у мережі бази даних планують за кошти профільних установ у галузі археології та Державної служби охорони культурної спадщини. За результатами практичних досліджень можна буде видавати каталоги та монографічні праці з питань збереження та вивчення ранньосередньовічних пам'яток.

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К., 1982.
2. Баран В. Д. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волыни // AR. – Т. XX-2. – Praha, 1968. – S. 583–593.
3. Баран В. Д. Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972.
4. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988.
5. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К., 1950.
6. Крушельницька Л. І. Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів Івано-Франківської області у 1961 р. // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 130–137.
7. Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997.
8. Природа Івано-Франківської області. / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1973.
9. Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1972.
10. Природа Тернопільської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1979.
11. Природа Украинской ССР. Почвы. – К., 1986.
12. Природа Чернівецької області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1978.
13. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст.). – К., 1975.
14. Раппопорт П. П. Древнерусское жилище. – Л., 1975.
15. Русанова И. П. Поселение у с. Корчака на р. Тетерев // Славяне накануне образования Киевской Руси // МИА. – 1963. – №108. – С. 39–50 с ил.
16. Русанова И. П. Славянские памятники середины и второй половины I тыс. на северо-западе Украины и юге Белорусии // Древности Белорусии: Материалы конф. по археологии Белорусии и смежных территорий (1966 г.). – Минск, 1966. – С. 183–192.
17. Русанова И. П. Карта распространения памятников типа Корчак (VI–VII вв. н. э.) // Древние славяне и их соседи // МИА. – 1970. – № 176. – С. 93–96.
18. Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. 1–25.

19. Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. (культура пражского типа). – М., 1976.
20. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. н. э. на р. Прут. – М., 1984.
21. Стеблій Н. Топографія поселень Верхнього Попруття та Верхнього Подністров'я в другій чверті I тис. н. е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наук. конф. 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 238–241.
22. Стеблій Н. Топографія як історичне джерело // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть.: Матеріали міжнар. наук. конф. 30–31 березня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 159–166.
23. Стеблій Н. Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів-II) // Нові технології в археології. – Київ; Львів, 2002. – С. 251–263.
24. Стеблій Н. Методика фізико-географічного опису археологічних пам'яток // АДЛУ. – 2003. – Вип. 6. – С. 231–237.
25. Стеблій Н. Природне середовище в процесі заселення Північно-Східного Прикарпаття (I ст. до н. е.–середина I ст. н. е.) // Carpatica – Карпатика. – Вип. 33. Давнина і сучасність. – Ужгород, 2005. – С. 58–72.
26. Тимощук Б. О. Нові дані про населення Північної Буковини в другій половині I тис. н. е. // Боротьба трудящих Північної Буковини і Бесарабії за своє соціальне і національне визволення. – Чернівці, 1970. – С. 3–8.
27. Тимощук Б. О. Археологічна карта Чернівецької області // Археологія. – 1973. – №10. – С. 95–96.
28. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
29. Тимощук Б. А. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – №4. – С. 161–173.
30. Тимощук Б. А. Археологические признаки посада древнерусского города // Тез. сов. делегации на V Междунар. конгрессе славянской археологии. – М., 1985. – С. 70–71.
31. Тимощук Б. А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 74–83.
32. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990.
33. Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. – М., 1995.
34. Тимощук Б. О., Винокур І. С., Гуцал А. Ф. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька і Закарпатська області. – К., 1984. – С. 109–171.
35. Тимощук Б. О., Приходнюк О. М. Ранньослов'янські пам'ятки VI–VII ст. на Середньому Подністров'ї // Слов'яноноруські старожитності. – К., 1969. – С. 71–79.
36. Тимощук Б. А., Русанова И. П. Языческие святилища древних славян. – М., 1993.
37. Томашевський А. П. Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині др. пол. I тис. н. е. // Проблеми історії і археології давнього населення УРСР: Тези доп. XX Респ. конф. – К., 1989. – С. 233–234.
38. Томашевський А. П. До методики застосування комплексного підходу в історико-географічному дослідженні слов'яно-руських пам'яток // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини: Тези доп. – Чернігів, 1991. – С. 40–43.
39. Томашевський А. П., Гавритухин И. О. Славянское поселение Тетерева-1/Препринт Института археологии АН Украины. – К., 1992.
40. Томашевський А. П. Природно-господарський аспект заселення басейну річки Тетерів у середньовічні часи // Археологія. – 1992 – № 3. – С. 46–59.
41. Томашевський А. П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 4–26.
42. Томашевський А. П. Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 63–69.

43. *Филипчук М. А.* Деякі аспекти формування джерелознавчої бази на сучасному етапі // Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доп. – Львів, 1990. – С. 17.
44. *Филипчук М. А.* Геодезично-топографічні дослідження ранньослов'янських поселень // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій: Тези конф. – Чернівці, 1994. – С. 28–30.
45. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті: Дис. канд. іст. наук. – К., 1996.
46. *Филипчук М. А.* Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // Історія та сучасність: Матеріали історико-краєзнавчої конф. “Минуле і сучасне Бойківщини”. – Львів–Самбір, 1996. – С. 29–31.
47. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тис. н. е. Стільсько і його округу // Миколаївщина. – Львів, 1998. – С. 80–104.
48. *Филипчук М. А.* Звіт про роботу постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яноноруської археологічної експедиції у 1988 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І.Франка. – Ф. 1. Оп. 1.
49. *Филипчук М. А.* Звіт про проведення рятівних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2000 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І.Франка. – Ф. 1. Оп. 8.
50. *Филипчук М. А.* Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської області; Бережанський, Підгаєцький та Монастирський р-ни Тернопільської області) у 2006 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І.Франка. – Ф. 1. Оп. 14.
51. *Шишкин Р. Г.* Некоторые вопросы методики физико-географического описания археологических памятников (по материалам Киевского Поднепровья второй четверти I тыс. н. э.) // VI Респ. конф. мол. археологов по актуальным вопросам ист.-арх. исследований: Тез. докл. – К., 1987. – С. 177–178.
52. *Шишкин Р. Г.* Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 129–139.
53. *Шкварук М. М., Делеменчук М. І.* Ґрунтознавство. – К., 1976.
54. *Baran V. D.* Die frühslawische Siedlung von Raľkov, Ukraine // Beitrđge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archđjljie. – Verlag Philipp von Zabern. – Mainz am Rhein, 1986. – Band 8. – S. 73–176.
55. *Kobyliński Z.* Koncepcja „terytorium eksploatowanego przez osadę” w archeologii brytyjskiej i jej implicacje badawcze // AP. 1986. – T. 31. – Z. 1. – S. 7–30.
56. *Kobyliński Z.* Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988.
57. *Kurnatowska Z., Kurnatowski S.* Perspektywy badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w Wielkopolsce // Problemy badań archeologicznych Polski północno-zachodniej. – Poznań, 1972. – S. 159–173.

**ON THE ISSUE OF THE STATE AND PERSPECTIVES OF THE
DEVELOPMENT OF EARLY MEDIEVAL ARCHAEOLOGICAL SOURCES
IN THE UKRAINIAN PRE-CARPATHIAN REGION**

Mykhailo Fylypchuk

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Archaeology*

The article presents a new view of the development of early medieval (5th – to 10th cc.) archaeological sources in the Ukrainian Pre-Carpathian region as based on new approaches. The author analyses the state and perspectives of conducting field research, i.e. examination, exploration and stationary study.

Key words: Prague and Korchak culture, Raykovets culture, hillforts, planning structure, Ukrainian Pre-Carpathian region.

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2007

Прийнята до друку 10.03.2007

УДК 902:504 (477.83|.86) “02|04”

ГЕОГРАФІЯ ПОСЕЛЕНЬ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (за матеріалами черняхівської культури Верхнього Подністер’я та Верхнього Попруття)

Наталія Стеблій

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Археологічний музей
79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна*

На підставі так званого екологічного підходу в археологічних дослідженнях простежено залежність між системою заселення черняхівської культури та фізико-географічними особливостями ареалу її поширення, визначено еколого-господарські умови існування черняхівського населення Верхнього Подністер’я та Верхнього Попруття, з’ясовано, як особливості ресурсної зони того чи іншого поселення зумовлювали спрямування господарської діяльності її мешканців у сфері безпосереднього життєзабезпечення.

Ключові слова: черняхівська культура, екологічний підхід, система заселення, ландшафт, ресурсна зона, екологічна ніша, господарсько-культурний тип.

У сучасних археологічних дослідженнях щораз більше уваги приділяють проблемам, пов’язаним з вивченням природного чинника в розвитку давніх суспільств. Дедалі актуальнішим стає так званий екологічний підхід. Його прихильники вважають, що діяльність кожного окремого колективу була спрямована на забезпечення виживання та культурного розвитку за максимального використання для цього всіх наявних ресурсів навколишнього природного середовища. З одного боку, людина своїм заселенням і господарською діяльністю впливала на довкілля, змінюючи його. З іншого, – природа створювала людині певні умови, які вона мусила враховувати і повинна була до них пристосовуватися, оскільки людина є і фізичним тілом, яке тягнє до природних законів, організмом з усіма біологічними функціями, що входить у біоценоз ландшафту, який населяє. Через це природне середовище і його властивості посідають важливе місце в дослідженнях археології заселення. Властивості в цьому випадку визначені дією багатьох чинників – рельєфом території, кліматом, ґрунтами, водними ресурсами, рослинним і тваринним світами. Всі ці елементи творять екологічну нішу певного народу, яка і визначала умови господарювання, технічні знання, суспільну організацію та демографічні відношення.

Ми спробуємо з’ясувати, як географічні характеристики археологічних пам’яток доповнюють і розширюють інформацію про систему заселення тієї чи іншої культури, господарсько-екологічні умови існування її населення, про спеціалізацію господарської

діяльності відповідно до цих умов. Теоретичні розробки застосовано до черняхівських поселень Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття – контактної зони різноетнічних племен у часи великого переселення народів.

Історія вивчення черняхівської культури зазначеного регіону засвідчує високий ступінь його археологічної дослідженості. Результати картографування черняхівських пам'яток у верхів'ях Дністра і Пруту відображають їхнє нерівномірне поширення, доводячи тим самим неоднакову густоту заселення в тих чи інших природно-територіальних комплексах. Звичайно, що частина поселень, могильників поки що не виявлена, проте навіть у такому порівняно добре археологічно вивченому регіоні, як Прут-Дністерське межиріччя та Буковинське Передкарпаття, де проводили суцільні археологічні обстеження, ця нерівномірність простежується.

Передусім пам'ятки певної культури з їхніми кількісними та якісними характеристиками розглядають у площині просторово-територіальної структури. Ці проблеми є складовою системи заселення, під якою мають на увазі територіальні сукупності населених пунктів, пов'язаних між собою виробничими і соціальними відносинами [1. С. 217, 218].

Черняхівські старожитності Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття є західною провінцією поширення культури. В цих географічних межах за наявними джерелами вдалося картографувати 238 поселень. Усі вони підпорядковані певним топографічним закономірностям. Власне їхній аналіз дає важливу інформацію про характер, функціональне навантаження, історію існування селищ. Розташування поселень щодо рельєфу опосередковано свідчить про розподіл атмосферних, ґрунтових і підґрунтових вод, тепла, сонячної радіації та про кліматичні умови загалом. Під впливом різних умов рельєфу змінюється також зволоження ґрунту, склад рослинності [26. С. 104–105]. Для давнього населення ці характеристики були визначені, головню, господарською доцільністю, зумовленою різними складовими ландшафту, розташуванням шляхів сполучення, прохідністю місцевості та захисними умовами. Звичайно, висотна зональність, солярна експлікація плато чи схилу, близькість до водних артерій пов'язані з місцевими особливостями, а провідну роль у разі обрання місця розташування населених пунктів відіграло топографічне положення в межах потенційно придатного для господарювання ландшафту. Для статистичного аналізу пам'яток черняхівської культури виділено типи їхнього топографічного розташування: терасові, мисові та заплавні. Зазначимо, що всі пам'ятки досліджуваного регіону є низинними. В цьому випадку головну роль у формуванні рельєфу поселень та їхнього оточення відігравали річкові та поверхневі води. Вони створили найголовніші морфоструктури – річкові долини, балки, яри. У місцях річкових долин (на заплавах та нижньому ярусі терас) збереглися плавні, заболочені місця, стариці тощо. У річкових долинах з вузькими пасмами заплави і на нижньому ярусі терас переважає густа мережа потоків і струмків. У поєднанні із ярами та балками вона часто відділяє територію селищ від навколишнього середовища, визначаючи межі пам'яток. Тому однією з топографічних ознак низинних поселень є їхнє розташування у безпосередній близькості до водних артерій. Відповідно, виділено типи топографічного розташування пам'яток досліджуваного регіону. Терасовому типу властиве прирічкове розташування поселень уздовж гідрооб'єктів. Мисові поселення

представлені трьома типами: I – означене впадінням струмка в більшу водну артерію, II – означене двома ярами чи струмками плюс долиною річки, III – означене вигином річки. Для заплавних поселень характерний один тип розташування поселень на дюнах, горбах, підвищеннях у заплаві річки.

Дві третини поселень Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття мають терасовий тип топографічного розташування. Майже третину селищ зачислено до мисового типу, у цьому разі більшу частку пам'яток характеризує впадання струмка в більшу водну артерію, а меншу – поселення, що було на ділянці, окресленій двома ярами і долиною річки. Невелика кількість поселень черняхівської культури верхів'їв Дністра і Пруту належать до заплавного типу топографічного розташування. Причини таких особливостей топографії черняхівських селищ зазначеного регіону, на нашу думку, варто вбачати в господарській доцільності, зумовленій рельєфом, мікрокліматом, річковою мережею, ґрунтовим і рослинним покривом. На найменш розчленованих поверхнях (нижніх надзаплавних терасах та положистих схилах височин) Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття поширені найпридатніші для землеробства в цьому регіоні темно-сірі опідзолені ґрунти [8. С. 20], у річкових заплавах – дернові, лучні, лучно-болотні та болотні, на яких були луки – добрі кормові угіддя для худоби. Більшість черняхівських пам'яток Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття розташована в рівнинних лісостепових природних районах Львівського (Вороців, Домажир-III, Жорницько-I і II та ін.), Ходорівського (Бортники), Бурштинського (Бовшів-II і III, Дем'янів-II і III), Галицького (Новий Мартинів-III-V, Тенетники-V-VIII) Опілля¹, Заставнівському карстовому степовому (Звенячин, Киселів-I-III та ін.), Припрутьському терасовому лісостеповому (Вікно-I-IV, Чернятин IV, Белелуя-VIII, Вовчківці-V, Шубранець-I-IV, Оршівці, Ошихліби) районах та ін.

Попереднє визначення типів топографічного розташування поселень підводить нас до характеристики їхньої площі. Відомо, що показник площі культурного шару є свідченням одно- чи багатозазовності поселення, характеризує щільність забудови території селища, інтенсивність життєдіяльності населення, що проживало на ньому, опосередковано може відображати рівень сприятливості місцевих природних умов для того чи іншого виду господарської діяльності. Його визначення в багатьох випадках є приблизним, особливо на поселеннях, відомих лише з розвідкових досліджень. Навіть на пам'ятках, де проводили стаціонарні археологічні розкопки, характеристики культурного шару на різних ділянках відмінні як за потужністю, так і за насиченням. Саме це і треба мати на увазі під час врахування його як важливого показника життєдіяльності населення.

¹ Свого часу польські географи терміном “Опілля” називали горбогірну лісову територію, розташовану між річками Золота Липа і Зубра. К. І. Геренчук заперечив це, посилаючись на те, що термін “Опілля” – давньоруський і ним тоді означали рівнинні й малолісисті території, які здавна використовували під орні землі – опілля, поля. Достатньо пригадати наявні й досі назви “Владимирское Ополье”, “Юрьевское Ополье” у зоні мішаних лісів центру Руської рівнини, які мали великі масиви орних земель з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами на фоні поширення дерново-підзолистих ґрунтів. Таку ж роль відіграла лісостепова рівнина в околицях Львова, тому звідси й походить назва “Опілля” [17. С. 114]. Отже, “опілля” – це малолісисті та досить рівнинні території, розташовані в межах лісової зони й оточені навколо лісами.

Опрацьований джерельний матеріал дає підстави стверджувати, що у Верхньому та, частково, Середньому Подністер'ї більше половини поселень мають площу культурного шару 1–2 га, великий відсоток належить і пам'яткам із площею 3–4 га. Отже, у басейні верхньої та середньої течії Дністра, головню, зосереджені поселення, площа яких не перевищує 4 га.

Старожитності черняхівської культури, зафіксовані між Дністром і Прутом, щодо площі не мають достатньо даних для проведення статистичних обчислень. Однак в археологічних дослідженнях уже були спроби їхньої систематизації. Наприклад, найтиповіші поселення у Дністерсько-Дніпровському межиріччі І. С. Винокур виокремив у три групи: малі, середні і великі [6. С. 48–55]. На території Прут-Дністерського межиріччя відоме селище, зачислене автором до типу великих – Колінківці. На його площі, що сягала 30–40 га, зафіксовано залишки 25 жител та господарських споруд [6. С. 49; 21. С. 194.]. До групи середніх поселень черняхівської культури належить селище поблизу с. Шилівці. Його площа становила 8–10 га і на ній простежено залишки 25 жител та споруд господарського призначення [6. С. 49; 21 С. 195] Подібні розміри (приблизно 10–14 га) мало і поселення Киселів-І в урочищі Малярка [21. С. 186–192].

Отже, можна припускати, що поселення Прут-Дністерського мікрорегіону щодо площі культурного шару були набагато більшими, ніж аналогічні пам'ятки у верхів'ях Дністра. Аналіз природного середовища Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття дає підстави вважати, що поряд з етнічними чинниками (слов'яни – у верхів'ях та ліво-бережжі Дністра, фракійці – у Прут-Дністерському межиріччі), кількісні характеристики площі поселень співвідносяться і з тими чи іншими географічними особливостями – ландшафти Прут-Дністерського межиріччя могли витримувати більше антропогенне навантаження, ніж ландшафти Верхнього Подністер'я.

Важливим критерієм для характеристики просторової структури є відстань між сусідніми пам'ятками у межах як мікрорегіону, так і цілої культури. За спостереженнями Р. Г. Шишкіна, порівняно сталий інтервал зумовлений родючішими ґрунтами і, відповідно, – різними формами землеробської діяльності [25. С. 68]. Теза, висловлена цим дослідником, справджується і для регіону, який досліджуємо ми, хоча ситуація дещо інша. Розгляд цієї схеми засвідчує, що були диспропорції у відстанях між населеними пунктами в межах басейнів скупченішого розселення (Верещиця, Гнила Липа, нижня течія р. Свірж – у Верхньодністерському мікрорегіоні; Совиця Ставчанська, Совиця Кіцманська, нижня течія Шубранця – у Прут-Дністерському) і поза ними. Відстань між пам'ятками в басейнах цих річок не перевищує 2 км, а найчастіше – 1 км, а між окремими найближчими поселеннями в інших частинах території 5–8–10 км. За нашими спостереженнями, стала відстань між селищами черняхівської культури зумовлена, передусім, розташуванням пам'яток на родючих (темно-сірих опідзолених, чорноземах опідзолених, карбонатних чорноземах) ґрунтах, на відміну від пам'яток на менш родючих (ясно-сірих, сірих, дернових) ґрунтах (Підгороддя, Перебиківці, Рухотин, Шубранець-ІІІ, Чорнівка-ІІа та ін.). А тому можна припускати, що відстань зумовлена типом ґрунтів і характером рельєфу та пов'язана з різними моделями господарської діяльності.

Для черняхівської культури визначальним був басейновий принцип розселення. Проте під впливом політичних, економічних, природних, господарських, демографічних та інших чинників способи заселення залежали від сукупності місцевих обставин. Картографування пам'яток цієї археологічної культури відображає їхнє нерівномірне поширення в басейнах таких великих річок, як Дністер та Прут. Однак варто мати на увазі, що різна кількість селищ у басейні тієї чи іншої водної артерії є ознакою не лише розмірів, ландшафтно-демографічної ємності, а й стану і рівня археологічної дослідженості [23. С. 19]. Загальні ж тенденції та пропорції досить очевидні. Як відомо, більшість поселень черняхівської культури розташована на стоках рік, їхніх терасах чи невеликих підвищеннях поблизу них. Це явище пояснюють необхідністю забезпечення доброго доступу до води та комунікаційними вимогами, широким використанням підземлеробські угіддя родючих ґрунтів і багатой рослинності на пасовищах, що є в річкових долинах, а також мікрокліматичними чинниками. А тому аналіз гідрографічної мережі тієї чи іншої археологічної культури дає важливу інформацію про її просторову структуру. Подібно до методики, використаної Р. Г. Шишкіним [25. С. 31] для кількісної характеристики гідромережі, великі річки, що безпосередньо впадають у Чорне море (Дунай, Дністер) умовно приймаємо за річки першого порядку, їхні притоки – річки другого порядку, а притоки приток, відповідно, – річки третього, четвертого, п'ятого порядків і т.д. Такий підхід також дає підстави для суджень про глибину проникнення носіїв археологічних культур по гідромережі.

До Верхнього Подністер'я належать басейни таких лівих приток Дністра: Верещиця, Зубра, Давидівка, Луг, Свірж, Гнила Липа та Нараївка. Оскільки цей регіон розташований у межах Головного Європейського вододілу, то тут переважають дрібні річки і, до того ж, вони утворюють слабко розгалужені системи [16. С. 63; 17. С. 59]. До Середнього Подністер'я належать басейни правих допливів Дністра: Деренівця, Семенівки, Онуту та ін. Правобережжя ріки має на цій території дуже слабко розвинену річкову систему. Водні артерії тут трапляються зрідка, вони невеликі й маловодні. Таке явище географи пов'язують з карстовими процесами [16. С. 63]. В зазначеному регіоні Дністер врізається в підвищений масив Подільського плато. Внаслідок цього річка протікає по каньйоноподібній долині з частими меандрами і високими стрімкими берегами, у неї впадають незначні притоки [18. С. 73]. Кореляція черняхівських пам'яток з гідрографічними показниками чітко засвідчила їхню приуроченість у басейні Дністра до дво- і тричленної гідромережі. У верхній течії Дністер має чотири значні заселені допливи – Верещицю, Луг, Свірж, Гнилу Липу. Більша частина пам'яток розміщена на берегах річок мережі цих допливів. Такі явища узгоджуються і з відповідними ландшафтними характеристиками. Більшість басейнів згаданих річок проходить у течії через різні за властивостями і виглядом ландшафти та природні райони. Наприклад, річка Луг у верхній та середній течії протікає через ландшафтний ярус горбогірного рівня і лише в нижній течії – через високотерасовий ярус, виражений лесовими терасами з глибокими чорноземами [17. С. 108. Рис. 12], де власне і фіксують черняхівські поселення. Річки Верещиця, Свірж та Гнила Липа в середній та нижній течіях перетинають ландшафти середньотерасового ярусу, вираженого лесовими терасами з чорноземними ґрунтами [17. С. 108. Рис. 12]. Розташування черняхівських поселень Середнього Подністер'я у

дво- і тричленній гідромережі, з одного боку, демонструє віддалення населення від такої великої річки, як Дністер, що ймовірно, пов'язане зі складністю рельєфу його берегів. З іншого ж, – свідчить про те, що черняхівське населення максимально використовувало території, придатні для життєдіяльності.

До басейну Пруту в межах черняхівської культури належать його ліві притоки – Белелуя, Чернява, Шубранець, Совиця Ставчанська та Совиця Кіцманська, Черлена, Рингач. Річка Прут (ліва притока Дунаю) в цих межах протікає в широкій долині з терасовими схилами, добре розвиненою заплавою [18. С. 74]. З кількісних показників гідромережі черняхівських старожитностей басейну Пруту простежено їхнє тяжіння до чотири-, дво- і тричленної мережі, що є свідченням процесів внутрішньої колонізації міжрічкових рівнинних місцевостей з родючими ґрунтами. Подібна тенденція зберігається і в разі загального кількісного аналізу гідромережі черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття: більше третини черняхівських пам'яток належить до чотиричленної гідромережі і майже стільки ж – до тричленної. Розподіл селищ за порядком допливів засвідчив глибину проникнення черняхівських поселень по гідромережі та освоєння вододільних просторів. Важливо зазначити, що більшість потужних басейнів є азональними, тобто проходять у течії через різні за властивостями та виглядом ландшафти і фізико-географічні області. Це позначилося на конфігурації та потенціалі відповідних ділянок і регіонів заселення. Головною тенденцією тут є щільніше та кількісно потужне заселення лісостепових ділянок Львівського, Бурштинського та Галицького Опіль, терасових лісостепових районів Прут-Дністерської рівнини і більш розріджене в межах горбогірно-лісових ландшафтів Розточчя, Давидівського пасма, горбистих лісових районів Прут-Дністерського межиріччя.

Отже, дослідження просторово-територіальних зв'язків черняхівських старожитностей верхів'їв Дністра і Пруту на мікро-, мезо- та макрорівні за такими параметрами, як топографія, площа культурного шару, інтервальність між поселеннями, гідромережа, засвідчило, що функціонування селищ цієї археологічної культури було якнайтісніше пов'язане з природним середовищем, яке їх оточувало. Якісні та кількісні зрушення в системі заселення культури та її територіальній організації значно залежали від впливу природного середовища.

Реконструкції просторово-територіальних зв'язків тієї чи іншої археологічної культури дають змогу не лише залучати природні умови на рівні формування джерельної бази, а й розглядати палеогосподарські властивості природного середовища і виділяти традиції природокористування населення в межах природних зон всієї території й окремих регіонів, визначати роль конкретної ландшафтної ситуації у формуванні палеогосподарського районування. З огляду на це в сучасних дослідженнях важливого значення надають локалізації поселень щодо природного середовища на всіх таксономічних рівнях і на всій території культур, які вивчають, тобто географічну структуру археологічних культур розглядають у кількох аспектах: фізико-географічних особливостях районування культури загалом, природно-територіальних особливостях її локальних груп та ландшафтних особливостях на рівні місцевостей, урочищ (або їхніх сполучень) для окремо взятих пам'яток.

Територія Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття є в межах ландшафтно-ї зони Західного Лісостепу [10. С. 50–52]. Її утворюють дві фізико-географічні області – Опілля та Розточчя і Прут-Дністерське межиріччя. Відповідно, ці області поділяють на природні райони, ландшафти, місцевості, урочища, фації. Саме в межах фацій–ландшафтів отримуємо характеристику географії окремих поселень. Крім того, зазначимо, що характеристику географії території, яка зайнята однією або кількома культурами, отримуємо на підставі одиниць фізико-географічного районування, вона відповідає трьом окресленим таксономічним рівням: окрема пам'ятка – урочище, місцевість – мікрорівень; група пам'яток – природно-територіальний район – мезорівень; археологічна культура – фізико-географічна область (іноді їх може бути дві–три) – макрорівень.

Аналіз околиць поселень починають з виділення конкретної території, на якій відбувалася господарська діяльність населення. Звичайно, чим далі людина відходила від свого житла, тим більше енергії потрібно було їй витратити для здобування ресурсів. Тому під час визначення економічної зони функціональних центрів треба розуміти, що з віддаленням від жител інтенсивність експлуатації навколишніх територій зменшується. Як довів Е. Хігс [27. Р. 223–284] та інші дослідники, для осілого землеробського населення затрати на експлуатацію території досягають неприйнятних розмірів уже на відстані однієї години ходу від житла. Іншими словами, на рівному рельєфі економічна зона населеного пункту повинна мати вигляд круга з радіусом близько 5 км [28. Р. 61–66]. Отже, прирічкова територія, що прилягала до поселення, визначена як його ресурсна зона – територія навколо поселення на відстані, яку легко подолати пішки (до 3–5 км в одну сторону), звідки жителі отримують основну масу життєво важливих ресурсів [9. С. 95]. Чим ближче до оселі було те чи інше господарське угіддя, тим інтенсивніше його використовували, тобто воно перебувало у безпосередньому використанні. Очевидно, що реальні обриси ресурсних зон не були геометрично правильним колом, а в кожному конкретному випадку залежали від розмірів і конфігурації урочищ, рельєфу, структури обводнення, розмірів і форми самого поселення.

Характеристика ресурсних зон поселень потребує використання великомасштабних карт. Проте спеціальні ландшафтні карти відповідного таксономічного рівня для регіону, куди належать території Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття, фахівцями ще не створені, тому пропонуємо власну спробу відновлення палеоприродних умов пам'яток черняхівської культури на підставі ґрунтового покриву. Ми приймаємо, що ґрунтовий покрив – це ключ до відновлення ландшафтних систем господарства і є так званім дзеркалом ландшафту [14. С. 6]. Подібну методику свого часу використали ґрунтознавці М. М. Шкварук та М. І. Делеменчук, створивши таблицю агроґрунтових районів Лісостепу України. На підставі ґрунтових комплексів вони відновили характер ландшафтів, що їм відповідав [26. С. 226–227]. У разі характеризування ландшафтів Львівської обл. К. І. Геренчук пропонував створювати уявлення про їхню структуру за співвідношенням ґрунтів різного типу [17. С. 114, 115, 117, 121, 122].

Оцінка ступеня безпосереднього використання ґрунтів можлива лише на підставі картографічної сукупності окремих ресурсних зон населених пунктів. Зазначимо, що

в ґрунтознавстві є класифікація ґрунтів. Сьогодні вона охоплює таку систему таксономічних одиниць: тип, підтип, рід, вид, різновид і група [26. С. 179].

На нашу думку, для характеристики географії поселень другої чверті I тисячоліття н.е. Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття доцільною і достатньою є класифікація ґрунтів на типи і підтипи. Наприклад, у генетичний тип об'єднано ґрунти з однаковою будовою профілю, з однотипним ґрунтоутворним процесом, який розвивається в однотипних біологічних, гідрологічних і кліматичних умовах (наприклад, дерново-підзолисті, сірі опідзолені, чорноземи тощо) [26. С. 179]. За ступенем розвитку ґрунтового процесу виділяють підтипи ґрунтів (наприклад, сірі опідзолені ґрунти поділяють на ясно-(або світло-)сірі, власне сірі та темно-сірі) [26. С. 180].

Аналіз ресурсних зон поселень засвідчує, що селища, як звичайно, були розміщені в зонах стику кількох типів ґрунтів і кількох окремих підтипів. Зокрема, у зоні безпосереднього використання черняхівські поселення оточені ґрунтами двох–п'яти підтипів. До цієї зони належали дерново-підзолисті, ясно-сірі опідзолені, сірі опідзолені, темно-сірі опідзолені ґрунти, чорноземи опідзолені, чорноземи глибокі малогумусні, лучно-чорноземні, чорноземно-лучні, лучні, лучні та дернові карбонатні, лучні опідзолені, лучно-болотні та дернові ґрунти. З огляду на характеристику кожного з цих підтипів можна стверджувати, що різноманітність ґрунтових відмін у ресурсних зонах селищ була зумовлена необхідністю мати поблизу поселення різноякісні аграрно-тваринницькі окультурені угіддя, наприклад, ділянки для землеробства на темно-сірих опідзолених, чорноземах опідзолених тощо та пасовища на лучних, лучно-болотних, болотних ґрунтах.

Важливим також є аналіз зон опосередкованого використання поселень черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття. Завдяки йому з'ясовано, що вони репрезентовані двома–сімома підтипами ґрунтів. Отже, у зонах опосередкованого використання кількість підтипів ґрунтів збільшена, зокрема більша частка сірих та ясно-сірих ґрунтів, в окремих випадках – дерново-підзолистих. Ці підтипи поширені на середніх і високих терасах (четверта–сьома) і в доагрикультурні часи були вкриті смереково-буковими і дубовими лісами. Як бачимо, до зони опосередкованого використання належали підтипи ґрунтів, характерні риси яких можуть свідчити про промислову діяльність населення, що проживало поблизу них.

У ресурсних зонах черняхівських пам'яток є ґрунти з різними властивостями. Це означає, що вони мають також різну геологічну підоснову, рельєф, клімат і поверхневі води, рослинність. Ці компоненти природи перебувають у закономірному зв'язку і взаємній зумовленості, утворюючи природні комплекси, які й називають географічними ландшафтами. Отже, співвідношення ґрунтів різного типу в межах ресурсних зон черняхівських поселень дають уявлення і про структуру ландшафтів, які були зайняті черняхівськими пам'ятками. Черняхівці у першій половині III–на початку V ст. заселяли рівнинні або злегка горбисті й хвилясті місцевості заплавного, надзаплавно-терасового, карстово-лощинного, схилового, плакорного типів з долинно-балковим рельєфом і лесовими суглинками, вкритими закономірним чергуванням масивів широколистяних лісів (дібров або дубово-грабових) на схилах та лучних степів на плоских межиріччях з переважним поширенням темно-сірих опідзолених ґрунтів та опідзолених чорноземів.

Обов'язковою є наявність невеликої річки або струмка. Помірні кліматичні умови створювали позитивні чинники передусім для економічного розвитку населення. Такі умови проживання носіїв черняхівської культури підтверджені й просторово-територіальними характеристиками: мікротопографія поселень – розташування пам'яток на прирічкових територіях, топографічно не відокремлених від рельєфу ділянках, на стику струмка і більшої водної артерії, на підвищеннях у заплаві річки; хронологія поселень, площа та потужність культурного шару свідчать про активну та тривалу життєдіяльність населення на одному місці; відстань між окремими сусідніми поселеннями, що зрідка перевищувала 1–2 км, а також характер гідромережі засвідчують тривалу поселенську традицію та опанування міжрічкових просторів.

Поряд з цим екологічна ніша пам'яток досліджуваного регіону засвідчує різні господарсько-культурні типи (ГКТ), структура яких зумовлена відмінностями ресурсних зон.

Насамперед варто виділити ГКТ, головними рисами якого є землеробство та пов'язане з ним скотарство. Прикладом такого господарсько-культурного типу може бути Дем'янівське гніздо слов'янських поселень у басейні Гнилої Липи, до якого ми зачислили селища Бурштин-II, Бовшів-II, III, Дем'янів-II, III, Коростовичі-I, II, VII, Лучинці, Куропатники-III, Озеряни-I і II. За характером їхніх ресурсних зон безпосереднього та опосередкованого використання видно, що головними ґрунтами в них були темно-сірі опідзолені, чорноземи опідзолені, чорноземи глибокі малогумусні, чорноземно-лучні, лучно-болотні та болотні. Крім того, екологічну нішу зазначеного гнізда черняхівських поселень характеризують ландшафти прирічкового походження, найважливішими ознаками яких є рівнинний рельєф заплави та хвилястий рельєф нижнього ярусу терас (першої–третьої), ускладнений розлогими балками і долинами приток; заплави досить широкі, вкриті лучно-болотною рослинністю, на нижніх терасах Гнилої Липи (перша і друга) поширена лучна різнотравна рослинність, на третій і четвертій у доагрикультурні часи панували діброви та різнотравно-злакові луки. Клімат цього мікрорегіону визначено як помірно континентальний з середньорічною температурою +7,1 °С, достатньо зволожений (611 мм за рік), тривалість вегетаційного періоду становить 212 днів [20. С. 9–10].

Наведені вище риси природного середовища, що окреслюють екологічну нішу Дем'янівського гнізда черняхівських поселень, дають змогу створити узагальнену характеристику його потенційних палеогосподарських угідь. Наприклад, лесові рівнини з темно-сірими лісовими ґрунтами середнього і легкого механічного складу після вирубування на них дібровних лісів могли слугувати угіддями для лісопольового перелогу, місцями – для грубих пасовиськ. Лесові хвилясті рівнини з різновидами чорноземних ґрунтів, укриті лучною рослинністю, іноді з широколистяними перелісками, – потенційно орні угіддя і водночас гарні пасовища й сіножаті. Заплави Гнилої Липи треба інтерпретувати як випаси і сінокоси. Однак в умовах порівняно сухішого клімату в пізньоримському часі гідроморфні заплавні ґрунти могли бути придатними і для вирощування овочів.

Отже, ґрунтовий та ландшафтний аналізи засвідчують, що є всі підстави трактувати землеробство Дем'янівського гнізда поселень як орне. На нашу думку, на цих

селищах була поширена практика розчищення лісових ділянок для орного землеробства. Потенційні орні угіддя спочатку очищали від лісової рослинності за допомогою вогню. Далі ґрунт обробляли орними знаряддями. На думку етнографів, найпридатнішими для такої системи землеробства були лісові ділянки на рівній підвищеній площі з так званим дубровним чи чорнолісним ґрунтом (сірим лісовим. – *Н.С.*), порослі мішаним, не менш ніж піввіковим лісом листяних порід з переважанням дуба, оскільки з нього можна було випалити багато попелу, а опадання листя збільшувало зміст гумусу в ґрунті [15. С. 51]. Однак таку практику не можна вважати вирубною системою землеробства, характерною особливістю якої була короткочасна експлуатація звільнених від лісу ділянок, після чого вони знову заростали лісом. У цьому випадку звільнена від лісу ділянка перетворювалася в орне поле, яке обробляли вже постійно. Це була не вирубна система землеробства, а засіб вивільнення лісових площ для орного землеробства [11. С. 114]. Для означення такої системи землеобробітку можна використати термін “лісопольова система”. До комплексу аграрних угідь належать також городницькі ділянки, що розташовані близько до селищ, зручні для удобрення і які займали притерасні схили та ділянки ближньої заплави. Такий характер землеробської діяльності мав би передбачати застосування орних знарядь.

В археологічній літературі вже доведено, що черняхівські племена не застосовували плуга в класичному розумінні цього терміна [12. С. 3–11]. Натомість використовували рала із залізними наральниками і череслами [13. С. 29–40]. На жаль, на пам’ятках Дем’янівського гнізда поселень землеробських знарядь подібного типу не виявлено. Зате вони відомі на поселенні Ріпнів-II із суміжної території Західного Побужжя. Виконаний нами аналіз ґрунтів ресурсної зони цього поселення, ландшафтних особливостей його розташування [19. С. 255–256] дає підстави вважати, що тут існувала аналогічна до дем’янівської лісопольова система землеобробітку. Відповідно, коректним є притягнення віднайдених там свідчень використання знарядь плужного типу – наральника та чересла. Наральник має “клиновидну довгасту лопать з асиметрично зрізаними кінцями і помірно загостреним кінцем. Зверху закінчується втулкою зі загнутими до середини кінцями” [3. С. 107–108]. Довжина ріпнівського наральника становить 9,3 см, розмір найбільшого розширення – 6,6 см. За класифікацією Ю. Краснова, подібні знаряддя належать до типу вузьколезових [13. С. 91–93]. Чересло віднайдене на долівці господарської споруди; це масивний ніж з гострим вістрям для розсікання ґрунту і довгим, прямокутним у профілі масивним череном, який прикріплювали до плуга. Довжина черена сягала 22 см, ширина – 2,7–9,3, товщина – 1,7 см [2. С. 244–245]. Дослідник Ріпнівського поселення В. Д. Баран зауважив, що два згадані вище землеробські знаряддя віднайдені в різних частинах поселення, навіть на різних берегах р. Рудки і, відповідно, не могли належати одному орному знаряддю [3. С. 108].

Схарактеризовану вище модель землеробської діяльності підтверджують і незначні артефакти: три серпи, дві залізні коси з поселень Бовшів-II та Дем’янів, фрагмент зернотерки із селища в Куропатниках, чотири великі уламки жорнових каменів з Дем’янова-II [4. С. 29–30, 33].

В археологічній літературі зазначено також, що на черняхівському поселенні Бовшів-II віднайдено залишки зерен пшениці, ячменю, проса [3. С. 124]. Однак спе-

ціальних палеоботанічних аналізів за матеріалами цього селища не проводили. Нема сьогодні й палеоботанічних спектрів із пам'яток черняхівської культури з суміжних територій з подібними фізико-географічними характеристиками.

Друга група палеогосподарських угідь Дем'янівського гнізда поселень пов'язана з функціонуванням приселищного скотарства. Osteологічні залишки виявлено на всіх стаціонарно досліджуваних поселеннях згаданого вище гнізда пам'яток. Матеріали із селища Бовшів-II проаналізовано професором Львівського державного лісотехнічного університету В.А. Татариним і опубліковано В.Д. Бараном [3. С. 125–126]. Відповідно до виконаних аналізів, найбільшу частку домашніх тварин на поселенні у Бовшеві-II становили велика рогата худоба та свині (по 36,4 %), приблизно 18,2 % – дрібна рогата худоба, 9 % – коні.

У літературі є різні інтерпретації пасовищних угідь відповідно до того чи іншого виду домашніх тварин. Наприклад, для великої рогатої худоби оптимальними природними випасами є заплавні заливні луки та болота, для свиней – лісоболотні тинисті місцевості з пухким ґрунтом у широколистяних лісах або на болотно-заплавних островах, для овець і кіз – лучні суходоли з низьким та рясним травостоєм, для коней – суходільні степові луки. Худобу випасали також на аграрних угіддях – поживній стерні, цілині [22. С. 106]. Лісові угіддя використовували під випаси, сіножаті та для заготівлі зимового, так званого гіллячкового корму [5. С. 45, 239]. Отже, пасовищний фонд поселень поблизу с. Дем'янова відповідає аналізу osteологічних матеріалів, тобто потенційні тваринницькі угіддя в межах ресурсних зон зазначених поселень якнайліпше підходили для розведення великої рогатої худоби та свиней.

Лісові, болотно-заплавні, річкові, лучні ландшафтні ділянки в межах конкретних ресурсних зон могли бути і потенційними промисловими угіддями – мисливськими (засвідчені osteологічними залишками дикого кабана, оленя, козулі, лося, вовка, ведмедя, лисиці, тетерева, рябчика), лісових промислів, збиральницькими, рибальськими (на поселенні Бовшів-II віднайдено залишки риб'ячої луски). Відповідно до місцевих умов і ресурсів, у їхніх межах були угіддя, які постачали паливну і будівельну сировину для промислово-ремісничої діяльності та побутових потреб.

Черняхівське населення Дем'янівського гнізда, опанувавши найродючіші ґрунти в межах потенційно обраних для господарювання ландшафтів, які щонайменше півтисячоліття практично не обробляли, тривалий час проживало на одному місці, що підтверджує хронологія поселень – від середини III до кінця IV–початку V ст. н. е. [4. С. 43–44] – і потужний культурний шар. Окрім орного землеробства, займалися, ймовірно, городництвом. Значне місце також посідало осіле присадибне скотарство. Отже, можемо констатувати комплексну модель господарства на черняхівських поселеннях у басейні Гнилої Липи.

Подібні господарсько-культурні типи віднайдено в тих екологічних нішах, де для цього були відповідні ландшафтні умови. Як засвідчило картографування ресурсних зон черняхівських селищ, у досліджуваному регіоні це явище може бути притаманним не лише на мікро- (Карачинівсько-Домажирівське гніздо поселень у басейні р. Верещиця, Ріпнівське гніздо поселень на суміжній території Західного Побужжя та ін.), а й мезорівнях (пам'ятки в межах Львівського, Бурштинського, Галицького Опіля та ін.).

Можливо, що в тих лісостепових районах (Заставнівському карстовому степовому, Припрутському терасовому лісостеповому), де великі площі займали чисті степові ділянки, була і перелогова система землеобробітку.

Яскравим прикладом іншого господарсько-культурного типу черняхівського населення Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття, зумовленого особливостями ресурсної зони, може слугувати спеціалізований чинбарський комплекс поблизу села Добринівці [7. С. 286–304]. Цей комплекс міг функціонувати лише в тій місцевості, де були необхідні природні умови для масового вирощування великої і дрібної рогатої худоби (луки, світлі букові ліси з галявинами тощо) та інгредієнти, які використовують під час обробки шкур (виходи вапняку і гіпсу, широколистяні дубові, грабові та акацієві ліси, водонепроникні верхні прошарки ґрунту, тобто глей, у яких можна було споруджувати ями-чани, а також достатня кількість проточної, здебільшого, джерельної води) [7. С. 289–297], іншими словами, – умови, необхідні для спеціалізованого чинбарського ремесла. Звичайно, у подібній ситуації головне місце в господарській діяльності мешканців поселення чи гнізда поселень посідав саме такий вид діяльності. Готові шкури, напевно й були продуктом обміну для громади чи навіть декількох громад як у племені, так і за його межами.

Ландшафтно мікрорайон, де відкрито чинбарські комплекси, розташований на західній периферії Хотинської височини у місцевостях горбисто-пасмових ерозійно-зсувних височин [18. С. 122]. Ці ландшафти якнайліпше придатні передусім для ведення скотарства. В аналогічних природних умовах перебували й інші поселення черняхівської культури Прут-Дністерського межиріччя (наприклад, Горішні Шерівці, Малий Кучурів-I, II, Чорнівка-Ia та ін.). Характеристики їхніх ресурсних зон дають підстави вважати, що господарсько-культурний тип окресленого мікрорегіону ґрунтувався на приселищному скотарстві. Можливо, у майбутньому стаціонарні археологічні дослідження дадуть необхідні артефакти, які підтвердять ці припущення.

Від характеру ресурсних зон, зокрема сировинної бази, залежали й культивовані ремесла черняхівської культури. Особливість екологічної ніші Свіржського поселення, яке його дослідник В. М. Цигилик, трактує як спеціалізований виробничий центр з виготовлення кружальної кераміки для продажу за межі селища [24. С. 41], та, що воно розташоване в таких ландшафтних умовах, де переважають горбогірні масиви Перемишлянського горбогір'я. Тут у найближчому оточенні є виходи “керамічних” глин (сировина для виготовлення керамічного посуду) та букові ліси – паливний матеріал, за допомогою якого досягали необхідного температурного режиму під час випалювання посуду в гончарних печах. Однак треба пам'ятати, що певне місце на поселенні у Свіржі посідало і землеробство. Про це свідчать, по-перше, характер ґрунтів ресурсної зони поселення, дві третіх якої становлять темно-сірі опідзолені, а також сірі опідзолені, чорноземи опідзолені, чорноземи глибокі малогумусні та низинні торфовища, по-друге, “залишки жорнової споруди”, виявлені під час розкопок 1979 р. [24. С. 36]. Можливо, що її використовували для розмелювання зерна.

Наведені приклади господарсько-культурних типів черняхівської культури добре відображають залежність господарської діяльності населення черняхівських селищ від особливостей природних умов, у яких вони перебували. До археологічних джерел

інформації (археологічна карта пам'яток, нечисленні види артефактів – залишки знарядь праці, пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом, викопні залишки зерна, його відбитки і відтворювані на цій підставі палеоботанічні спектри окремих пам'яток, рештки кісток тварин, що походять з об'єктів та культурного шару) сьогодні додано екофакти – потенційні аграрні угіддя в межах ландшафтів ресурсних зон населених пунктів і відтворювані поетапні спектри ландшафтного освоєння. Ці ознаки і творять комплекс з археологічних та археолого-палеогеографічних джерел.

1. *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М., 1983.
2. *Баран В. Д.* Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957–1960 гг.) // *Материалы и исследования по археологии СССР.* – 1964. – № 116. – С. 213–252.
3. *Баран В. Д.* Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981.
4. *Баран В. Д., Гонкало О. В.* Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2005.
5. *Вакулюк П. Г.* Ліс і людина. – К., 1989.
6. *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. – К., 1972.
7. *Войнаровський В.* Чинбарство у Північній Буковині в пізньоримську добу: артефакти, технологія, рівень спеціалізації // *Зап. НТШ. Праці археол. комісії.* – 1998. – Т. 235. – С. 286–304.
8. *Геренчук К. І., Койнов М. М., Цись П. М.* Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Львів, 1964.
9. *Гуляев Б. И.* Проблемы изучения древних поселений в археологии: социологический аспект // *Проблемы теории и методики в современной археологической науке.* – М., 1990. – С. 94–103.
10. *Денисюк Г.* Лісополе України. – Вінниця, 2001.
11. *Довженко В. Й.* Землеробство Древньої Русі. – К., 1961.
12. *Краснов Ю. А.* К вопросу о существовании плуга у племён черняховской культуры // *Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР.* – 1971. – Вып. 128. – С. 3–11.
13. *Краснов Ю. А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М., 1987.
14. *Ландшафтне земледіліє (вопросы теории, методики исследований, проэктирования и агрономического мониторинга ландшафтных систем земледіліє) /* Под общ. ред. Г. А. Ромененко, А. К. Калигинова. – М., 1994.
15. *Павлюк С. П.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991.
16. *Природа Івано-Франківської області /* За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1973.
17. *Природа Львівської області /* За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1972.
18. *Природа Чернівецької області /* За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1978.
19. *Стеблій Н.* Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів-II) // *Нові технології в археології.* – Київ; Львів, 2002. – С. 251–263.
20. *Технічний звіт по коректурі матеріалів крупномасштабного обстеження господарств радгоспу “Бовшівський” с. Бовшів Галицького району Івано-Франківської області.* – Івано-Франківськ, 1991.
21. *Тимощук Б. А., Винокур І. С.* Памятники эпохи полей погребений на Буковине // *Краткие сообщения Института археологии АН СССР.* – 1962. – Вып. 90. – С. 73–77.
22. *Томашевський А. П.* Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993.
23. *Томашевський А. П.* Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства // *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель).* – К., 2003. – С. 63–69.

24. Цигилик В. М. Про локальні особливості черняхівського поселення в селі Свірж // *Studia Archaeologica*. – 1993. – №1. – С. 35–42.
25. Шишкін Р. Г. Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я в I–V ст. н. е.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.
26. Шкварук М. М., Делеменчук М. І. Ґрунтознавство. – К., 1976.
27. Higgs E. S. Site catchment analysis: a consise guide to fiold methods // *Palaeoeconomy*. Cambridge: University Press, 1975. – P. 223–284.
28. Jarman M., Vita-Finzi C., Higgs E. S. Site catctment analysis in arhaeology // *Men, Settlement and Urbanism*. – Duckworth, 1972. – P. 62–66.
29. Roper D. C. The method and theory of site catctment analysis: A review // *Advances in Archaeological Method and Theory*. – New-York, 1979. – Vol. 2. – P. 119–140.

THE GEOGRAPHY OF SETTLEMENTS IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH (AS BASED ON THE MATERIALS OF THE CHERNYAKHIV CULTURE OF UPPER PODNISTERYA AND UPPER POPRUTTYA)

Nataliya Stebliy

*Ivan Franko National University of Lviv
Archaeology Museum,*

The dependence between the population system of Chernyakhiv culture and physical and geographical peculiarities of the area where it was spread is traced on the basis of the so-called ecological approach. The author describes the ecological and economic situation of the Chernyakhiv population of Upper Podnisterrya and the Upper Popruttya and demonstrates how the peculiarities of the resource zone of a settlement defined the type of its economic activity.

Key words: Chernyakhiv culture, ecological approach, population system, landscape, resource zone, ecological niche, economic and cultural type.

Стаття надійшла до редколегії 02.02.2007

Прийнята до друку 10.03.2007

УДК 904:728.8-035.3 (477.86-21)

АРХЕОЛОГІЯ ДЕРЕВ'ЯНИХ ПАЛАЦОВИХ КОМПЛЕКСІВ КНЯЖОГО ГАЛИЧА

Богдан Томенчук, Володимир Баран*

Прикарпатський національний педагогічний університет імені Василя Стефаника

76025 вул. Шевченка, 57
Івано-Франківськ, Україна

**Інститут археології Національної академії наук України,
Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

04210 Проспект Героїв Сталінграда, 12
Київ, Україна

На тлі соціально-топографічної структури центральної частини давньоруського Галича розглянуто місцезнаходження й характер дерев'яних палацових комплексів. З'ясовано, що "галицькі палаци" були різні за належністю (князівські, єпископсько-митрополичі тощо) та хронологією (XII–XIX ст.), наведено головні історичні віхи їхнього розвитку в системі Крилоського городища. Особливу увагу зосереджено на висвітленні залишків двох палацових комплексів: Західного і Південного, які можна інтерпретувати як князівські палаци XII–XIII ст. – часу, коли Крилоське городище було дитинцем Галича і складалося з двох головних частин: єпископського центру з кафедральним монастирем (урочище Золотий Тік) та князівського двору (урочища Собор, Старі палаци, Сад).

Ключові слова: Галич, князівські палаци, єпископсько-митрополичі палаци, урочище Золотий Тік, урочище Собор, урочище Старі палаци, урочище Сад, Крилоське городище.

Історико-археологічні дослідження соціально-топографічної структури давньоруських міст передбачають окреме вивчення соціальної структури дитинця, посаду, окольного міста, околиць тощо. Щодо столичних міст, як державних (князівських) центрів, то найвпливовішою їхньою частиною був дитинець. Саме тут найчастіше зосереджувалися політичні інститути князівської, церковної та міської влади з досить численним адміністративним апаратом. А це, відповідно, потребувало наявності розвинутої інфраструктури, зокрема, палацових комплексів. Палацові комплекси могли мати як адміністративне, так і житлово-господарське призначення або універсальне використання. Загалом палацові будівлі Давньої Русі, на відміну від культової архітектури, майже не вивчені, особливо періоду XII–XIII ст. А їхня кількість за археологічними даними дуже невелика. Всього відомо близько 15 палаців, зокрема, в Києві, Чернігові, Боголюбово, Смоленську, Полоцьку, Гродно, Перемишлі, Звенигороді, Холмі. Всі вони кам'яні (цегляні). Хоча окремі з них невеликі, проте потрактовані вченими як терени

– передні частини дерев’яних княжих палаців. До речі, вони так і не були археологічно досліджені.

Останніми роками нам вдалося виявити дерев’яні палацові комплекси в княжому Галичі. Археологічні дослідження на території Крилоського городища засвідчили, що тут у XII–XIII ст. був дитинець княжого Галича, тобто його соціально-топографічний центр. Той, хто в’їзджав до Галича, з боку посаду, піднімаючись через німецькі ворота, бачив високий княжий двір, на якому в центрі амфітеатром розмістився Успенський Собор, а за ним ще вище під валом – княжі палати.

Дослідники давнього Галича вже більше сотні років сперечаються про місце розташування дитинця княжого міста. В цій суперечці головна увага була спрямована на пошуки Успенського Собору і княжих палат. Якщо Собор виявлено і досліджено ще в 30-х роках XX ст., то пошуки “галицьких палаців” тривають і досі. Крім того, в літературі висловлена думка про те, що вони обов’язково були кам’яними (цегляними). В 90-х роках XX і на початку XXI ст. біля Успенського Собору нам вдалося відкрити зовсім несподівані для всіх дерев’яні палацові комплекси. Археологічні матеріали про них і є змістом нашої публікації. Можливо саме про них писав літописець: “...була крамола серед безбожних бояр галицьких... коли вони сиділи на раді і збиралися вогнем підпалити (дім Данила разом із князем)...”

Оскільки “галицькі палати” були різні за належністю (князівські, єпископсько-митрополичі тощо) та хронологією (XII–XIX ст.), що надзвичайно утруднює їхнє історико-археологічне визначення, то ми подамо головні історичні віхи їхнього розвитку в системі Крилоського городища.

1. У середині–другій половині X ст. Крилоське городище (фракійського гальштату) стало одним зі столичних центрів “Великої Білої (нехрещеної) Хорватії” (за Костянтином Багрянородним). Його внутрішня площа, що була укріплена чотирма оборонними лініями, становила близько 50 га. Тут розмістився, очевидно, як сам князівській двір-замок (урочища Сад, Собор та ін.), так і святилище (урочище Золотий Тік) та вічева площа з Галичиною могилою в її найвищому місці.
2. У другій половині XI ст., на хорватських землях, які належали до складу Київської Русі (з 992–993 рр.), почались (відновились) процеси внутрішнього одержавлення. Ростиславовичі (князі-ізгої, правнуки Ярослава Мудрого) утворили Теробовлянське князівство. На початку XII ст. Володар Ростиславович передав князівський стіл у Перемишлі старшому сину Ростиславу, а князівський стіл у Звенигороді молодшому Володимирку. Василько Ростиславович старшому сину Григорію-Ростиславу передав Теробовлю, а молодшому Івану зробив (відновив) князівський стіл у Галичі. Очевидно, перший княжий двір Івана був збудований на Залуківській височині (городище з церквою Спаса, урочище Карпиця-цегольня). Після смерті брата Григорія Іван приєднав Теробовлянське князівство до Галицького, залишившись у Галичі, де він уже сформував адміністрацію. В 30-х роках XII ст. Володимирко Володаревич “приєднався” до Івана Васильовича, переїхавши з провінційного Звенигорода до Галича. Так

об'єднались сусідні галицька, теребовлянська і звенигородська землі-князівства в руках обох молодих синів Володаря і Василька. Після швидких смертей Івана Васильовича (1141) і Ростиславича Володаревича (1143) Володимирко Володаревич став правителем усієї Галицької землі, до якої ввійшли Перемишльське, Звенигородське і Теребовлянське князівства як окремі волосні землі. Отже, у першій половині–середині XII ст. могутній галицький володар Володимирко Володаревич почав будувати на старому Крилоському городищі новий, великий княжий двір з Успенським Собором і палацами. Тут протягом ста років був дитинець княжого Галича – за Ярослава Володимировича (Осомисла), Олега і Володимира Ярославичів, Данила Романовича, Ігоревичів, Мстислава Мстиславовича (Удатного), Михайла Всеволодовича, Ростислава Михайловича, угорських королів Коломана II та Андрія III.

3. У середині XIII ст. Галич втратив роль столичного політичного центру, хоч і залишився ще як “церковне місто” релігійним центром з осідком (двором) галицьких єпископів і митрополитів (1338–1348; 1370–1391). Єпископи і митрополити будували митрополичий двір з комплексом палацових споруд на місці старого княж-двору на Крилоському городищі біля Успенського Собору. Кафедральний монастир, тобто єпископський двір, очевидно, ще залишався на Золотому Тоці.
4. З 1397 до 1539 р. Галицько-Крилоський єпископсько-митрополичий центр занепадав. До 1430 р. тут був лише невеликий двір галицьких митрополичих намісників.
5. Протягом 1539–1540 рр. на Крилоському городищі відновлено єпископський осідок (двір), але як другий після Львова.
6. Наприкінці XVI–на початку XVII ст. Галич-Кринос став головним осідком “нез'єднаних” галицько-львівських православних єпископів. На місці старих побудовано нові укріплення. Споруджено новий храм – Успенську церкву та адміністративні й житлово-господарські будівлі єпископського двору.

У середині XVII ст. єпископський центр знову повернувся до Львова – столиці Руського воєводства Речі Посполитої. Однак Галич-Кринос ще довго перебував на правах другого єпископсько-митрополичого центру Галичини. Тут ремонтували старі церковно-адміністративні приміщення і будували нові. Лев Шептицький (1749–1779) писав: “...створив я там же резиденцію для Єпископа, бо жодної не було і то тимчасово дерев'яну, маючи намір поставити з твердого матеріалу другу палату”[5]. І все це відбувалось, як завжди, на місці старого княж-двору.

Протягом 1990–2004 рр. Галицька археологічна експедиція Інституту археології НАН України, Прикарпатського університету імені В. Стефаніка, обласного краєзнавчого музею та Національного заповідника “Давній Галич” провела широкомасштабні дослідження Крилоського городища. Тут виявлено залишки двох палацових комплексів: Західного і Південного. Ми опишемо лише князівські палаци XII–XIII ст. – часу, коли Крилоське городище було дитинцем Галича і складалося з двох головних частин: єпископського центру з кафедральним монастирем (урочище Золотий Тік, площа

1,1 га) та князівського двору (урочища Собор, Старі палаци, Сад). Князівський двір мав підтрикутну форму (ширина – 240, довжина – 420 м) і займав площу близько 7 га. В його геометричному центрі стояв Успенський Собор. З усіх боків князівській двір обмежувала складна оборонна система (вали, рови, ескарпи). В'їзд був у північній частині укріпленої ділянки. Він мав вигляд глибокого (до 2,5 м) і довгого (до 80 м) в'їздного рову, напрямленого в бік центральної – найвищої – площини майданчика городища і був своєрідним відгалуженням від центральної в'їздної дороги (азимут 100°). Перепад висот між початком в'їзду (перехрестя доріг, німецькі ворота) й Успенським Собором становив 14 м, а між в'їздом і Південним палацовим комплексом – 20 м (рис. 1, 2). Ця природна особливість місцевості створила вражаючий ефект їхнього домінантного місця в планувальній системі князівського двору, що відповідало і його суспільній значимості. Із заходу перед Успенським Собором була невелика (30×40 м) горизонтально спланована площа, мощена кам'яними плитами з алебастру (рис. 3). З північного боку розташована також невелика (40×45 м) площа, мощена дрібно колотим білим камінням, перепад висот якої з півдня до півночі становив 5 м. Обидві площі утворювали один комплекс, у західній частині якого посередині виявлено фундаментну кам'яну основу (1,7×1,7 м). Можливо це був ківорій (розкопки 1996 р. розкоп V) (див. рис. 3).

Західний палацовий комплекс. На північний захід від Успенського Собору, на відстані 100 м, по краю ескарпу (55 м до західного оборонного валу) розміщений Західний палацовий комплекс. Перепад висот між ними становив 8 м. Його досліджували в 1994–1996 рр. (траншея 3, розкоп III). Це була велика дерев'яна, очевидно чотиричленна, багатоповерхова будівля на стовпах (стільцях-упорах). Її загальні розміри такі: довжина – 24,5 м, найбільша ширина – 15, діагональ – 28,5 м. Західне приміщення мало розміри 6,5×11,0 м, центральне – 6×15, східне – 7,5×11,0, північно-східне (ганок із входом і сходами на другий поверх?) – 3,5×3,5 м (рис. 4, 5). Будівля орієнтована довшою віссю по лінії схід–захід з невеликим (30°) відхиленням. Азимут – 120°. Особливість конструкції і плану визначена топографічними умовами місцевості, а саме: значним перепадом висот по лінії захід–схід (близько 3,0×24,5 м) та по лінії північ–південь (близько 1,5×15,0 м). Цю особливість коригували різною кількістю опорних стовпів, що були розміщені по периметру приміщень будівлі й відігравали роль фундаментів. Усього виявлено 37 стовпових ям, у тому числі шість (п'ять) ям відшукав В. Ауліх 1971 р. (траншея А), який сприйняв їх за сліди огорожі¹. Крім одинарних, виявлено 15 подвійних (вісімкаподібних) ям. Ще близько 10 стовпових ям, очевидно, перебувають за межами дослідженої ділянки. Отже, загальна кількість стовпових ям могла становити близько 50. Найбільша їх концентрація простежена в західній частині будівлі, де найбільший перепад висоти. Тут відстань між стовповими ямами 0,8–1,0 м. У східній частині, де перепад висот найменший, відстань між стовповими ямами 4,5–6,0 м. Якщо одинарні стовпові ями розміщені по периметру будівлі, то двійні (вісімкаподібні) – уздовж внутрішніх подвійних стін суміжних приміщень. Діаметр стовпових ям сягає в середньому 0,8–1,0 м. Ями мали майже правильну округлу форму, вертикальні стінки і рівне горизонтальне дно, завглибшки до 1,6–2,0 м від рівня сучасної поверхні і 0,85–1,1 м від

¹ Див. Звіт за 1977 р. – С. 7–10. Табл. II.

рівня виявлення. Тобто вони були заглиблені в лесовий ґрунт (материк) на 0,75–1,1 м. Ями західної сторони будівлі, розміщені по краю тераси, заглиблені в материк усього на 0,4–0,55 м. Їхнє заповнення – глинисте, жовто-сіре, дуже ущільнене. На дні і стінках інколи простежено відбитки зотлілих дерев'яних стовпів. Можливо, у ямах стояли великі вертикально вкопані колоди – опорні стовпи, які виводили на відповідну висоту і становили знівельовану фундаментну основу, на якій уже лежали нижні підвалини будівлі. Ця частина будівлі з огляду на великий перепад висоти, очевидно, перебувала нижче “нульової” лінії основи. Тут, у підкліттях були господарські приміщення, що підтверджено археологічним матеріалом. У північно-західному куті виявлено рештки двох печей. Піч 1 розміром 0,97×0,7 м пізніше була заповнена глиною і “законсервована”. Тому поряд з нею (0,6 м на захід) споруджено піч 2 (розміром 0,8×0,8 м). У цій частині приміщення знайдено найбільшу кількість керамічного матеріалу і тваринних кісток. Головно, це горщики з високо піднятими плечиками, короткою шийкою і відігнутими назовні вінцями. Майже всі мають “дзьобоподібне”, косо чи прямо зрізане викінчення (рис. 6, 1–3). З внутрішнього боку цих посудин простежено жолоби (закраїнки) для покришок. Плічка і верхня частина тулубів прикрашені лінійним рифленим орнаментом. Інколи посудини ангобовані й навіть покриті поливою. За аналогіями схарактеризовані знахідки можна віднести до XII–першої половини XIII ст. До цього ж часу належать і окремі залізні предмети, виявлені під час досліджень будівлі, зокрема, цвяхи (рис. 7, 5–6), три залізні шпори (рис. 7, 1–3), залізний стиль-писало (рис. 7, 4). Привертає увагу велика кількість амфорної тари, яка становить близько половини фрагментів усього виявленого посуду. Крім візантійських, багато амфор “галицького типу” (див. рис. 7, 5–6) та мисок (див. рис. 6, 7–9).

У межах заповнення будівлі та на суміжній з нею території виявлено значну кількість керамічних плиток, якими, мабуть, було викладено підлогу одного або декількох парадних приміщень цього палацового комплексу. Всього віднайдено понад 500 екземплярів¹. Плитки двох типів: трикутні розміром 10×15×15 см і товщиною 2,6–2,9 см та квадратні з середнім розміром 11,5×11,5 см і товщиною 1,5–2,1 см. Здебільшого, на лицевій поверхні вони мають рельєфні рослинні (криноподібні гілки, пальмові листки тощо) та тваринні (грифони, сирени тощо) зображення з невеликими геральдичними знаками (двозубці, тризубці). Плитки покриті поливою зеленого, жовтого і коричневого кольорів (див. рис. 5).

У результаті досліджень з'ясовано, що перед будівлею була залишена велика незабудована площа, яка полого піднімалась до Успенського Собору (перепад висот 8 м на 100 м до Собору) (рис. 8). Лише з правого (північного) боку від палацового комплексу виявлено велику, синхронну до палацу господарську будівлю з підвалом, орієнтовану щодо осі північної стінки палацу. Розміри цієї будівлі 6×6 м. Нижня її частина заглиблена на 0,8 м у материк. Під південною стінкою розчищено залишки печі на глиняному останці. В східній частині був великий (5,5×2,0 м) підвал з корито-подібним викінченням стінок. Із західного боку палацового комплексу, уздовж краю тераси, проходила кам'яна доріжка (див. рис. 3).

¹ Т. Ткачук реконструював підлогу, викладену плитками, проте він вважає, що плитки походять з Успенського Собору [8].

Отже, досліджену будівлю, очевидно, можна зачислити до палацового комплексу, а саме: як житлово-господарське приміщення для княжої родини та з парадним залом для нарад і прийомів.

Під час досліджень у межах розкопу III виявлено два напівземлянкові житла X–XI ст. Житло 1 розміром 3,8×3,6 м заглиблене в материк на 1 м (2,2 м від рівня сучасної поверхні). Піч-кам'янка розміщена в північно-східному куті. Житло 2 розміром 4,0×3,7 м заглиблене в материк на 0,7 м (1,2 м від рівня сучасної поверхні). Піч-кам'янка займала північно-західний кут.

У XIV–XVI ст. на цій ділянці, західніше від Собору, був великий (200×50 м) цвинтар, сліди якого виявлено в розкопі. Західний край цвинтару проходив за 25 м на схід від ескарпу. Цим же часом датовано і другу кам'яну кладку, зафіксовану нами вздовж краю ескарпу. Тут знайдено срібний празький гріш В'ячеслава II (1300–1305).

До пізньосередньовічного і нового (XVII–XIX ст.) часу належать декілька господарських ям та печей виробничого призначення.

Південний палацовий комплекс має надзвичайно складну соціальну й архітектурну структуру, яка існувала з перервами від початку XII до XIX ст. Протягом цього часу тут неодноразово відбувалась перебудова та нова забудова, що супроводжувалась нівелюванням тогочасної поверхні та руйнуванням старої забудови. Унаслідок цього стратиграфія (культурний шар товщиною до 4 м) надзвичайно порушена. Крім того, центральну ділянку комплексу нині займає будинок Митрополичих палат, побудований ще в XIX ст. Сьогодні дослідженнями охоплено лише незначну частину цієї ділянки. Тому ми наводимо тільки попередні узагальнення результатів, отриманих з окремих ділянок розкопів.

Вивчення розпочато 1995 р. Тут було закладено розкоп III (5×8 м) біля південно-східного крила митрополичих палат (рис. 9). На глибині 0,8 м вдалося виявити сліди сильно згорілої частини великої наземної будівлі XII–XIII ст. Її дерев'яна підлога виявилася перекритою суцільним шаром глиняної вимазки завтовшки до 0,2 м. Крім керамічного матеріалу, який траплявся повсюди, у межах споруди знайдено п'ять скляних браслетів і фрагмент бронзового підсвічника. Зазначимо, що будівля сильно знищена пізньосередньовічними та новітніми спорудами, ямами і вогнищами. Ці невеликі, до того ж, перші дослідження на найвищій площині майданчика городища засвідчили перспективність подальших розкопок. Усе ж сподівання на існування тут якихось кам'яних монументальних споруд не виправдились.

Польові пошуки протягом 1998–2001 рр. біля північно-західного крила Митрополичих палат, які проводила Галицька рятівна архітектурно-археологічна експедиція РНДЦ Інституту археології НАН України (м. Львів, керівники Ю. Лукомський та В. Петрик) дали змогу остаточно з'ясувати, що саме тут є залишки головних палацових споруд (адміністративного призначення) княжого Галича. До середини XII ст. віднесено залишки двох, симетрично розташованих, дерев'яних, ймовірно, двоповерхових споруд. Відстань між спорудами становила 4,6–4,8 м [6]. Зовнішні стіни, мабуть, опирались на дерев'яні фундаменти заввишки 0,8 м (у дві колоди), оскільки саме в фундаментних ровах шириною 1,2 м і глибиною 0,8 м лежали тесані бруси (0,32×0,32 м), які були

вкопані в глибокі ями (діаметром 0,8–1,0 м). Відстань між брусами становила 3,53–3,56 м. До речі, відстань між стінами і стовпами сягала 0,5 м. Внутрішні перегородки також стояли на дерев'яних фундаментах, але вкопаних на одну колоду (брус 0,32×0,32 м). Перший поверх мав, імовірно, зрубну конструкцію стін з тесаних брусів, тоді як другий – каркасну з глиняним та цегляним заповненням стін. Гіпотетичні розміри споруд – 7,4×7,4 м. Дах був покритий олов'яними листами. Дослідники трактують їх як “житлові приміщення для членів князівської родини. А основні монументальні споруди мали б розташовуватись далі на схід на північ, tworячи один єдиний ансамбль з Успенським Собором” [3. С. 178]. Будівлі знищені пожежею (західна, можливо, розібрана) наприкінці XII–першій половині XIII ст. На цьому місці, як вважають далі Ю. Луконський, В. Петрик, у XII–XIII ст. були ще послідовно дві каркасно-стовпові будівлі, близькі за параметрами до попередніх споруд [3. С. 178].

Нашими дослідженнями 2003 р. простежено ще ряд ідентичних з попередніми стовпових ям, які були, очевидно, пов'язані (конструктивно) з описаними вище будівлями, а саме – з їхньою північно-західною частиною. Зокрема, зафіксовано крайній, північний ряд стовпових ям, який проходив на відстані 6 м від споруд по їхньому периметру. Саме до цього крайнього ряду стовпів доходив кам'яний настил палацової площі.

У 1998–1999 рр. ми досліджували південний оборонний вал позаду Митрополичих палат (розкоп IV, 12×24 м). У цій частині він має різке зниження у висоті, яке тривалий час пояснювали його руйнуванням у XIX ст. Насправді, як довели наші дослідження, вал насипано на таку висоту (2,5 м), щоб не закривати палацовий комплекс, розміщений біля його підніжжя. Тут виявлено сліди оборонних споруд фракійського гальштату, хорватського городища X ст., галицького і галицько-волинського XII–XIII ст. та пізнього середньовіччя (XVII ст.). На початку XII ст. до валу з його внутрішнього боку примикала велика багатоповерхова будівля, пов'язана з Південним палацовим комплексом. Досліджено її південно-західну частину. Споруда (або прибудова до головної будівлі) мала також дерев'яні фундаменти, а саме: вона стояла на підвалинах – тесаних колодах (брусах) шириною 0,25 і висотою 0,25 м, заглиблених на одну колоду. З зовнішнього боку підвалини по периметру були підсипані чистою глиною (на ширину 0,25–0,3 м). Цікаво, що цей спосіб застосування подібного гідро- і земляного шару з жовтої глини засвідчено в більшості напівземлянкових жител XI–XII ст. давнього Галича. Ззовні по периметру стін на відстані 0,15–0,2 м від них виявлено додаткові опорні стовпи (діаметром до 0,3 м), основа яких вкопана в материк на 0,1 м; відстань між ними 1,7 м. Південні стіни будівлі майже примикали до валу. Ми простежили, що тут (у межах розкопу) будівля в плані утворювала залом (під прямим кутом) з двох стін по 6 м довжини. Споруда сильно згоріла. В її межах зафіксовано потужний завал з великих кусків глиняної обмазки стін і стелі (товщиною 0,1–0,15 м), з відбитками тесаних дерев'яних конструкцій. У пізньосередньовічний час залишки цієї будівлі зазнали сильного пошкодження новими спорудами, побудованими майже в її параметрах, та новітніми ямами тощо. Все це ускладнило вивчення внутрішнього інтер'єру споруди. Все ж, очевидно, до неї належать виявлені тут (під підлогою) підвальні приміщення (розкоп VII 2001–2002 рр.), їхній котлован опущений у материк на 0,8–1,0 м (3,8 м від

сучасної поверхні). Зафіксовано сліди обгорілої дерев'яної обшивки стін та підлоги. Підлога викладена дошками (шириною 0,2–0,25 м), що лежали на дерев'яних лежнях, відстань між лежнями становила 1,25–1,3 м. На підлозі одного з підвальних приміщень виявлено три амфори та фрагменти глиняної посудини (рис. 10). Загалом, за керамічним матеріалом, знайденим у підвальних приміщеннях, їх датовано першою половиною XII ст. Під час досліджень підвалів вдалось простежити й один з “підземних переходів” між ними (шириною 1,2 (унизу) і 1,55 м (уверху) та висотою 1,3 м).

У другій половині XII ст. ця велика дерев'яна будівля з підвалами після пожежі була розібрана, а підвали засипані щільною землею. Вся територія знівельована. Значимо, що таке нівелювання поверхні (майже до передматерика) відбувалося і на початку XII ст. На цьому місці приблизно в межах старої будівлі, зведено нову споруду. Слідів її конструктивних особливостей виявлено ще недостатньо. Це лише окремі невеликі стовпові ями тощо. До неї, очевидно, належать дві глиняні печі (розкоп VII, 2001 р.) Ця будівля представлена чітким шаром гумусу з крапленнями вугликів і дрібної обмазки. Незважаючи на досить незначну потужність цього культурного шару (до 0,2 м), тут виявлено надзвичайно велику кількість тваринних кісток та кераміки, у тому числі амфорної. Цікавою знахідкою є і залізний стиль-писало. Поряд з цією спорудою, на внутрішньому схилі оборонного валу, простежено і велику концентрацію кухонних печей (12 комплексів), які також заповнені значною кількістю тваринних кісток. Очевидно, ця будівля і кухонні печі становили один комплекс (господарський), який був частиною (трапезної) князівського адміністративного палацового комплексу, що існував тут наприкінці XII– у першій половині XIII ст.

Пізніше, очевидно, в XVI–XVII ст. на місці цих двох старих дерев'яних палацових комплексів XII–XIII ст. побудовано нову споруду, і знову майже в їхніх параметрах. Нова будівля вже стояла на кам'яному фундаменті, для якого використано кам'яні блоки з руїн Успенського Собору. Блоки мали сліди повторного використання (сліди розчину), окремі були з рельєфною різьбою. Ми простежили фундамент південно-західної частини будівлі. Фундамент виявлено з глибини 0,8–1,0 м від сучасної поверхні на висоту 0,5–1,0 м. З'ясовано, що під час закладення фундаменту частково зруйновано південно-східний край кладовища XIV–XV ст. Фундамент цієї будівлі головно також весь розібраний і вибраний. Оскільки фундаментний рів викопано в культурному шарі, то він не простежується; його зафіксовано в нижній частині лише шаром сміття з дрібного колотого каміння та ріняку. Пізніше, у другій половині XVIII ст., на місці цих трьох старих палацових комплексів було побудовано ще одну велику дерев'яну споруду. Її залишки виявлено на глибині 0,4–0,6 м. Вони представлені потужним шаром обмазки (в два шари), обвугленими дерев'яними колодами стін тощо. В цьому шарі виявлено пізньосередньовічну полив'яну кераміку та уламки кахлів і цегли-пальчатки. В XIX ст., на цьому ж місці побудовано кам'яну (цегляну) споруду – Митрополічі палати – сучасне приміщення археологічного музею Національного заповідника “Давній Галич”.

Такою складною є історична соціальна топографія цієї найвищої площі дитинця давнього Галича, яка простежена археологічно. Її дослідження тривають.

Останніми роками нам вдалось простежити залишки ще декількох будівель, які можна зачислити до окремих палацових комплексів інших соціально-топографічних частин міста.

У 1992–1993 рр. проведено дослідження навколо фундаментів невеликої (22,75×11,0 м) одноапсидної мурованої церкви кінця XII–XIII ст., яка розміщена на посаді давнього Галича (урочище Четверки) (рис. 11). За аналогією з поширеними в Польщі церквами такого типу, вона, очевидно, слугувала парафіяльним католицьким костелом невеликої групи польського (латинського віросповідання) населення давнього Галича (за Ю. Лукомським). Біля південної стіни церкви ми виявили сліди невеликого кладовища (шириною 17 м), за яким безпосередньо розпочалась уже сама забудова. На схід від церкви на відстані 25 м від апсиди досліджено залишки кам'яних фундаментів великої (13,0×14,5 м) ротондальної палацової дерев'яної будівлі (розкоп I, 17×18 м) (рис. 11–13). Вона, очевидно, була зрубною, семикутною (семерик), розміром 8×6×6×8×7×5×8 м. Центральна вісь витягнута вздовж осі координат (захід–схід) і дорівнює 14,5 м (довжина), поперечна вісь (північ–південь) дорівнює 13 м (ширина). Фундаменти будівлі кам'яні, складені з великого ріняку та, зрідка, рваного каміння (вапняку) без зв'язувального розчину шляхом закидання невеликого фундаментного рову до рівня передматерика (0,4–0,45 м від сучасної поверхні). Фундаменти сильно зруйновані і нині простежуються лише чітко окресленою смугою завширшки 0,35–4,5 м. У північній частині фундаменти повністю розібрані і вся територія є суцільним шаром ріняку й окремих скупчень уламків вапняку. Ліпше збереглися південно-західні й південні фундаменти. Тут їхня висота 0,2–0,3 м. Будівля всередині була розділена на три – чотири окремі приміщення: велике південне та два північні. Погана збереженість фундаментів, розібраних у пізньому середньовіччі, не дає змоги виявити точніші архітектурні параметри та конструктивні особливості всіх частин будівлі. В межах споруди виділяється сильно насичений культурний шар товщиною 0,1–0,15 м. Його характеризувала велика кількість кераміки і тваринних кісток. Керамічний матеріал дуже однотипний. Переважно це високі горщики, з високими, горизонтально чи косо зрізаними вінцями. Всередині є закраїна для покришки. На плечиках нанесено лінійний, зрідка хвилястий орнамент (рис. 14, 1–8). У комплексі речей знайдено два залізні кресала, рибальський гачок (рис. 14, 10), бронзовий натільний хрестик (рис. 14, 12) і фрагмент застіжки від книги (рис. 14, 11). Наявність відповідного культурного шару в межах будівлі, датованого кінцем XII–XIII ст., дає підстави трактувати її як житло палацового (житлового) комплексу. Тут міг жити як священник (плебанія), так і боярин (купець) латинського віросповідання.

Ще один подібний палацовий комплекс виявлено біля церкви св. Пантелеймона також на схід від неї. Церква розміщена на великому (210×140 м) городищі, на високому березі р. Дністер (рис. 15, 16). Тут, очевидно, наприкінці XII–у XIII ст. був княжий двір Романа Мстиславовича і Данила Романовича. В 1367 р. церкву св. Пантелеймона переосвячено в латинський костел св. Станіслава (патрона Корони Польської) і городище стало осідком латинського архиєпискупа (до 1414 р.) У XVI–XVII ст. тут був францисканський монастир. Нашими дослідженнями (розкоп I, 1991 р.) на схід від храму (35 м від апсиди), на вершині невеликого природного підвищення досліджено кам'яні фундаменти великої дерев'яної будівлі. Її залишки нині є на глибині 0,3 м від сучасної поверхні у вигляді кам'яного мощення з ріняку, дуже пошкодженої ямами пізньосередньовічного і новітнього часу. Кам'яний настил залягав у шарі поховано-

го горизонту (культурний шар XII–XIII ст.), сягаючи передматерика. Його товщина 0,15–0,2 м. На цьому етапі досліджень важко говорити про конструктивні особливості будівлі шириною близько 10 м (по лінії північний схід–південний захід). Утруднене і датування споруди. Все ж, вірогідніше, її можна віднести до палацового комплексу латинського архиєпископства. Однак він міг бути на місці знищених палацових комплексів XII–XIII ст. Про цей час свідчать і рухомі знахідки з культурного шару (рис. 17). Все це були споруди, які, очевидно, належали до палацових комплексів давнього Галича. Безперечно, що повинні бути подібні, але значно менші палацові комплекси в інших малих міських, адміністративних і церковних периферійних центрах.

У 1980 р. ми вивчали міський давньоруський (XII–XIII ст.) комплекс в Олешкові на Пруті, який складався з двох городищ та посаду. На першому городищі (урочище Замчище, 1,3 га) у центральній частині виявлено залишки кам'яних фундаментів великої (19,45×18,5 м) дерев'яної церкви-ротонди. На другому городищі, що за 500 м від першого (урочище Городище, 130×90 м), у центральній частині досліджено (1983) залишки кам'яної підоснови від будівлі, очевидно, палацового типу (рис. 18). На глибині 0,25–0,35 м був потужний (0,3 м) кам'яний (ріняк) вистил, який залягав на культурному шарі культури карпатських курганів. Кам'яне мощення сильно пошкоджене глибокою оранкою та пізнішим кладовищем. Воно, очевидно, було підосновою великої (довжиною 12,5 м) дерев'яної зрубною будівлі, яка мала складну форму й була утворена з двох конструктивних частин. Південна мала вигляд багатокутника (видовжений шестірник шириною 6 м і довжиною 8 м), північна була, очевидно, прямокутної форми (4,7×5,5 м), вона примикала до південної і мала спільні осьові (діагональні) конструктивні лінії побудови.

Загальний азимут – 120°. У межах будівлі на кам'яній підоснові знайдено декілька фрагментів керамічних плиток (8,5×14,0×14,0 см), уламки амфор та багато кераміки XII–XIII ст. (рис. 18, 1–5) Крім того, виявлено фрагменти скляних браслетів та бронзову застібку від книги. Загалом це городище з палацовою будівлею можна трактувати як дитинець міста, а городище з ротондою – як монастирський комплекс, де перебував і вікарійний єпископ.

Отже, археологічне вивчення дерев'яних палацових комплексів давнього Галича (і не тільки) дає підстави стверджувати, що серед дерев'яних монументальних споруд (церков, укріплень з системою воріт, веж тощо) важливе місце посідає і дерев'яна палацова архітектура. Вона поповнюється новими пам'ятками надзвичайно повільно і не завжди в повному обсязі, оскільки це пов'язано з їхніми архітектурно-будівельними особливостями і з неодноразовою їх перебудовою-забудовою в пізніший час. Це лише перший етап у дослідженні дерев'яної палацової архітектури, під час якого вивчають особливості їхнього топографічного розміщення, характер фундаментів і планів, датувальний і функціональний археологічний матеріал, реконструкцію архітектурну й історико-соціальну тощо. Але вже зараз можна говорити, що дерев'яні палацові комплекси характерні як для різних соціальних груп і категорій населення, так і для різних соціально-топографічних частин міста.

* У 1955 р. М. Каргер знайшов тут 250 плиток. У межах розкопу ми виявили чіткі сліди його траншеї. В 1977 р. В. Ауліх знайшов ще 151 плитку (141 квадратна і 10 трикутних). У 1995 р. ми виявили 82 плитки, а 1996 р. – ще 52.

1. Головацкий Я. Львовская русская епархія перед стомя лъты // Зоря галицкая. – Львовъ, 1860. – С. 258–264.
2. Літопис руський /за Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1990.
3. Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // Істор. та культурол. студії. – 2001. – Вип. 3. – С. 170–180.
4. Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников. – Л., 1982. – Вып. ЕІ–47.
5. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989.
6. Томенчук Б. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-Буковинський хронограф. – 1996. – №1. – С. 7–22.
7. Томенчук Б. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті нашої ери. – Київ; Львів, 1999. – С. 299–307.
8. Томенчук Б. Давній Галич в історії церкви (XII–поч. XVII ст.) // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Історія. – 2000. – Вип. 3 – С. 3–12.

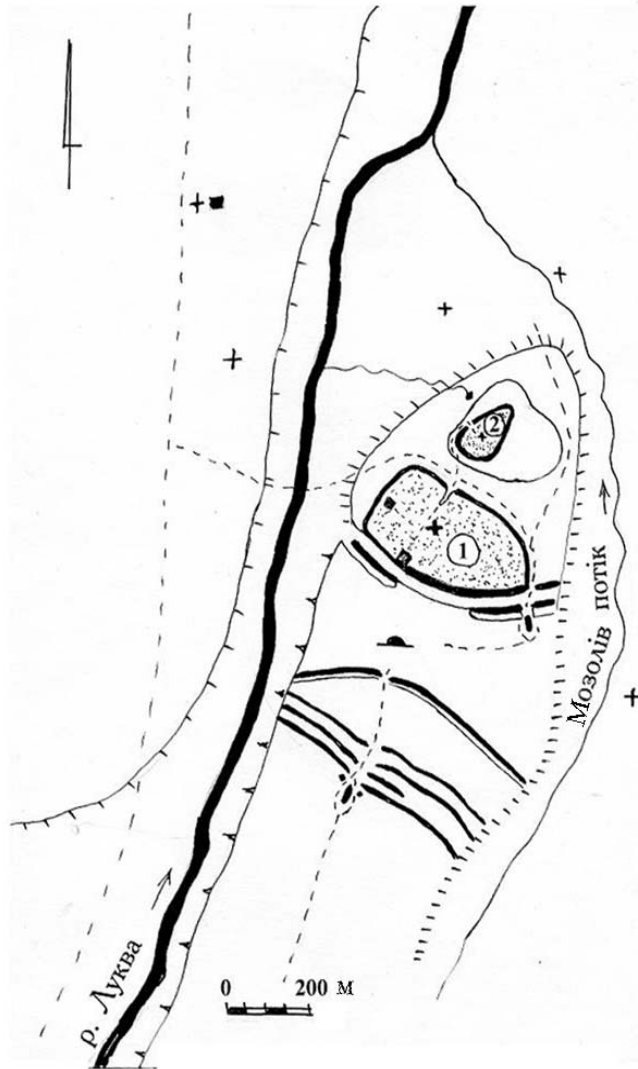

Рис. 1. Крилоське городище. Давній Галич:
1 – князівський двір; 2 – єпископський двір.

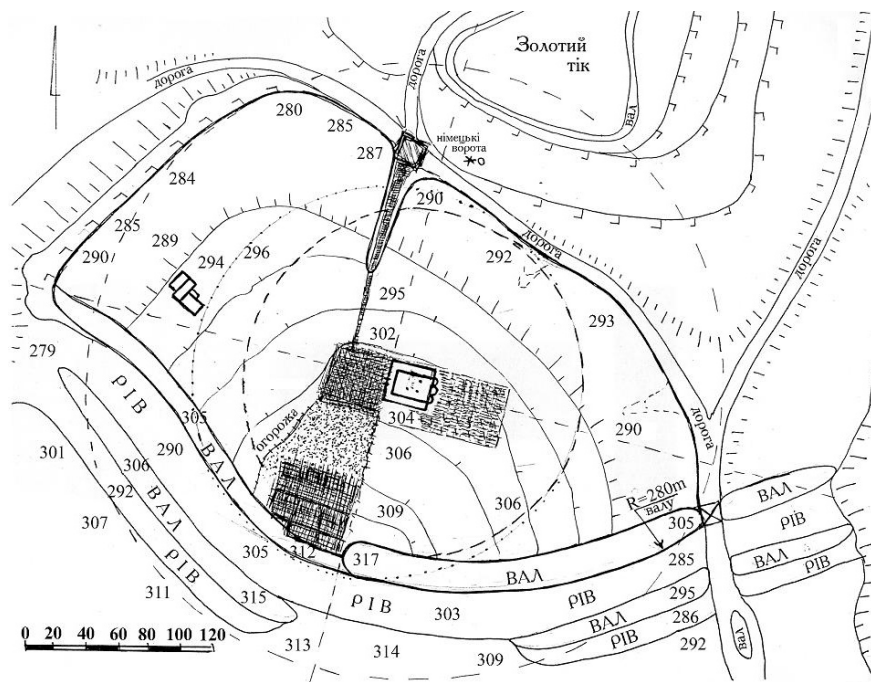

Рис. 2. Княжий двір давнього Галича.

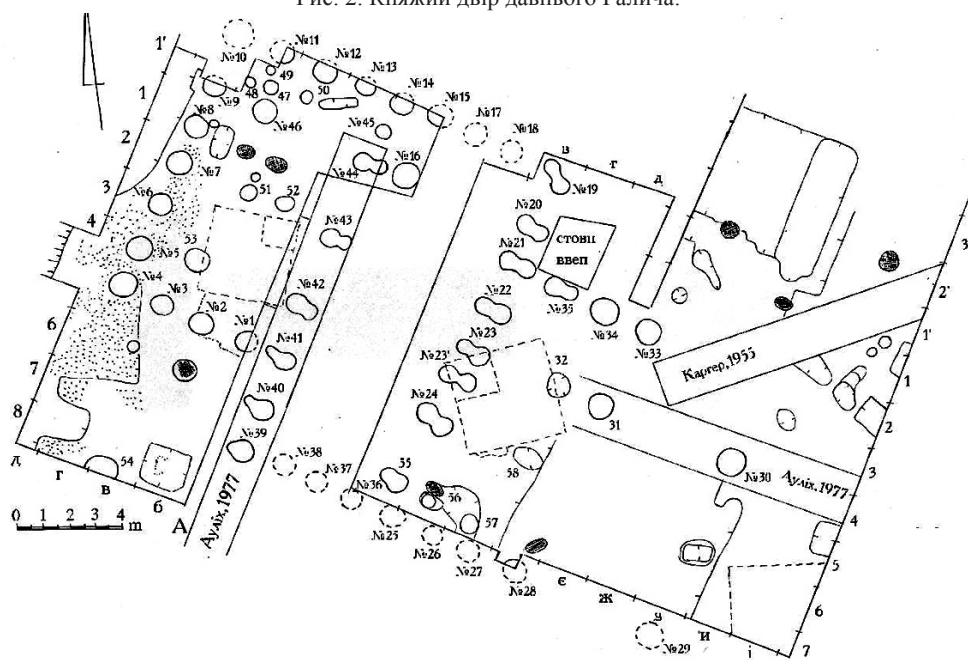

Рис. 3. Західний палацовий комплекс давнього Галича. Розкоп II. План.

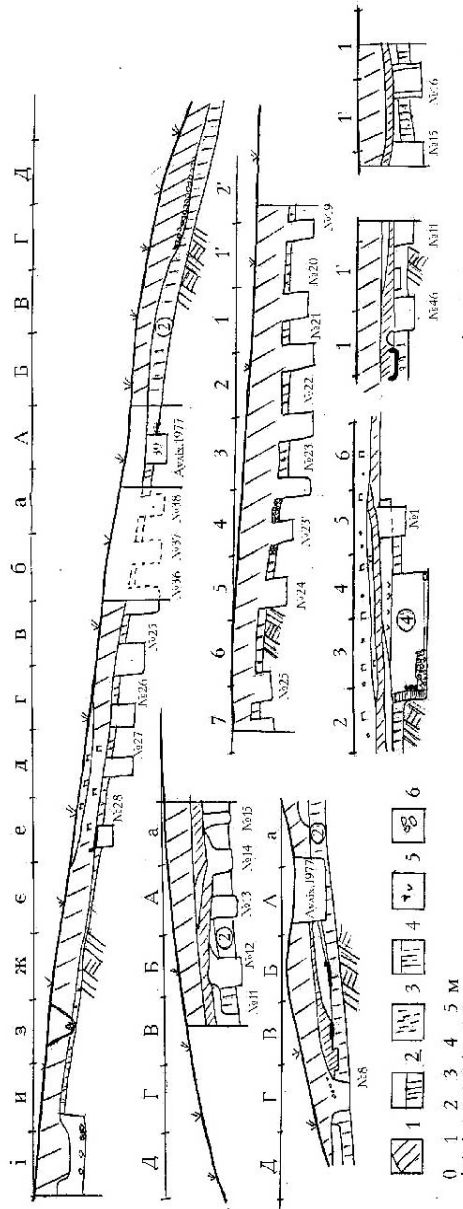

Рис. 4. Західний палацовий комплекс. Розкоп II. Стратиграфія:
 1 – культурний шар; 2 – передматерик; 3 – жовта глиняна підсіпка;
 4 – жовто-сіра ущільнена глина; 5 – кераміка, вугілля; 6 – каміння.

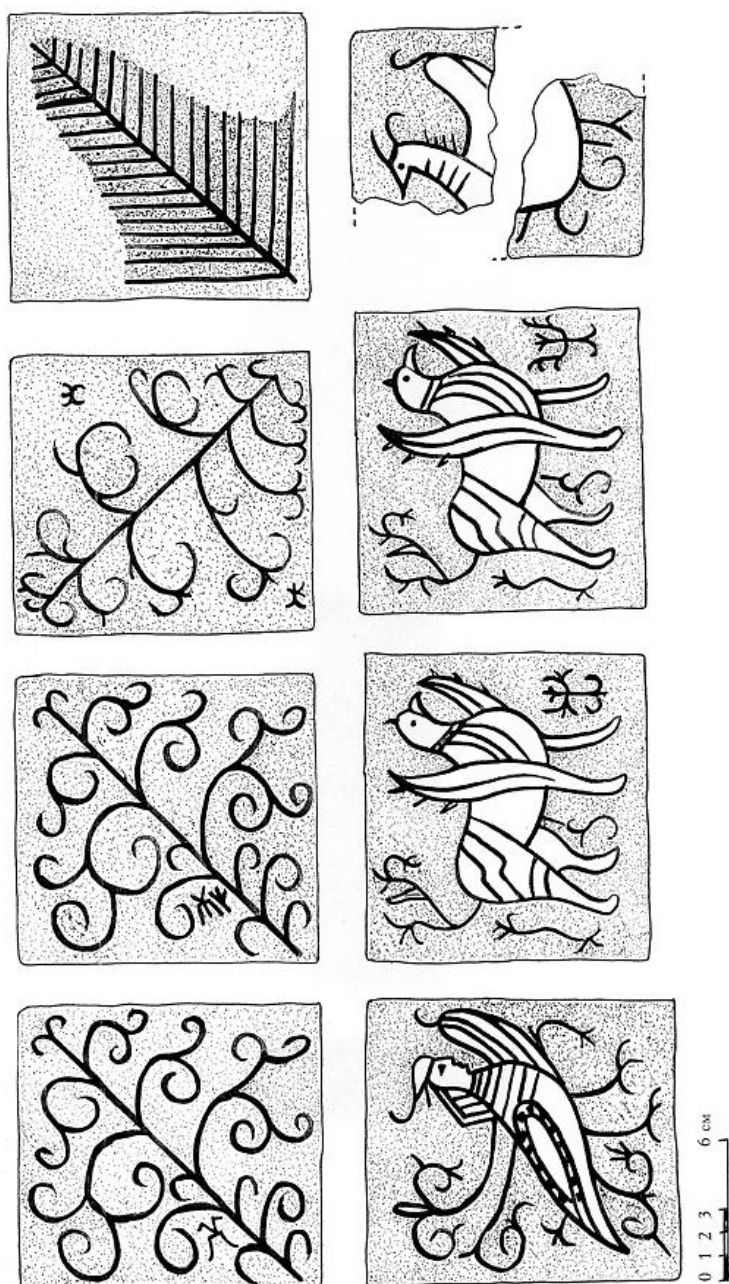

Рис. 5. Західний палацовий комплекс.
Керамічні полив'яні плитки з підлоги "тронного залу".

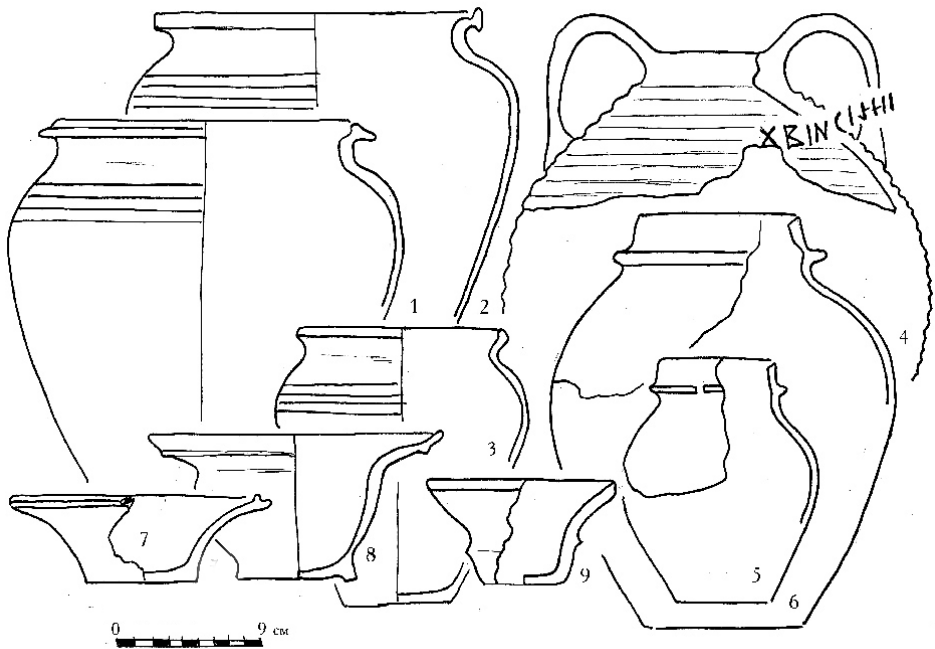

Рис. 6. Західний палацовий комплекс. Керамічний посуд:
1-3 – горщики; 4 – амфора; 5-6 – корчаги; 7-9 – миски.

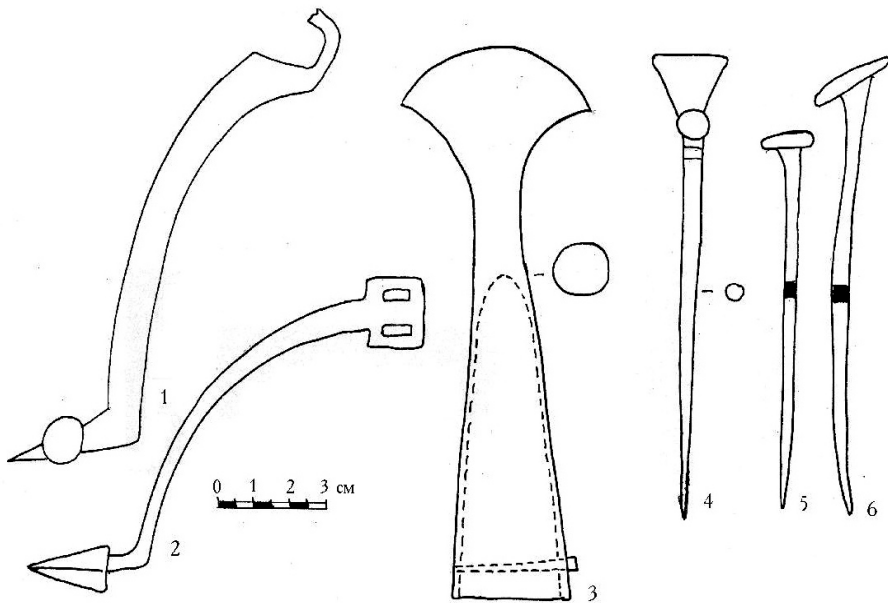

Рис. 7. Західний палацовий комплекс.
Залізні предмети: 1-3 – шпори; 4 – писало; 5-6 – цвяхи.

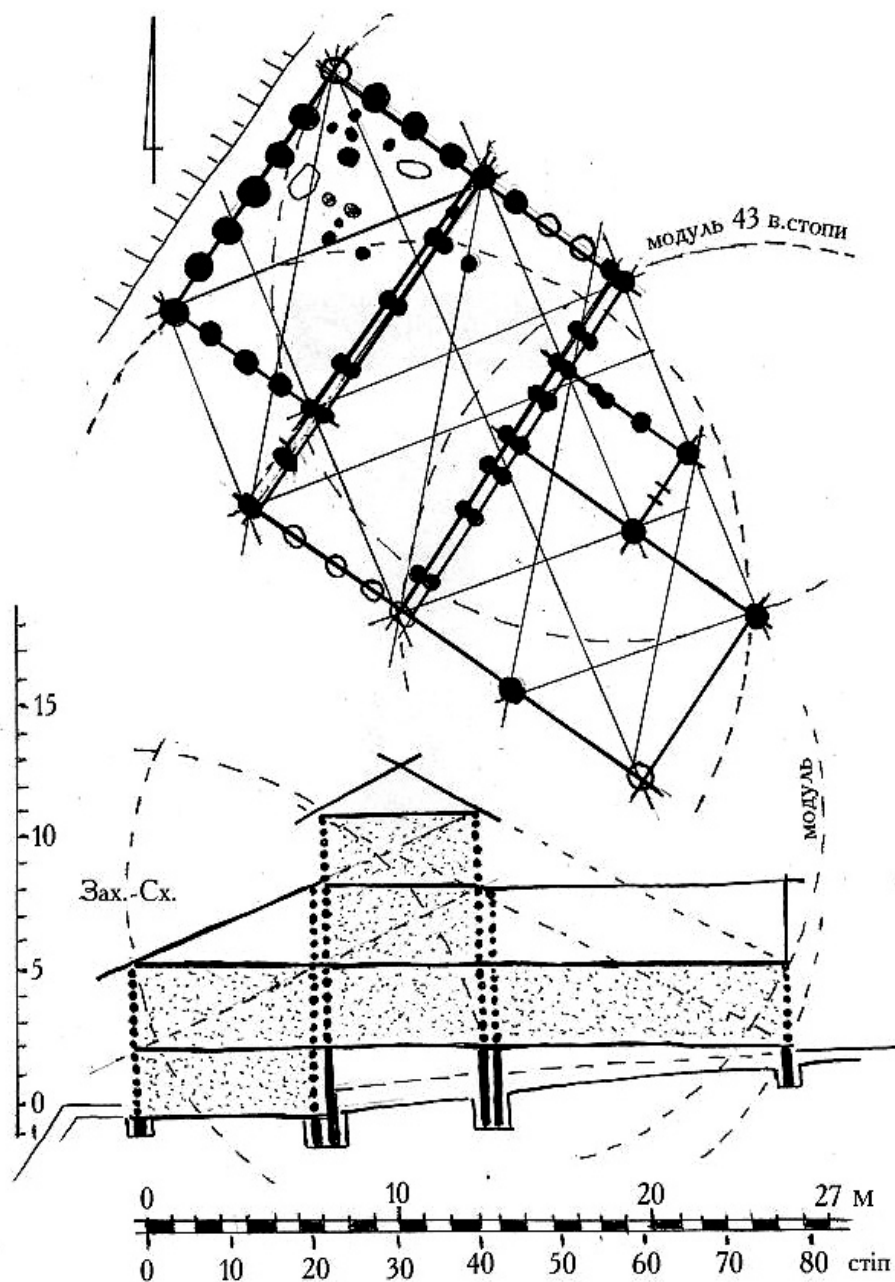

Рис. 8. Західний палацовий комплекс.
Варіант реконструкції плану і побудови.

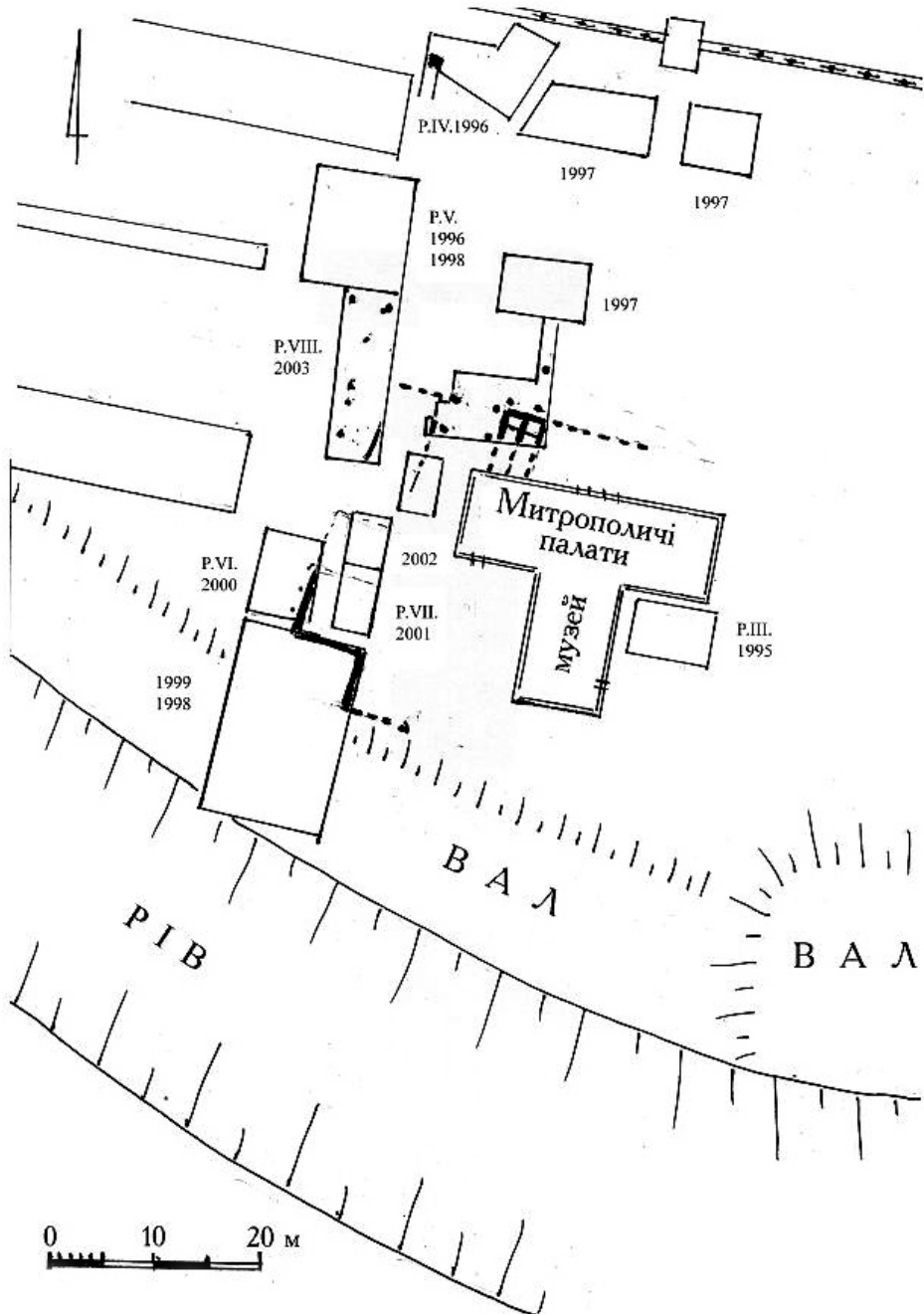

Рис. 9. Південний палацовий комплекс давнього Галича.
Ситуаційна схема розміщення розкопів.

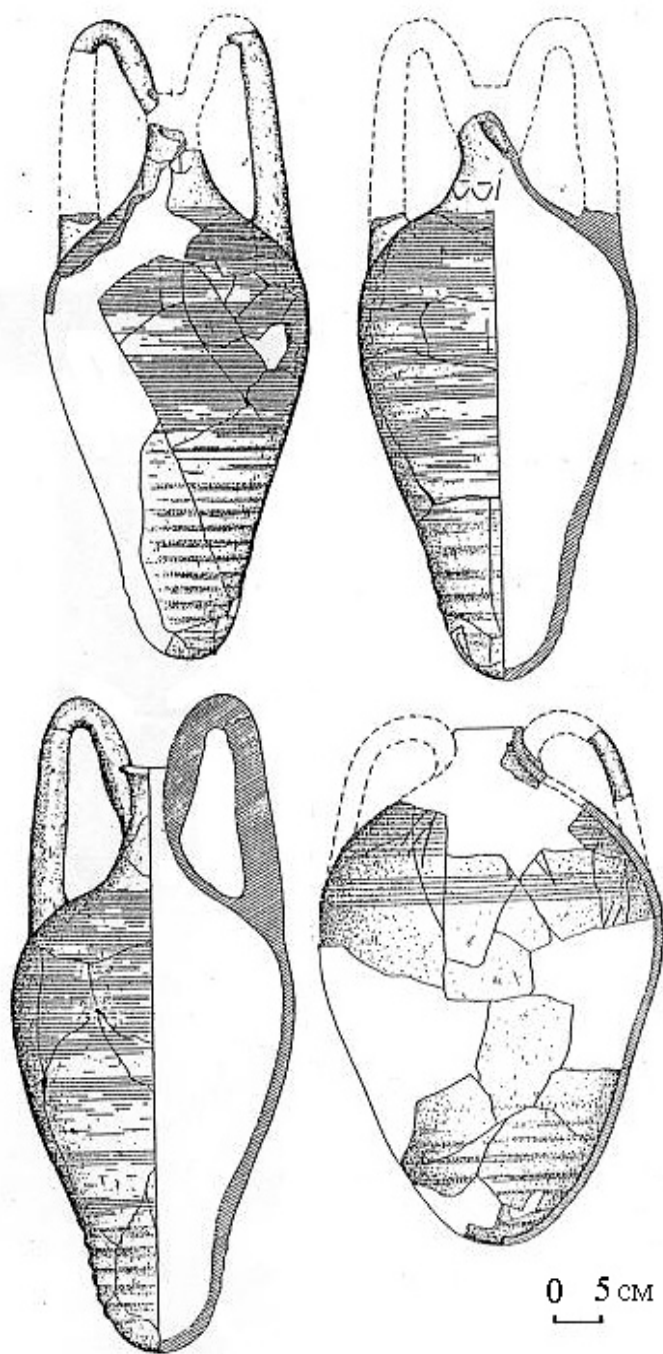

Рис. 10. Південний палацовий комплекс. Амфори з підвальних приміщень.

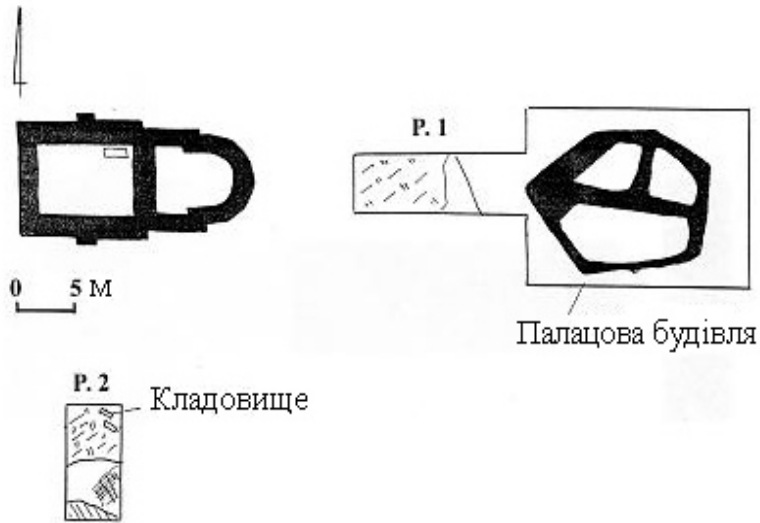

Рис. 11. Церковний палацовий комплекс (плеканія) на посаді давнього Галича поблизу церкви Благовіщення. Ситуаційний план.

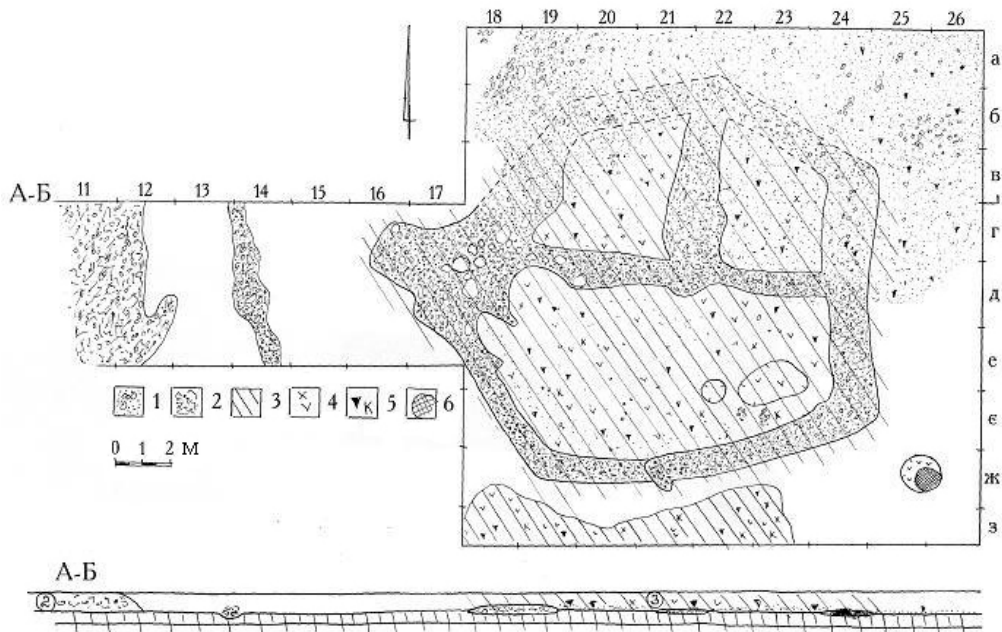

Рис. 12. Церковний комплекс. План розкопу та стратиграфія:
 1 – ріняковий камінь; 2 – вапняковий камінь; 3 – культурний шар;
 4 – глиняна обмазка, вугілля; 5 – кості; 6 – черинь вогнища.

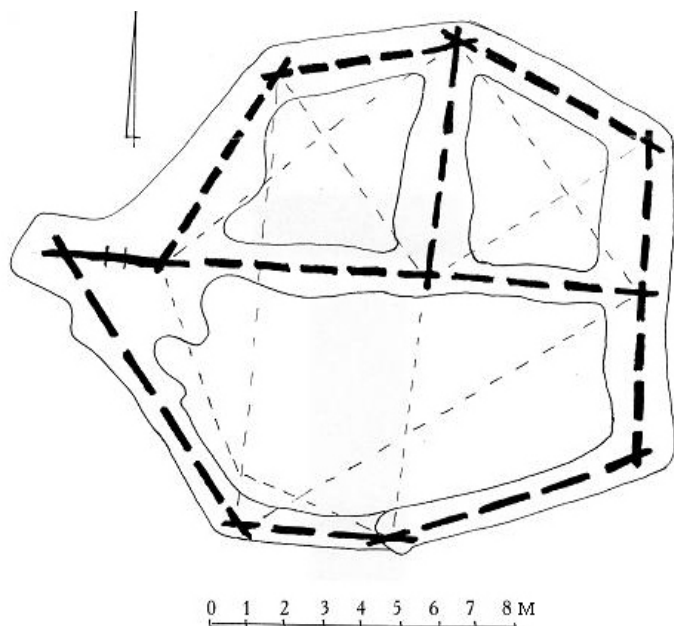

Рис. 13. Церковний палацовий комплекс. Варіант реконструкції плану.

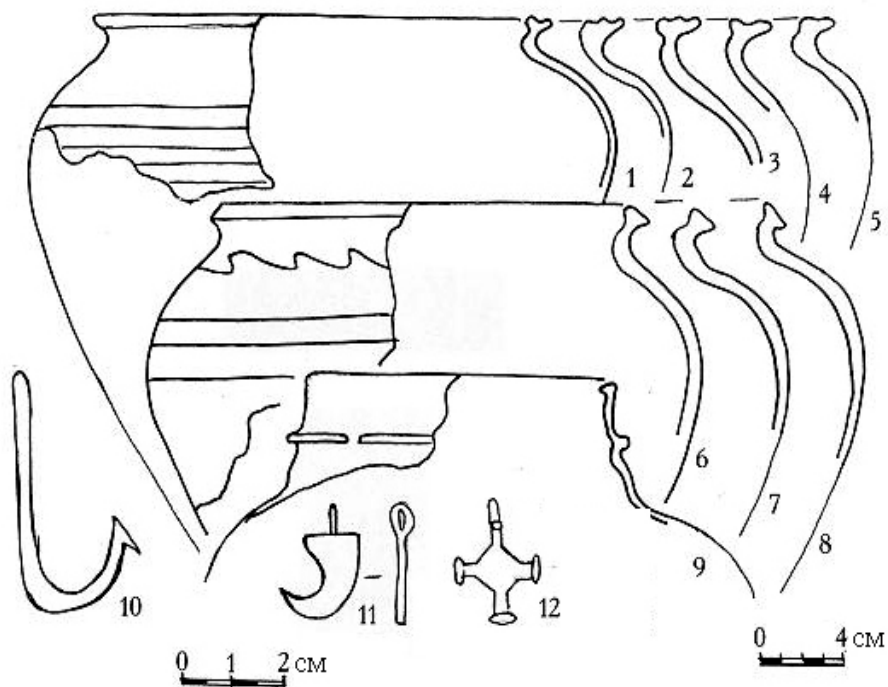

Рис. 14. Церковний палацовий комплекс. Таблиця знахідок: 1-8 – горщики; 9 – корчага; 10 – рибальський гачок; 11 – застібка для книги; 12 – натільний хрестик.

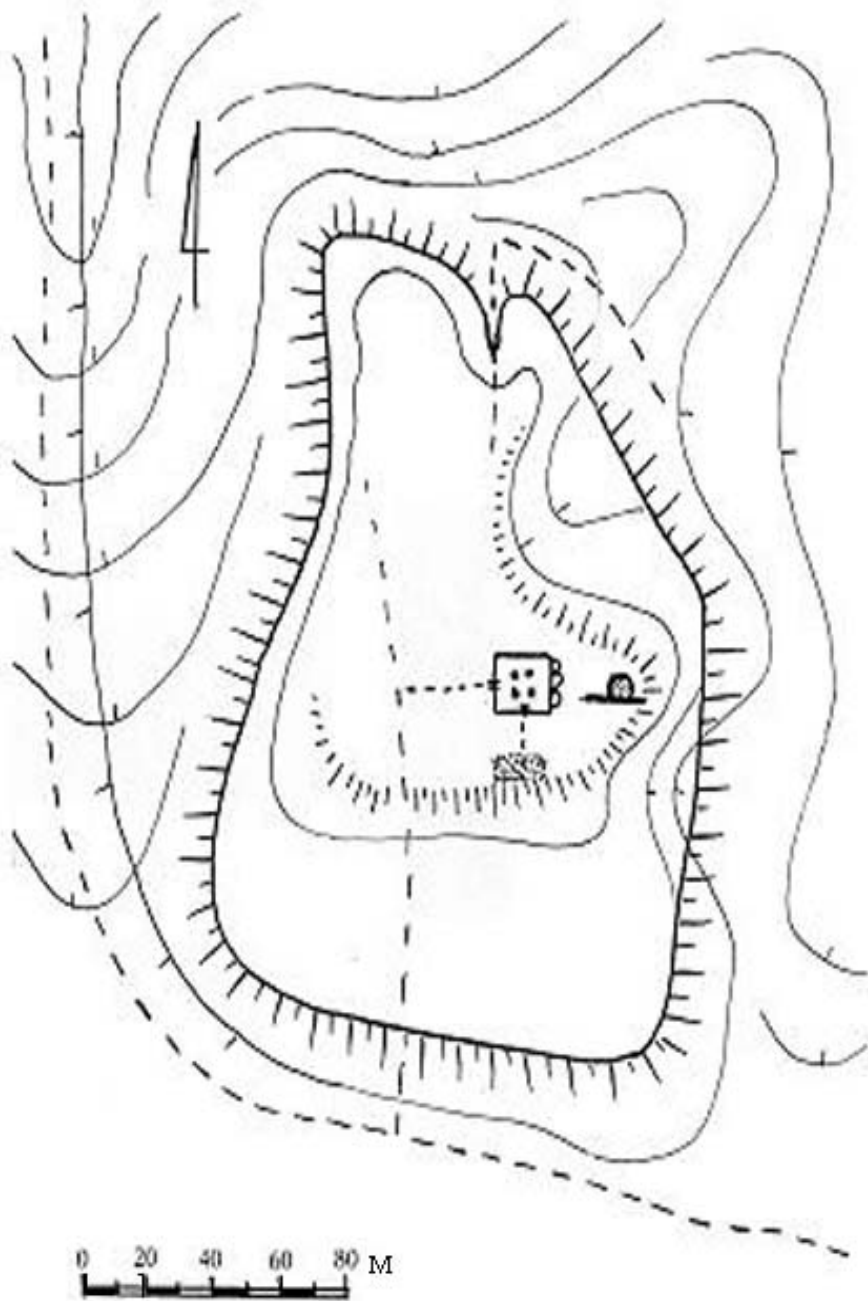

Рис. 15. Палацовий комплекс біля церкви Пантелеймона на княжому дворі Романовичів у давньому Галичі. План городища.

16. Палацовий комплекс біля церкви Пантелеймона.
Ситуаційний план.

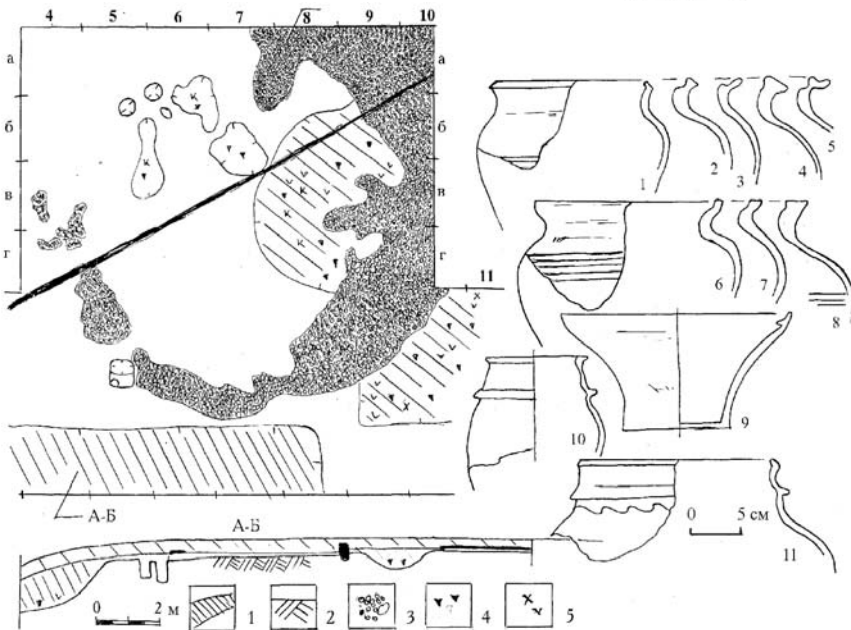
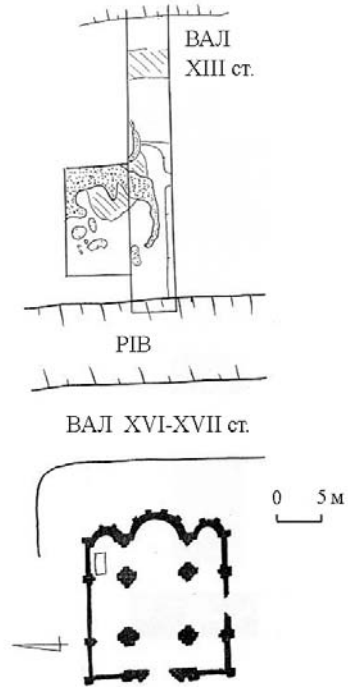

Рис. 17. Палацовий комплекс біля церкви Пантелеймона. План.

Стратиграфія: 1 – культурний шар; 2 – магерик; 3 – каміння; 4 – кераміка; 5 – вимазка; 6 – вуглики.

Таблиця знахідок: 1–8 – горщики; 9 – миска; 10–11 – корчаги.

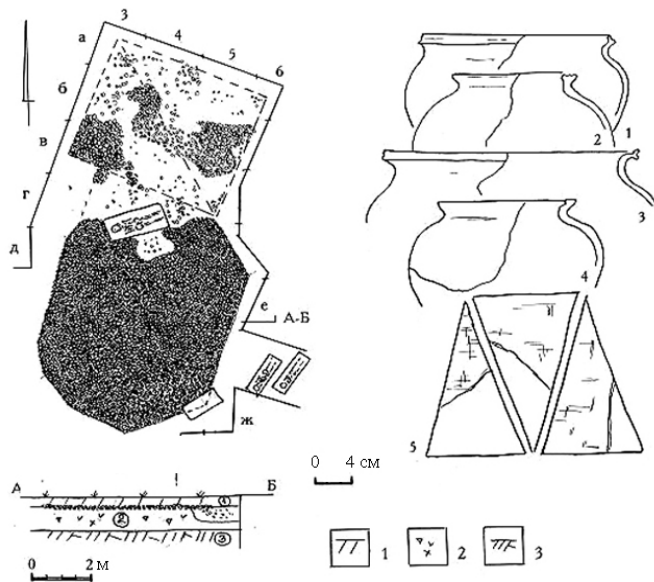

Рис. 18. Палацовий комплекс на городищі в Олешкові-Любківцях на Пруті. План. Стратиграфія: 1 – орний чорнозем; 2 – культурний шар; 3 – материк. Таблиця знахідок: 1–4 – горщики; 5 – долічкові плитки.

ARCHAEOLOGY OF WOODEN PALACE COMPLEXES OF PRINCELY HALYCH

Bohdan Tomenchuk, Volodymyr Baran

*Pre-Carpathian Vasyl Stefanyk National Pedagogical University
Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Archaeology*

The location and nature of wooden palace complexes is viewed against the background of the social and topographical structure of the central part of the Kyivan Rus city of Halych. It has been found out that “Halych palaces” belonged to different types of people (there are, for example, princely, episcopal and metropolical palaces, etc); they also differ chronologically (12th – 19th cc.). The principal historical stages of their development in the system of Krylos hillfort are provided. Special attention is given to the remnants of two palace complexes, i.e. Western and Southern, which can be interpreted as 12th-13th century princely palaces – back then Krylos hillfort was the central part of Halych and consisted of two parts, that is to say, the episcopal centre with a cathedral monastery (the district of Zolotyi Tik) and the prince’s court (the districts of Sobor, Stari Palatsy and Sad).

Key words: princely palaces, episcopal and metropolical palaces, the district of Sobor, the district of Stari Palatsy, the district of Sad, Krylos hillfort.

Стаття надійшла до редколегії 11.02.2007
Прийнята до друку 10.03.2007

УДК 903:656.12 (477) “636|637”

ГУЖОВИЙ ПОЛОЗНИЙ ТРАНСПОРТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ХОДОВОЇ ЧАСТИНИ І КУЗОВА

Михайло Глушко

Львівський національний університет імені Івана Франка,

79000 вул. Університетська 1,

Львів, Україна

Проаналізовано різні наукові погляди стосовно походження, конструкції і зовнішнього вигляду гужового полозного транспорту, який побутував на території України в добу енеоліту. На підставі розгляду археологічних артефактів (керамічні модельки “саней” носіїв трипільської культури і графічні зображення відповідного засобу пересування з Кам’яної Могили), а також з залученням етнографічних і лінгвістичних джерел з різних регіонів Європи з’ясовано таке: енеолітичному населенню України були відомі лише волокуші-сани як полозний транспортний засіб, у який запрягали тяглових тварин (волів). Конструкцію ходу тогочасних волокуш-саней становили два масивні полози-колоди і три круглі поперечини, які сполучали їх безпосередньо, а основу кузова – задовбані у кожний полоз три вертикальні стояки-палиці, що з’єднували полози і були переплетені прутами й очеретом.

Ключові слова: археологія, етнологія, Україна, енеоліт, волокуші-сани, ходова частина, кузов.

У довготривалій історії формування та розвитку сухопутного транспорту на території України окреме місце посідає доба енеоліту, оскільки саме тоді тут виникли і поширилися первісні колісні та полозні засоби пересування з використанням тяглових тварин – важливого рушія подальшого виробничо-господарського прогресу, поліпшення умов щоденного життя і побуту давнього населення.

Енеолітичні полозні засоби пересування, передусім носіїв трипільської культури, українськими археологами описані неодноразово. Окремі вчені спеціально вивчали різні, найважливіші, на їхню думку, аспекти, пов’язані з цим видом транспорту. Скажімо, С. Рижов зосередився на загальному вигляді трипільських саней – на формах кузова [41. С. 25–27]. Вінницький знавець давньої історії С. Гусев спробував з’ясувати загальні риси конструкції ходу тогочасних засобів пересування [18. С. 19–21]. Натомість у центрі уваги Н. Бурдо перебувають реалії духовної культури (похоронна звичаєвість), які приховані, як уважає авторка, за керамічними модельками трипільських саней [4. С. 25–30]. “Ми не погоджуємося з більшістю дослідників, які розглядають глиняні сани виключно як моделі трипільських транспортних засобів, хоча, вірогідно, вони й відображають, причому *досить умовно* (тут і далі курсив автора. – М. Г.), реально існуючі тоді сани, в які запрягали волів. Проте, на нашу думку, провідним є яскраво виражений *символізм цих виробів*” [4. С. 27] – категорично наполягає дослідниця.

Загалом же в разі ознайомлення із зазначеними та іншими розвідками у нас, як етнологів, постає низка питань, які потребують детального з'ясування стосовно енеолітичного полозного транспорту. По-перше, незважаючи на загальну кількість залученого археологами фактичного матеріалу та рівень його наукового аналізу, запропоновані вченими “реконструкції” засобів пересування трипільців є, м'яко кажучи, розмитими і надто схематичними. Принаймні з цих реконструкцій важко збагнути найголовніше – якою ж була, власне, конструкція їхньої ходової частини. По-друге, який саме тип полозного транспорту відтворили носії трипільської культури на глиняних модельках – волокуші, сани чи ще який-небудь. Це питання є доречним хоча б тому, що в більшості випадків відповідні модельки вчені інтерпретують як зображення саме санного транспорту. З-поміж них лише С. Гусев та його попередник – відомий український археолог С. Бібіков – уважали, що трипільцям були відомі також волокуші. Притому, на думку С. Гусева, “достовірно визначити конструкцію трипільських волокуш без екстраполяції (до. – М. Г.) етнографічних даних важко, на відміну від санного транспорту, особливості якого засвідчені керамічними модельками” [18. С. 19]. По-третє, за допомогою якого тяглого засобу упряжні тварини (воли/бики) перетягали тогочасний полозний транспорт. Зазначене питання є важливим з того погляду, що м'язова сила робочої худоби не діє безпосередньо на сани чи віз, рало чи соху, а за посередництвом ходової (робочої) частини цих об'єктів – через тяглові прилади [23. С. 171–172; 24. С. 190–191].

Відсутність чітких відповідей на окреслене коло питань у наявній нині науковій літературі зумовлена декількома причинами. Зокрема, під час дослідження енеолітичного полозного транспорту археологи не зважають не лише на різницю, яка простежувалася, з одного боку, між конструкцією ходової частини, з іншого, – між формами кузова волокуш та саней, а й на побутування в ХІХ–ХХ ст. у європейських народів різних за походженням типів санного транспорту господарського призначення (рис. 1, 2) [14. С. 115–132]. З невідомих нам причин у разі “реконструкції” трипільських “саней” знавці старожитностей України обмежуються тільки глиняними модельками, ігноруючи інші наявні нині пам'ятки культури, передусім Кам'яну Могилу, на стелах якої також зображені зразки енеолітичних засобів пересування. Нарешті, серед археологів і досі нема належно обґрунтованої наукової концепції щодо шляхів виникнення та початкових етапів становлення саней в Україні; окремі ж міркування деяких із них¹ цілком надумані й не відповідають історичній дійсності.

Низку гіпотез стосовно походження зимового транспорту господарського призначення запропонували свого часу і провідні народознавці [58. С. 112–114]. Згідно з припущенням більшості з них, прототипом саней послуговували волокуші. Серед слов'янських

¹ Скажімо, на думку маріупольських археологів Володимира Кульбаки і Віктора Качура, “саме дерево або велика гілка, які найзручніше тягти за стовбур, уже являли собою найдавніший прототип транспортного засобу з голоблею. [...] Постійне використання однієї й тієї ж найзручнішої для процесу пересування гілки чи деревини (дерева. – М. Г.) надавало їй статусу окремого знаряддя праці, з яким пов'язувався сам процес пересування. Після тривалого використання подібної волокуші тоненькі гілочки від неї відпадали і залишалась одна голобля і декілька міцних паралельних полозів (? – М. Г.). Подібна конструкція при подальшому розвитку і давала (послугувала. – М. Г.) примітивні двохполозові санки з готовою голоблею (? – М. Г.)” [28. С. 31].

дослідників уперше цю думку висловив Л. Нідерле [36. С. 396], згодом її підтримали К. Мошинський [60. С. 629–634], Д. Зеленін [22. С. 165] та інші етнологи. Однак після ознайомлення з цим твердженням завважено, що у більшості випадків науковці не вмотивовують його конкретним фактичним матеріалом або пропонують міркування, які не витримують критики. Скажімо, найдавнішим типом саней Д. Зеленін уважав так звані волоки, які перетягав один кінь: “У Сибіру для перевезення сіна рубають дві тонкі берези, в їхні стовбури, як у голоблі, запрягають коня, а на гілки кладуть сіно. Звичайно, проте, волоки або волокуші становлять собою дві довгі жердини із круто загнутими вгору кінцями; ці жердини з’єднуються у двох місцях перекладами. Прямі кінці жердин слугують голоблями, а гнуті, повернуті вгору, волочаться по землі” [22. С. 165].

Майже аналогічно процес виникнення саней бачить сучасний білоруський народознавець В. Тітов [46. С. 202]. І все ж, якщо пристати на думку Д. Зеленіна та В. Тітова, то потрібно визнати й інше – пра- та ранні слов’яни як тяглову тварину використовували лише коня, воловий запряг набув поширення у Східній Європі досить пізно. Однак наше дослідження засвідчує зворотне – тривалий період (до III ст. н. е.) єдиною тягловою силою тут був віл. Крім того, спершу праслов’яни запрягли у сани (у так званий бовкун) одного вола, а не коня [8. С. 501–516; 9. С. 267–281, 306–322, 345]. Отже, навіть з цього погляду описана російським етнологом (Д. Зеленіним) модель волокуші не могла послугувати прототипом первісних саней. Це стає ще очевиднішим з тієї причини, що в минулому подібну волокушу (“влак”) використовували також болгари. Відмінність її конструкції полягала в одному – передні кінці довгих жердин-полозів сполучали [5. С. 284, 287. Рис. 246], через що вони не могли бути голоблями; сухопутний засіб перетягала пара волів, а не кінь.

Раніше від Д. Зеленіна схожої думки щодо прототипу первісних саней дотримувався Л. Нідерле, який теж стверджував, що первинною їхньою формою був волок. Правда, за уявленнями дослідника, основу конструкції цього волока становили гладкі стовбури, на яких розміщували вантаж; транспорт перетягала людина або тварина. Найдавніші ж за походженням сани склалися з двох брусків, які “з’єднувалися на кінцях навхрест” [36. С. 396]. Цьому знавцеві слов’янських старожитностей і досі вторують деякі сучасні дослідники [40. С. 63; 49. С. 347]. Натомість К. Мошинський уважав, що сани є лише спеціальним різновидом волокуші й відрізняються від них досконалішою конструкцією ходу [60. С. 630].

Загалом пов’язування походження санного транспорту з описаними вище зразками волокуші є безпідставним хоча б з тієї причини, що, крім класичних примітивних засобів пересування (гілок, жердин тощо) і власне саней, у минулому побутовали різні моделі транспорту, які поєднували компоненти і одних, і інших, тобто волокуші-сани [2. С. 202; 6. С. 472–474; 17. С. 97–103; 48. С. 393, 395; 58. С. 139–144; 63. С. 338–341]. Отож, якщо йдеться про генезис санного транспорту, то на окрему увагу заслуговують не всі види волокуш, а лише волокуші-сани, оскільки саме вони можуть приховувати певну інформацію про архаїчну (первісну) модель саней – прототип сучасних.

Прямої історичних свідчень про сухопутний транспорт давніх етносів Європи збереглося досить мало. Як уже знаємо, вони обмежені переважно глиняними модель-

ками археологічних культур епохи енеоліту та тогочасними поодинокими графічними зображеннями. Зокрема, IV–III тисячоліттями до н. е. датована значна кількість моделей полозного транспорту – специфічних глиняних виробів, характерних серед енеолітичних спільнот Європи справді лише для носіїв трипільської культури [4. С. 25–26; 41. С. 25–27]. Згідно з описами цих керамічних модельок, конструкцію тогочасних волокуш-саней становили два головні компоненти: 1) глибокий кузов переважно овальної у плані форми; 2) два полози, які часто були досить масивними і мали високі, загнуті вверху, передки. Крім того, на багатьох трипільських модельках спереду відтворено скульптурні зображення голівок биків (волів) [4. С. 26; 18. С. 19–20; 25. С. 127–130] – єдиної упряжної тварини в добу енеоліту [9. С. 26–29; 13. С. 501–522].

Очевидно, що в контексті порушеної нами проблеми детального аналізу потребує передусім конструкція ходової частини енеолітичного зразка полозного транспорту. Правда, на підставі лише глиняних виробів зробити це важко, оскільки вони містять інформацію про одну складову ходу – про полози. Як уже зазначено, на цих виробках полози зображені досить масивними. Валентина Кравець, описуючи керамічні модельки засобів пересування, які походять із сіл Незвисько та Городниця-Городище (Верхнє Подністер'я), звернула увагу на те, що полози городницьких саночок зображені у вигляді колод, натомість незвиських мають плоску дископодібну форму (рис. 3) [25. С. 128]. Різницю у зображенні цих полозів дослідниця пов'язувала з технологією обробки деревини [25. С. 129], яка змінювалася впродовж енеоліту (Городниця-Городище належить до раннього етапу трипільської культури, Незвисько – до середнього, тобто до періоду її розквіту). Обидва зразки полозів характерні для глиняних модельок волокуш-саней, виявлених українськими археологами в інших пам'ятках Трипілля [4. С. 25 (мал. 1), 26 (мал. 2), 29 (мал. 5); 18. С. 20; 27. С. 262 (рис. 84); 44. С. 38 (фото)].

Незважаючи на різницю в зовнішньому вигляді полозів, зображених на глиняних модельках, у разі зіставлення їхніх параметрів зауважено одну суттєву, властиву їм рису: майже завжди ці полози масивніші у вертикальній площині, ніж у горизонтальній, тобто є вищими, ніж ширшими. Сказане наочно простежується і на тлі висоти кузова багатьох уцілілих керамічних виробів. Усе це дає нам підстави стверджувати, що носії трипільської культури виготовляли полози з дерев, які мали товстий стовбур, який обробляли (обрубували) так, щоб зменшити розміри кожного полоза власне по ширині, а заодно і його масу.

Для полозів багатьох керамічних модельок трипільських санчат характерна ще одна малопомітна риса – наскрізний поперечний отвір на передку кожного з них (рис. 4) [18. С. 20; 27. С. 262 (рис. 84); 44. С. 38 (фото)]. Правда, сучасні українські археологи трактують призначення цих дірок досить спрощено, вважаючи, що трипільці робили їх для того, щоб прив'язувати за них нитки [18. С. 20; 26. С. 120]. Однак невже для того, щоб прив'язати до цього виробу “нитки”, обов'язково треба було свердлити отвори? Як засвідчують численні етнографічні матеріали, що стосуються дитячих і ручних господарських санчат, еластичний тягловий засіб (шнурок, ремінець тощо) часто прив'язували безпосередньо до передків полозів, попередньо надавши кожному з них форми головки з невисокою “шийкою”, тобто без застосування будь-яких дірок. Подібне трактування наявних у трипільському полозному транспорті отворів сумнівне

і з погляду рівня розвитку тогочасної технології, адже в добу неоліту дірки свердлили за допомогою дерев'яних стрижнів і трубчастих кісток [31. С. 58–59; 47. С. 62–63], а в епоху енеоліту – і за допомогою примітивних свердел із кременю [34. С. 228, 233, 242, 245; 35. С. 208]. Оскільки полози первісного транспорту були масивними (товстими), то, очевидно, що підготовка у них отворів цими примітивними “інструментами” займала багато фізичних сил і часу. Це по-перше. По-друге, важко собі уявити, якої товщини мали бути “нитки”, щоб вони могли слугувати тягловим засобом для упряжних тварин (пари волів/биків).

Так чи інакше, але в контексті сказаного мало ймовірно, щоб енеолітичний майстер, відтворюючи лише загальні контури первісного транспортного засобу, водночас акцентував увагу на несуттєвому, здавалось би, елементі. Це було б нелогічно. Навпаки, зображаючи такі отвори, трипільець наголошував, на нашу думку, не тільки на їхньому важливому функціональному призначенні, а й на цінності самої конструктивної ідеї. Очевидно, що такі отвори могли використовувати лише з однією метою – для рухомого кріплення дерев'яного волового дишла (рис. 5, 6). Принаймні в цьому нас переконують етнографічні матеріали зі Східних Карпат, інших європейських країн кінця XIX–першої половини XX ст. і, що найголовніше, синхронне моделькам трипільських санчат петрогліфічне зображення полозного засобу пересування, яке вціліло на “Східному” (№ 37) скельному комплексі Кам'яної Могили, що у Мелітопольському р-ні Запорізької обл. [19. С. 67; 42. С. 79 (рис. 53), 80].

Правда, Михайло Рудинський, як дослідник цього рисунка, не визначився до кінця зі змістом зображеного. У праці вченого констатовано: “Схематично накреслена пара биків (тобто їх роги, ярмо і дишло), які тягнуть якийсь предмет, виконаний у вигляді прямокутника, розкритого вниз, перекресленого трьома паралельними лініями, – прообраз якогось хліборобського знаряддя чи транспорту” [42. С. 79]. Натомість Валентин Даниленко впевнений, що цей рисунок становить “гранично стилізоване відтворення волокуші або, скоріше, саней, в які за допомогою дишла та ярма запряжено пару круторогих биків” [19. С. 67]. В. Даниленко на підставі аналізу семантики, стильових ознак і техніки виконання зазначеного та інших рисунків згаданої археологічної пам'ятки вважав їх витворами мистецтва енеолітичної доби (рис. 7) [19. С. 131]. Свій висновок учений побудував на тому, що подібні петрогліфічні зображення полозного транспорту (волокуш-саней) з парним запрягом биків IV–III тисячоліття до н. е. виявлено у Сісіанському районі Вірменії (рис. 8) [37. С. 108–109 (рис. 5/2–4)].

Стосовно конструкції ходу цього засобу пересування, то вона докорінно відрізняється від конструкції сучасного санного транспорту господарського призначення українців, та і європейців загалом. Зокрема, два полози приладу, зображеного на стелі Кам'яної Могили, з'єднують три поперечини (крім елемента, до якого прикріплений тягловий прилад), вставлені у просвердлені в полозах отвори, тоді як у XIX–XX ст. на споконвічних українських етнічних землях побутували два зовсім різні типи саней – з двома і чотирма поперечинами і відповідною кількістю задовбаних у полози вертикальних стовпців [10. С. 202–203; 11. С. 61–62; 12. С. 67–68; 15. С. 33–37; 17. С. 91 (рис. 9), 106–109]. Саме тому, що не мали “копилів” як важливої складової конструкції ходу будь-якого зимового транспорту, полози трипільських волокуш-саней були масивними

і високими у вертикальній площині. Якщо точніше, то для збільшення відстані між поверхнею суші та з'єднувальними поперечинами енеолітичний майстер змушений був просвердлювати отвори в заготівці або якомога вище від її нижнього краю, або підбирати для полоза дерево з якомога товстішим стовбуром. У ці отвори, власне, і вставляли круглі поперечини – на зразок палиць примітивних дитячих санчат (в українців – “самотяжок” чи “гринджол”) XIX–XX ст. (рис. 9) [10. С. 201 (фото); 11. С. 59; 17. С. 89 (рис. 7/e), 98; 48. S. 396 (pr. X/1-2); 57. S. 95 (rys. 42a, b); 59. P. 379 (abb. 28); 63. S. 338–341; 65. P. 32–33 (foto 20)], а також спорадичних викопних зразків сухопутного транспорту цього виду (рис. 10) [61. S. 48 (rys. 18)]. В іншому випадку з'єднувальні перекладини ускладнюватимуть пересування засобу – як узимку, так і влітку; у першому випадку вони загортатимуть сніг, у другому – зачіпатимуть за різні природні перешкоди (горбки, каміння тощо). Доказом сказаного є обмежене функціональне використання волокуш-саней різних моделей у господарстві селян до сьогодення.

На енеолітичному зображенні з Кам'яної Могили є ще один важливий елемент (кругла палиця), до якого прикріплений тягловий прилад із задньою розвилкою [9. С. 219–220, 222–223]. За даними наукової літератури, аналогічний чи подібний тягловий засіб кріпили до головок полозів жителі багатьох країн Європи, притому їм були відомі два варіанти цього з'єднувального вузла. Основою першого з них слугувала задовбана у головки полозів кругла поперечина, яку ще в XX ст. застосовували болгари [5. С. 287 (рис. 247); 59. P. 385 (abb. 33)], угорці [56. P. 45 (ker. 17)], словаки [50. P. 75 (fig. 19, 22)], румуни [66. P. 357 (fig. 191), 358 (fig. 192)], шведи [51. P. 48–49 (pl. 6/3, 4)], норвежці [51. P. 57 (fig. 27)], данці [51. P. 78 (fig. 33)], естонці [6. С. 448 (рис. 8)], а також частина українців Карпат [9. С. 202 (рис. 97), 203 (рис. 98–100); 10. С. 203–204; 17. С. 92 (рис. 10/II), 110]. У другому варіанті з'єднувального вузла такої поперечки не було. Натомість тягловий пристрій прив'язували різними засобами безпосередньо до головок полозів, у кожній з яких для цього спеціально просвердлювали (продовбували) отвір (серби і боснійці [60. S. 631 (fig. 513/3, 4)], румуни [52. P. 436 (fig. 81)], вірмени [37. С. 107 (рис. 4/2)], грузини [7. табл. 14–16], лезгини [29. С. 154 (рис. 19)] та ін.). Однак незалежно від описаних способів кріплення у кожному такому випадку тягловий прилад вільно рухався у вертикальній площині, що під час пересування пари волів як тягової сили на пересіченій місцевості мало головне значення [23. С. 174]. Давнє походження описаної конструктивно-технологічної з'єднувальної системи засвідчують також скупі історичні джерела. Скажімо, скандинавські вікінги кріпили розвилку тягового дишла лише за допомогою круглої палиці, яку вставляли в отвори головок полозів господарських саней [30. С. 122 (рис. 33); 54. S. 254 (rys. 38)] або спеціальних виступів кузова похоронно-ритуальних (виїзних) [62. P. 34 (il.), 39 (il.), 41 (il.)], тобто так само, як і шведи, норвежці, данці, болгари, угорці, частина українців Карпат та інші етноси наприкінці XIX–у XX ст.

Безсумнівність цього очевидна й з іншої причини – в усіх зазначених вище випадках тип тягового засобу та спосіб його кріплення був властивий санному транспорту з ходовою частиною однакової конструкції – його полози з'єднували три або дві поперечини. Цікаво, що для стародавньої моделі зимового транспорту були характерні три поперечини, для сучасніших – дві (до уваги не беремо поперечку, що з'єднує го-

ловки полозів, оскільки вона виконує зовсім іншу функцію). Тобто в цьому випадку жодної суперечності стосовно походження, з одного боку, тяглого приладу із задньою розвилкою та пов'язаної з ним системи кріплення, а з іншого, – середньо- чи західноєвропейської (без поздовжніх грядок) моделі саней господарського призначення не простежено. Зимовий засіб пересування – сани з двома з'єднувальними брусками (“насадами”) – виник на базі давнішого зразка (з трьома поперечинами) у пізньому середньовіччі, тоді як тип волового дишля-трійні та спосіб його кріплення до ходової частини залишились традиційними. Саме тому в тих регіонах Європи, де вони побутували до початку ХХ ст. включно, у народнорозмовній мові різних етносів збереглася праїндоевропейська за походженням назва “війя” чи її варіанти [21. С. 397; 45. С. 331], тобто традиційне означення цього приладу.

Стосовно кузова енеолітичних волокуш-саней, то, як засвідчують керамічні модельки трипільців, він завжди був безпосередньо на полозах. На наше глибоке переконання, основу стінок цього кузова становили вертикальні дерев'яні стояки, які вдовбували у полози (рис. 11, 12). Зокрема, наявність таких стояків (найімовірніше, по три штуки на кожному полозі) засвідчують або вертикальні лінії, нанесені фарбою на зовнішній поверхні кузова від його гребеня до верхнього чи навіть до нижнього краю полоза, або глиняні потовщення, якими енеолітичний майстер спеціально їх виділив [4. С. 25 (мал. 1), 29 (мал. 5); 27. С. 262 (рис. 84)]¹. Остов кузова переплітали лозовими прутами чи очеретом [4. С. 28; 41. С. 25–27], тому він і нагадував своєрідного “коша” та мав переважно овальну в горизонтальному перерізі форму, на що вже неодноразово звертали увагу дослідники. До цього висновку спонукає нас конкретний археологічний матеріал, який стосується іншого різновиду сухопутного транспорту – колісного. Скажімо, секретами виготовлення бокових стінок із лози та очерету для візка володіли племена пізнього ступеня ямної культури (кінець III–початок II тисячоліття до н. е.) [38. С. 98]. Серед знахідок скіфських возів V–IV ст. до н. е. також широко трапляються відбитки кузовів, що мали переплетені прутами борти [33. С. 98]. Отже, витоки застосування плетених кузовів сягають сивої давнини. Їхню появу зумовили об'єктивні причини. Перш за все, технологія виробництва цього дорожнього спорядження є однією з найпростіших, не потребує спеціальних інженерних знань, великих зусиль і часу. Такий кузов міг зробити майже будь-хто. По-друге, для цього завжди вистачало необхідного матеріалу – лозового пруття. Нарешті, досвід використання такого матеріалу для виготовлення різних побутових виробів став набутком людини задовго до епохи енеоліту. Досить згадати, що стародавній ліпний посуд мав серцевину також із деревного плетива, на яке наносили шар глини [31. С. 59; 39. С. 25–26; 47. С. 63].

¹ Правда, розпис кузова волокуш-саней деякі дослідники трактують як “драбину” – знак “сходження”, сакральність “висоти” тощо [4. С. 27]. У народній культурі “драбина” символізувала “вертикаль”, шлях вгору і шлях між світами: нижнім і земним, верхнім та земним [1. С. 100]. З подібною інтерпретацією цього розпису важко погодитися хоча б з тієї причини, що волокуші-сани як утилітарний предмет не могли слугувати тим об'єктом, де енеолітичний майстер зображав би “висоту”. Свідченням цього є й інше: на поверхні бокових стінок кузова, відтворених на трипільських керамічних модельках, нанесені лише вертикальні лінії і зовсім нема горизонтальних, тоді як “драбинка” обов'язково передбачає їхню наявність – незалежно від різновиду явища народної культури.

Аналогічним способом монтували трипільці і дно кузова волокуш-саней, про яке наші попередники не згадують у працях зовсім². Це наше припущення ґрунтується передусім на реаліях традиційної культури українців, інших європейських етносів ХІХ–ХХ ст., а також на щойно відтвореній конструкції ходу енеолітичного гужового засобу транспорту. Зокрема, відповідним способом формували дно дитячих і ручних волокуш-саней [48. С. 396 (рґ. Х/1–2)], а також дно дерев'яних нош, якщо їхні стінки-ручки сполучали три палиці [17. С. 61 (рис. 6/а, б); 53. С. 59 (tabl. 8/2); 55. С. 155, 156 (tabl. 21/4, 5); 64. С. 654 (abb. 8/с)]. Такі палиці й переплітали гілками або вузькими дралицями. Загалом же широке застосування описаної технології виготовлення дна транспорту різних видів ґрунтувалося на архаїчній за походженням традиції та її доступності в будь-яку історичну добу.

Окремі елементи дна могли слугувати складовою самих стінок кузова. Точніше, якщо одна з гіляк (стовбурів молодих дерев), якими переплітали горизонтальні з'єднувальні поперечини ходу, була довшою, ніж дно, то її кінці загинали вгору, попередньо розпаривши деревину в гарячій воді чи запікши на вогні. Тоді загнуті вгору кінці, власне, і становили частину остова бокових стінок кузова, зокрема спереду та ззаду, які також переплітали прутами чи очеретом. До цієї думки схиляє нас передусім широке застосування так званої хрестоподібної технології в разі виготовлення різних виробів (кошиків, корзин тощо) для транспортування продуктів харчування і малогабаритних вантажів [20. С. 89–93; 43. С. 252–264; 57. С. 95 (rys. 42а, б)]. Так чи інакше, але все це безпосередньо вплинуло на форму (овальна чи майже прямокутна) кузова волокуш-саней, яку майстри трипільської культури відтворили у керамічних модельках. Водночас неясним є поки що один момент: чи обмазували трипільці кузов полозного транспортного засобу глиною. З огляду на зовнішній вигляд керамічних виробів, а також на характер енеолітичного відтворювального господарства можна припустити, що його могли обмазувати глиною, принаймні з середини, щоб відповідним способом зберегти зібраний урожай від втрат, зокрема під час перевезення збіжжя з ниви.

Загалом же розміщення кузова безпосередньо на полозах ще раз доводить: конструкція ходу трипільського гужового засобу пересування суттєво відрізнялася від конструкції ходу санного транспорту ХІХ–ХХ ст.; в енеолітичних волокуш-саней не було вертикальних, задовбаних у полози стовпців (“копил”) – дуже важливої складової сучасної системи з'єднання полозів [2. С. 204–209; 6. С. 438–455; 17. С. 106–108; 58. С. 118–125; 60. С. 630–631]. Для порівняння: у ХХ ст. кузов влаштовували безпосередньо на полозах лише на дитячих “самотяжках” та на деяких моделях ручних волокуш-санчат обмеженого функціонального призначення (для перевезення малогабаритних вантажів на коротку відстань). Цікаво, що в більшості випадків такі засоби пересування українці означали поки що етимологічно неясним терміном

¹ Без дна кузов втрачає сенс, особливо в разі транспортування сипких матеріалів, скажімо збіжжя з ниви. До речі, житні снопи поліщук доставляли з поля саями ще наприкінці ХІХ– на початку ХХ ст. [3. С. 340].

“гринджоли” (незалежно від його фонетико-морфологічного оформлення) [11. С. 59–60; 17. С. 97–98]. Неясним тому, що виведення відповідної назви з румунського *grindă* чи *gringicără* [21. С. 596] є безпідставним, бо аналогічну лексему вживали в Україні скрізь для означення різних за конструкцією та функціональним призначенням робочих саней і примітивних санок [11. С. 59–60; 15. С. 32; 16. С. 316; 17. С. 90, 94, 97–98; 40. С. 63]. У минулому ця назва була відома також поліщукам Білорусії [32. С. 167], яким романомовні впливи зовсім не властиві.

Отже, на підставі викладеного вище археологічного, етнографічного та лінгвістичного матеріалу можемо зробити такі загальні висновки. Серед гужового полозного транспорту у господарстві енеолітичного населення України, зокрема і носіїв трипільської культури, побутували лише волокуші-сани. Типові сани виникли значно пізніше, що заслуговує на окрему увагу науковців. Ходову частину архаїчних волокуш-саней становили два масивні з високими передками (головками) полози-колоди, сполучені за допомогою трьох круглих дерев'яних поперечин. Поперечини вставляли у просвердлені в полозах отвори. Крім того, окрема поперечина (кругла палиця) слугувала з'єднувальним елементом волового тяглового приладу (“війя”). Зокрема, задні кінці трійні-“війя” нанизували на палицю за допомогою просвердлених отворів, а саму її вставляли в наявні у головках полозів дірки (рис. 13). Відповідна система сполучення первісного засобу тяги з ходовою частиною волокуш-саней належить до найбільших технічних досягнень енеолітичного населення України, Старого Світу загалом, оскільки саме вона забезпечувала достатню рухомість волового приладу у вертикальній площині, що позитивно впливало на фізичний стан упряжних тварин під час поїздки, передусім горбистою місцевістю. Водночас ця система була досить простою за конструкцією і надійною в експлуатації. Власне з цих двох причин дишель-трійню (“війє”) та пов'язану з ним з'єднувальну систему і застосовували різні народи Північної, Центральної, Західної та Південної Європи до початку ХХ ст. включно, хоча сама конструкція ходу полозного транспорту господарського призначення змінилася докорінно.

Стосовно конструкції кузова енеолітичних гужових волокуш-саней, то її основу становили задовбані у кожний полоз вертикальні дерев'яні стояки та горизонтальні поперечини, що з'єднували полози і були переплетені прутами та очеретом. Відповідна технологія формування бортів і дна вплинула на його форму, зовнішній вигляд загалом, що відображено у виявлених археологами глиняних модельках транспортного засобу цього виду (рис. 14).

Головним конструктивно-технічним недоліком енеолітичних волокуш-саней було те, що поперечини, які сполучали полози-колоди, перебували на незначній відстані від поверхні суші, через що пересування ускладнювалося в будь-яку пору року. Поліпшити прохідність досліджуваного транспортного засобу майстри енеолітичної доби могли лише частково – підбираючи для полозів якомога товстіші дерева, у стовбурі яких і просвердлювали горизонтальні отвори для з'єднувальних елементів (поперечин). Однак у разі використання масивних полозів засіб транспорту також був масивним, що, відповідно, теж негативно впливало на його загальні експлуатаційні характеристики. Словом, ці дві взаємопов'язані між собою вади енеолітичних волокуш-саней можна було усунути тільки одним способом – кардинально змінивши саму систему з'єднання

полозів, що зробили вже наступники носіїв трипільської та інших синхронних археологічних культур України.

1. *Агапкина Т. А.* Лестница // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого. – М., 2004. – Т. 3. – С. 100–101.
2. *Бежкович А. С.* Средства передвижения и упряжь в крестьянском хозяйстве // Бежкович А. С., Жегалова С. К., Лебедева А. А., Просвиркина С. К. Хозяйство и быт русских крестьян: Памятники материальной культуры. Определитель. – М., 1959. – С. 199–243.
3. *Брицун-Ходак М.* Літописна Земля Древлян: Історія. Культура. Етнографія. – Коростень, 2002.
4. *Бурдо Н.* Керамічні моделі саней Трипільської культури // Укр. керамол. журн. – 2003. – № 1. – С. 25–30.
5. *Вакарелски Хр.* Етнографія на България. – София, 1977.
6. *Вийрес А. О.* Санний транспорт у эстонцев // Вопросы этнической истории народов Прибалтики по данным археологии, этнографии и антропологии. – М., 1959. – С. 438–476.
7. *Гегешидзе М. К.* Грузинский народный транспорт. – Тбилиси, 1956. – Т. 1: Сухопутные средства перевозки.
8. *Глушко М.* Бовкун як етнокультурний феномен українців // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – 1999. – Вип. 34. – С. 501–516.
9. *Глушко М.* Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). – Львів, 2003.
10. *Глушко М.* Засоби зв'язку і транспорту // Лемківщина: Іст.-етногр. дослідження. – Львів, 1999. – Т. 1: Матеріальна культура. – С. 193–217.
11. *Глушко М.* Полозні і колісні засоби пересування // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. – Львів, 1999. – Вип. 2: Овруччина. 1995. – С. 59–76.
12. *Глушко М.* Сухопутний транспорт поліщуків // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. – Львів, 2003. – Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. – С. 59–82.
13. *Глушко М.* Упряж тяглових тварин в Україні доби енеоліту та бронзи: сучасні наукові інтерпретації з погляду етнолога // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – 2003. – Вип. 38. – С. 501–522.
14. *Глушко М.* Типологія санного транспорту у сучасній етнологічній науці (На матеріалах дослідження транспортних засобів східних і західних слов'ян) // Етнічна культура українців. – Львів, 2006. – С. 115–132.
15. *Глушко М.* Традиційний сухопутний транспорт // Полісся України: матеріали іст.-етнограф. дослідження. – Львів, 1997. – Вип. 1: Київське Полісся. 1994. – С. 25–52.
16. *Глушко М. С.* Засоби пересування // Поділля: Іст.-етнограф. дослідження. – К., 1994. – С. 313–322.
17. *Глушко М. С.* Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1993.
18. *Гусев С. А.* К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры // Росс. археология. – 1998. – № 1. – С. 15–28.
19. *Даниленко В. М.* Кам'яна Могила. – К., 1986.
20. *Дацун П. І.* Художнє плетіння // Народні художні промисли України. – К., 1986. – С. 89–93.
21. Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1.
22. *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография / Пер. с нем. К. Д. Цивинной. – М., 1991.
23. *Кожин П. М.* К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия. – М., 1985. – С. 169–182.
24. *Кожин П. М.* Транспорт наземный // Свод этнографических понятий и терминов. – М., 1989. – Вип. 3: Матеріальна культура. – С. 190–196.
25. *Кравец В. П.* Глиняные трипольские модельки саночек и челна в коллекциях Львовского исторического музея // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры АН СССР. – 1951. – Вип. 39. – С. 127–131.

26. Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования: Сб. науч. тр. – К., 1989. – С. 117–132.
27. Круц В. О. Етнокультурний склад населення. Побут і матеріальна культура // Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1: Первісне суспільство. – С. 234–309.
28. Кульбака В., Качур В. Індоевропейські племена України епохи палеометалу. – Маріуполь, 2000.
29. Лавров Л. И. Этнография Кавказа (по полевым материалам 1924–1978 гг.). – Л., 1982.
30. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе: Историко-археологические очерки. – Л., 1985.
31. Мартынов А. И. Археология СССР. – М., 1973.
32. Масленникова Л. И. Из полесской терминологии транспорта // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря. – М., 1968. – С. 161–192.
33. Мелюкова А. И. Оружие, конское снаряжение, повозки, наверхия // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С. 92–100.
34. Мовша Т. Г. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1: Первобытная культура. – С. 223–263.
35. Мовша Т. Г. Средний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1: Первобытная культура. – С. 206–223.
36. Нидерле Л. Славянские древности / Пер. с чешск. Т. Ковалевой, М. Хазанова. – М., 2000.
37. Петросян Л. Н. Армянские народные сухопутные средства передвижения // Кавказский этнограф. сб. – М., 1972. – Т. 5. – С. 98–118.
38. Потупчик М. В. Поховання з візком біля с. Писарівка // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 97–98.
39. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993.
40. Приходько М. П. Сухопутний транспорт на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 5. – С. 63–66.
41. Рижов С. М. Моделі саней пізньотрипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя // VI Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп. – Вінниця, 1988. – С. 25–27.
42. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила (Корпус наскельних рисунків). – К., 1961.
43. Сахута Я. М. Пляценне // Беларусы. – Мінск, 1995. – Т. 1: Прамысловыя і рамесныя заняткі. – С. 252–264.
44. Трипільський світ: [Каталог виставки] 100-річчю відкриття Трипільської культури присвячується. – К., 1993.
45. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 1.
46. Цитоў В. С. Стальмашнае рамяство // Беларусы. – Мінск, 1995. – Т. 1: Прамысловыя і рамесныя заняткі. – С. 199–215.
47. Шовкопляс І. Г. Основи археології. – К., 1972.
48. Andel K., Markuš M. Ludový transport v strednom Zemplíne // Slovenský národopis. – Bratislava, 1971. – R. 19. – N 3. – S. 377–412.
49. Baran L. Smyký a saně v zemích českých a na Slovensku // Československá etnografie. – Praha, 1957. – Roč. 5. – S. 333–350.
50. Baran L. Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon // Land Transport in Europe. – Kobenhavn, 1973. – S. 57–89.
51. Berg G. Sledges and wheeled vehicles: Ethnological studies from the View-point of Sweden. – Stockholm; Copenhagen, 1935.
52. Butură V. Etnografia poporului român: Cultura materială. – Clui-Napoca, 1978.
53. Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Solotwińskiej i Łomnicy. – Lwów, 1937.
54. Foote P. G., Wilson D. M. Wikingowie. – Warszawa, 1975.
55. Gajek J. Zarys etnograficzny zachodniej części Podola. – Lublin, 1947.
56. Ikvai N. Földművelés a Zempléni hegység középső réteszen. – Debrecen, 1967.

57. *Kłodnicki Z.* Transport siłami ludzkimi // *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego.* – Wrocław, 1997. – T. 4: Transport i komunikacja lądowa. – S. 9–109.
58. *Marczyk I.* Sanie // *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego.* – Wrocław, 1997. – T. 4: Transport i komunikacja lądowa. – S. 110–155.
59. *Marinov V.* Traditionelle Transportmittel in Bulgarien // *Land Transport in Europe.* – Kopenhagen, 1973. – P. 347–394.
60. *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian. – Kraków, 1929. – Cz. 1: Kultura materialna.
61. *Niesiolowska-Wędzka A.* Sanie // *Słownik starożytności Słowiańskich: Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. – T. 5: (S–Ś). – S. 48–50.
62. *Sjovold Th.* The Oseberg Find: And the Other Viking Ship Finds. – Oslo, 1976.
63. *Szymański A.* Tradycyjny transport wólczy // *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego.* – Wrocław, 1994. T. 1: Rolnictwo i hodowla. – Cz. 2. – S. 328–348.
64. *Vakarelski Ch.* Arten des Trages bei den Bulgaren // *Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda.* – Debrecen, 1971. – S. 649–671.
65. *Vüres A.* Talurahva veovahendid. Baltimaade rahvapäraste põllumajanduslike veokite ajalugu. – Tallinn, 1980.
66. *Vlăduțiu I.* Mijloacele de Transport in Zona Bicaz // *Etnografia Văii Bistriței: Zona Bicaz.* – Piatra Neamt, 1973. – P. 345–362.

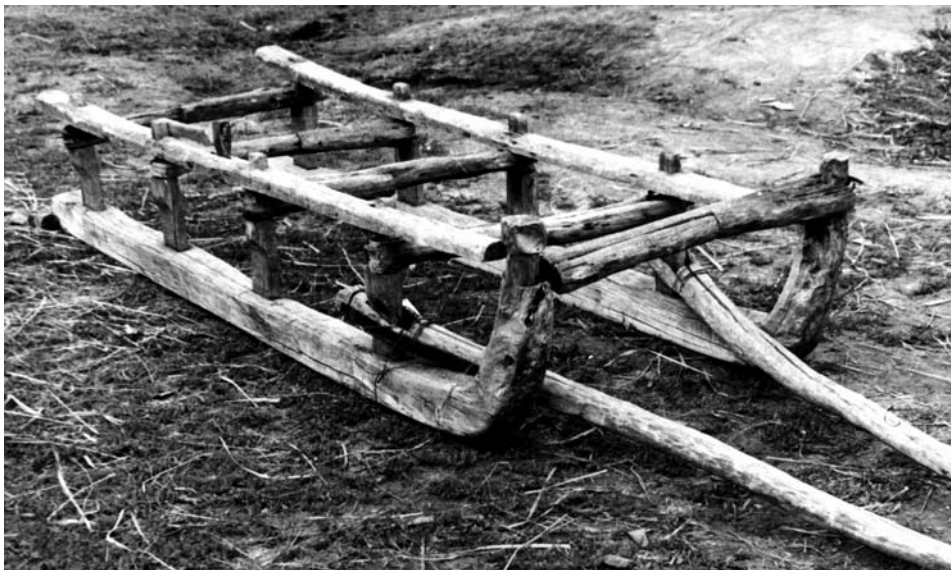

Рис. 1. Господарські сани східноєвропейського типу з традиційним воловим тягловим приладом –“голоблями” (с. Зарудні Любешівського р-ну Волинської обл. 1993 р. Фото автора).

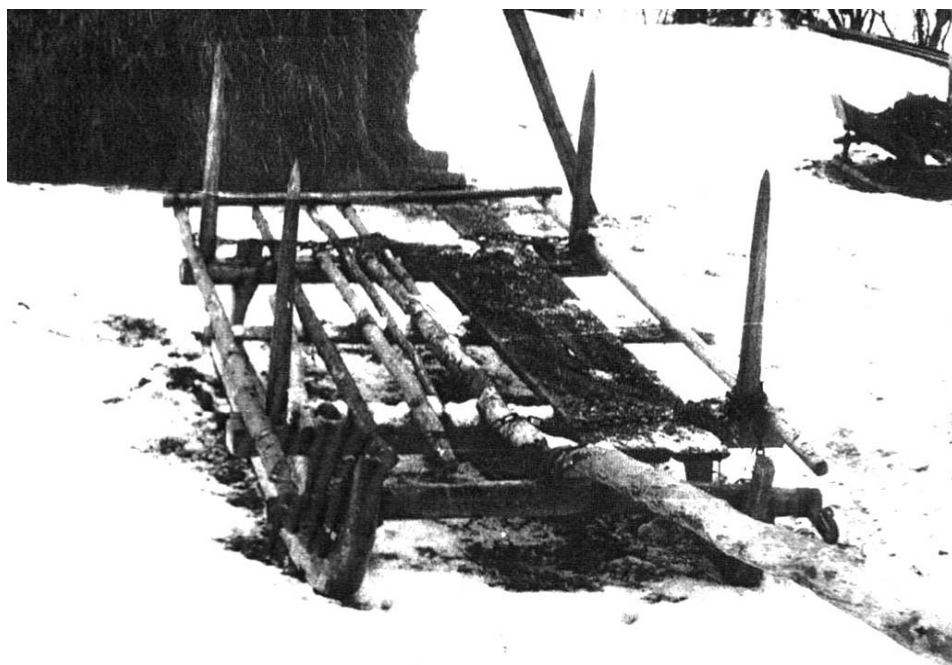

Рис. 2. Господарські сани центральноєвропейського типу з кінським дишлем (с. Грабовець Сколівського р-ну Львівської обл. 1988 р. Фото автора).

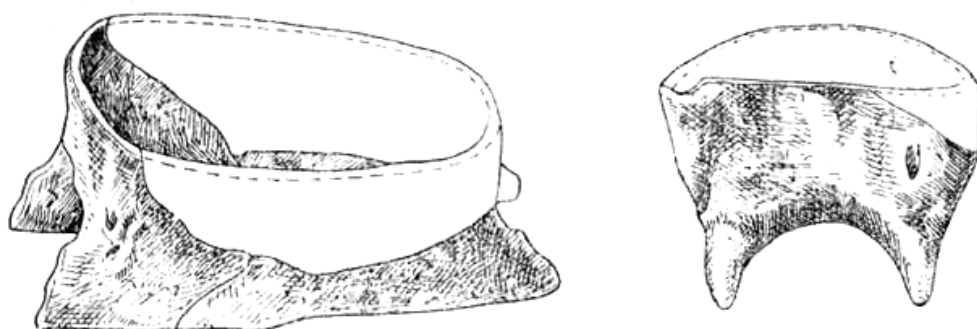

Рис. 3. Керамічна трипільська модель волокуш-саней (Поселення Назвисько, Івано-Франківська обл., енеоліт, за В. П. Кравець).

Рис. 4. Керамічна трипільська модель трипільських волокуш-саней.

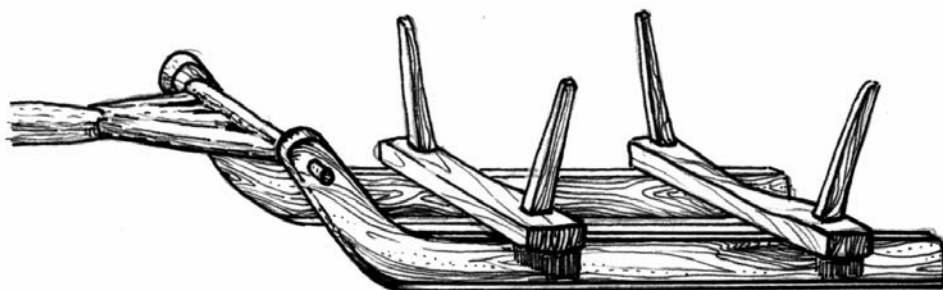

Рис. 5. Спосіб кріплення волового дишла до ходу господарських саней (Данія, початок XX ст., за Б. Г. Следгесом).

Рис. 6. Полоз (“копаниця”) господарських саней центральноєвропейського типу з отвором у його головці для кріплення волового дишла (“війця”) (с. Зарічеве Перечинського р-ну Закарпатської обл. 1984 р. Фото автора).

Рис. 7. Петрогліфічне зображення волокуш-саней із запрягом пари волів (Кам'яна Могила, енеоліт, за М. Я. Рудинським).

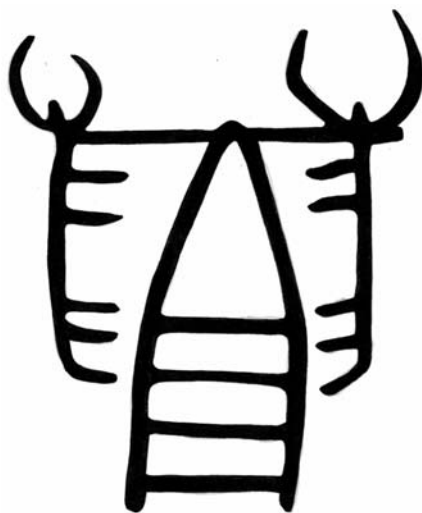

Рис. 8. Петрогліфічне зображення волокуш-саней із запрягом пари волів (Вірменія, енеоліт, за Л. Н. Петросяном).

Рис. 9. Ручні волокуші-сани (с. Крайне Горне Свидницького округу Словаччини (Лемківщина). Середина XX ст. Музей української культури у Свидині, інв. № Е-1403).

Рис. 10. Викопні волокуші-сани
(Раннє середньовіччя. Польща, за А. Несьоловською-Вендзьке).

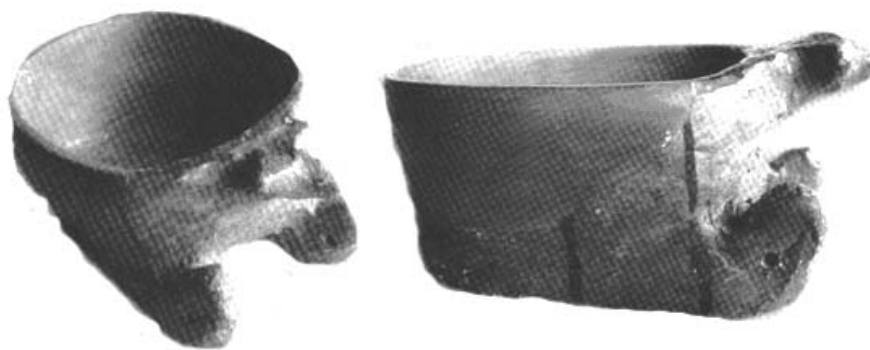

Рис. 11. Керамічна модель трипільських волокуш-саней (фрагмент)
(поселення Майданецьке, Черкаська обл., енеоліт, за Н. Бурдо).

Рис. 12. Керамічна модель трипільських волокуш-саней (фрагмент)
(поселення Майданецьке, Черкаська обл., енеоліт, за Н. Бурдо).

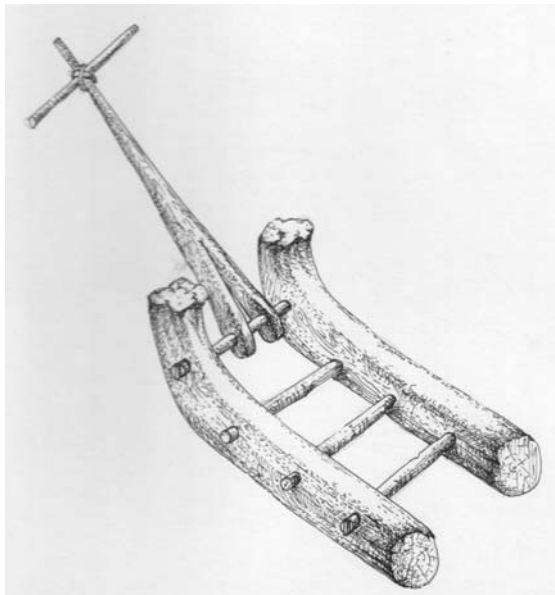

Рис. 13. Загальний вигляд ходу тяглового приладу та упряжі енеолітичних волокуш-саней
(реконструкція автора, рис. В. Сивака).

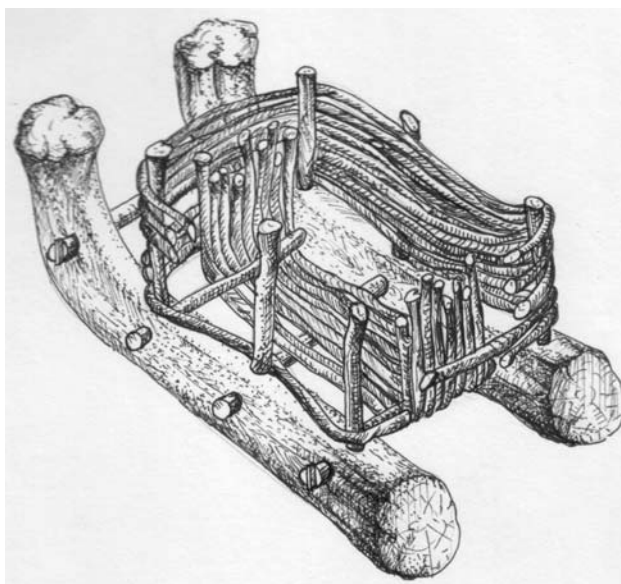

Рис. 14. Загальний вигляд кузова гужових енеолітичних волокуш-саней (реконструкція автора, рис. В. Сивака).

ANIMAL-DRAWN RUNNER TRANSPORT OF THE UKRAINIAN ENEOLITH PERIOD POPULATION: UNDERCARRIAGE AND BODY RECONSTRUCTION

Mykhailo Hlushko

Ivan Franko National University of Lviv

The article analyses various scholarly approaches to the origin, construction and appearance of the animal-drawn runner transport that was common on the Ukrainian territory in the Eneolithic period. Having examined archaeological artefacts (ceramic models of sledges of Trypillya culture representatives and graphic images of this type of vehicles from Kamyana Mohyla) and on the basis of a number of ethnographical and linguistic sources from different European regions, the author found out that the only runner vehicle known in the Eneolithic period was drag-sledge that was drawn by draught-animals (oxen). The undercarriage of the drag-sledge of that time consisted of two massive logs-runners and three round cross-bars that directly joined them, while the basis of the body was made of three vertical riser-poles attached to each runner and cross-bars between the runners fastened by switches and reed.

Key words: archaeology, ethnology, Ukraine, Eneolith, drag-sledge, undercarriage, body.

Стаття надійшла до редколегії 11.02.2007

Прийнята до друку 10.03.2007

УДК 903.22:821.161.2'04-1

ЧИ БУЛИ МЕЧІ ХАРАЛУЖНІ?

Леонтій Войтович

Львівський національний університет імені Івана Франка,

79000 вул. Університетська 1,

Львів, Україна

На підставі письмових джерел Києво-руського часу і, зокрема, “Слова о полку Ігоревім” проаналізовано різні версії щодо автентичності власне названого джерела та тих відомостей у ньому, де йдеться про харалужні мечі. Окремо розглянуто різні версії про їхнє походження.

Ключові слова: “Слово о полку Ігоревім”, харалужні мечі, с. Харалуг.

Полеміка навколо автентичності “Слова о полку Ігоревім” [8. С. 77–132; 17; 22; 23], мабуть, не закінчиться ніколи. Нове її піднесення, зумовлене свіжою версією Е. Кінана щодо написання “Слова” чеським славістом Й. Добровським (1753–1829) [11. С. 252–268], продовжилося завдяки дослідженню О. Зиміна, опублікованому за наполегливістю В. Зиміної більш ніж через сорок років після написання (можна тільки уявляти, як би розвивалася дискусія за участю цього видатного вченого, якби працю опублікували вчасно) [10].

Е. Кінан, маючи на меті повернутися до полеміки навколо автентичності “Слова”, свого домігся. Давні прихильники розвінчування “міфів” (відомий літературознавець Г. Грабович [5] навіть пожурив вдумливого і прискіпливого дослідника А. Гогешвілі [4] за те, що той не наважився оголосити “Слово” пізнішою підробкою) та широкий загал сприйняли, не вдаючись у деталі аргументації, працю Е. Кінана як завершення дискусії.

Оминемо розповіді про Оссіана, вигаданого Д. Макферсоном, чи Каледворський рукопис, скомпонований В. Ганкою. Хто ознайомлений з цими творами та джерелами з історії середніх віків, легко помітить, що вони є плодом гарної поетичної фантазії, яка не спирається на відповідну джерельну базу. Так більшість літераторів пише романи і повісті на історичні теми. Праця Е. Кінана професійна. Йозеф Добровський (1753–1829), якого він вважає автором “Слова”, був справді найвидатнішим славістом свого часу, блискучим ерудитом, філологом та істориком [24. С. 123–125; 27] і міг би написати “Слово” скоріше, ніж будь-хто інший.

Міг би... , але не написав. Ми вже звертали увагу на вражливі місця в аргументації Е. Кінана [3. С. 595–605]

Книгу О. Зиміна не можна порівняти з іншими версіями. Це блискуча монографія високоерудованого автора, одного з найліпших джерелознавців давньої історії Русі та Росії. Грунтовна полеміка з аргументацією Д. Лихачова, О. Творогова, В. Андріянової-Перетц, Л. Дмитрієва, Р. Дмитрієвої, Г. Якобсона та інших, спроби нейтралізувати докази запозичень у “Задонщині” зі “Слова”, без сумніву, вражають. Вони засвідчують, що проблема набагато складніша, ніж уявляли раніше.

О. Зимін уважав автором “Слова” Іоїля (Івана) Биховського (1726–після 1797), який закінчив Києво-Могилянську академію, у якій потім довгий час викладав логіку, пізніше був викладачем шляхетського корпусу в Санкт-Петербурзі, архимандритом Троїцького Іллінського монастиря у Чернігові та Спасо-Ярославського монастиря, де знайдено “Слово” [10. С. 302–338]. З огляду на обсяг знань та інші аспекти Іоїль Биковський міг бути автором “Слова” швидше, ніж чех Йозеф Добровський. О. Зимін навіть звернув увагу на те, звідки, наприклад, монах так тонко розумівся на мисливських проблемах (здавши понад 80 разів різних звірів тощо), – на Чернігівщині в часи Биковського були цехи гоголятників, соколятників та інших мисливців [10. С. 302–338].

На наш погляд, найбільше вражлива сторона аргументації О. Зиміна, Е. Кінана, як і загалом інших супротивників автентичності “Слова”, – “харалужні мечі”.

Харалужні мечі – це мечі, які виготовляли у с. Харалуг на Волині [21. С. 123–125] (нині Корецького р-ну Рівненської обл.). Температура плавлення заліза (1539 °С) до XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, була недосяжною. Тому для виплавлення сталі використовували болотяну руду, яку легше обпалювати в деревному вугіллі, отримуючи губчастий злиток – крицю. Криця, крім заліза, містила і спечені шлаки, які вилучали шляхом тривалого кування. Отримані заготовки – штаби – йшли на виготовлення мечів та іншої зброї. З огляду на брак сировини відповідної якості більшість мечів, судячи з археологічних знахідок, були предметами імпорту. Місцеві майстри, поодинокі свідчення про яких не завжди певні, використовували імпортовані штаби [13; 14. С. 23–27]. В околицях с. Харалуг та сусідніх сіл Залізниця і Коловерть є значні поклади болотної руди з вмістом заліза 20–30 %. Криця, знайдена в с. Харалуг, відрізняється від інших. Донецький металург В. Свیتяшук, який уже довгий час проводить ці дослідження, переконаний, що в процесі термообробки харалужна сталь отримувала ударну в’язкість з достатньою твердістю. Такі клинки не кришилися і мало затуплялися [7; 25].

Напевно, “харалужні мечі” волинян мали специфіку, зрозумілу професіоналам, на чому автор “Слова” вважав за необхідне наголосити. В цьому ж тексті “залізні папорзи під шеломи латинськими” – ще одна специфічна деталь (дослідники пропонують читати “папорзи” як “паворзи” – зав’язки з ремінців, укріплені залізними пластинами, які лежали поверх кольчуги, на відміну від руських шоломів, у яких зав’язки були з шовку і під кольчугою) [18. С. 39–40]. Ці речі, як і шоломи “латинські”, мабуть, також характерні переважно для волинського війська. Зрозуміло, що ні Й. Добровський, ні будь-який фальсифікатор з XVIII ст. ніде не міг про це довідатися.

Про загадку “мечів харалужних” дискутують давно [1; 2]. Слово “харалуг” виводять від тюркського чи татарського “хара-лик”, перекладаючи як “узорчаста сталь, булат” [12. С. 47–54; 16. С. 84–88; 19. С. 156–157; 20. С. 182]. Якщо ця версія правильна, то харалужні мечі, як і інші булатні клинки, кували зі штаб різносортової сталі

за спеціальною технологією гартування та відпуску. Можливо, у складі покладів болотної руди біля с. Харалуг були домішки ванадію, які робили заточені клинки менш крихкими.

Частина дослідників прийняла версію тюркського чи татарського походження терміна “харалуг”. Це давало змогу стверджувати, що подібні мечі могли потрапити на Русь лише у післямонгольський період.

Цим шляхом пішов, на жаль, і О. Зимін, який уважав, що “харалуг” – слово хагатайського походження, тобто стосується монгольського часу, а єдиний мусульманський меч, знайдений на території Русі, відноситься до XIV ст. [10. С. 258]. Цей висновок учений доповнив довідкою відомого фахівця з історії обробки заліза Б. А. Колчина: “Чи відома східна зброя в домонгольській Русі? Такої зброї ми не знаємо... наприкінці XII століття поет навряд чи міг назвати мечі харалужними (*за умови, якщо це орієнталізм* (курсив наш. – Л. В.)), оскільки все військо, яке його оточувало, було озброєне мечами, виготовленими за іншою технологією – європейською” [10. С. 259].

О. Зимін знав про існування с. Харалуг біля Рівного (зі спогадів В. Короленка), відшукав і першу згадку про цей населений пункт у документі з 1574 р. Це переконало його, що назва села – сліди перебування там татар, яких у часи Вітовта приймали на службу в чималій кількості й наділяли певними землями [10. С. 259]. Однак родини ординського походження збереглися переважно в районі Тракаю в Литві та в Білорусі, де досі простежено сліди їхнього перебування. Нічого подібного в колишньому Корецькому князівстві не збереглося. Серед місцевої шляхти не було жодної родини ординського походження. Лише князі Глинські та пов’язані з ними родини мали володіння в українських землях, але переважно на Лівобережжі. Жодних підстав для твердження, що Харалуг був заснований ординцями, немає.

Уже коли була сформована вся аргументація стосовно авторства і часу виникнення “Слова”, О. Зимін ознайомився зі статтею М. Савки і Я. Тимчишина про можливість виробництва харалужних мечів у с. Харалуг, але назвав її фантастичною, пославшись на виважені заперечення М. Котляра [15. С. 160]. І справді, версія щодо походження назви “харалуг” від коренів “харь” (“рибак”) та “луг” є сумнівною. Однак сумнівні й версії тюркського чи чагатайського походження цієї назви. С. Гедеонов виводив це слово від “корлязи” (як кальку з *carolingi*), небезпідставно стверджуючи, що мечі у слов’ян були переважно франкського походження. Походження мечів підтверджено недавніми дослідженнями польських археологів, які проводили спектральний аналіз знайдених зразків. Гіпотезу С. Гедеонова підтримав М. Шефтель, знайшовши лексичну аналогію з давньоверхньонімецьким *car(a)l-ung/ing* – каролінги. До цієї ж думки схилився і К. Г. Мендес [26. С. 176–178]. З. Штибер вивів термін “харалуг” від польського дієслова *charleżec* – “красти, брати здобич” [28. Р. 130–131]. Не бракує й інших версій походження цього терміна: санскритський *kharalanghuana* – “що разить гостротою, виблискує гостротою” (М. Мещерський, О. Бурликін); композит зі слов’янських коренів (В. Німчук); композит із тюркських (“кара” – “чорний”) та слов’янських (“лужний, лутов’яний, лужений”) у значенні “покритий черню, воронений, загартований, сталевий” (Д. Дубенський, Д. Кулинич) [26. С. 176–178].

Як бачимо, етимологій нетюркського походження назви “Харалуг” немало, і більшість з них виглядає вагоміше від тюрко-чагатайських версій, які ґрунтуються на

різних варіантах навколо “кара” (“чорний”), але жоден з них не зафіксований у яких-небудь текстах [26. С. 176–177]. Тому змушені констатувати, що етимологія цього терміна дискусійна.

Цікавим є той факт, що саме термін “харалужні мечі” (як і “шелони латинські” та “папорзи” чи “паворзи”) автор “Слова” застосував для опису волинської дружини, яка справді могла мати на озброєнні мечі власного виробництва, виготовлені з криці майстерень Харалуга під Корцем (яка чи не єдина на теренах Русі придатна для виготовлення мечів, за дослідженнями В. Свистячука), та шоломи латинського типу (враховуючи тісні контакти князя Романа Мстиславича з П’ястами і загалом Волині з Західною Європою). Подібна інформація, важлива для сучасника, аж ніяк не могла спасти на думку будь-якому автору XVIII ст. Такі фантастичні збіги просто неможливі в природі.

Ідея щодо запозичення терміна “харалужний” з “Задонщини” виглядає наївно. Автор зазначеної пам’ятки зовсім не розумів значення цього терміна, що вже само по собі свідчить про його запозичення. Що таке “берези харалужные” або “трещать копія харалужныя”? Зрозуміло, що тріщати може тільки деревце списа, а назвати весь спис сталевим чи булатним навряд чи правомірно [26. С. 176].

Чи міг автор “Задонщини” взагалі мати інформацію про харалужні списи (якщо вважати ними списи з харалужними наконечниками)? Зрозуміло, що у війську, яке 1380 р. брало участь у Куликовській битві, подібної зброї не могло бути. Металургійний центр у Харалузії навряд чи існував у XIV ст., і масштаби його діяльності не могли виявитись такими великими, щоб припустити можливість експорту мечів за межі Волині. Якби ж термін “харалуг” чи “харалужний” означав загалом зброю ординського походження, то він неминуче б траплявся в інших пам’ятках. Автор “Задонщини”, на відміну від автора “Слова”, не розумів до кінця значення терміна “харалужний”. Інакше б він в нього не тріщав. А інша пам’ятка, крім “Слова”, звідки можна було б почерпнути цей термін, також невідома.

Жоден з авторів XVIII ст. не міг нічого знати про мечі харалужні й деталі різниці між шоломами латинськими та шоломами руськими (латинські шоломи мали зав’язки з ремінців, укріплені залізними пластинами, які лежали поверх кольчуги, на відміну від руських шоломів, у яких зав’язки були з шовку і під кольчугою). Не міг він знати і топографії Пліснеська. О. Зимін схилився до версії, що “дебрь Кисаню” треба читати “бъша дебрьски сани”, розуміючи під ними сани, на яких везли покійника [10. С. 294]. Відчуваючи, що ототожнювати урочища Плоське під Києвом з літописним Пліснеськом, а болота з простором між двома валами в нижній течії р. Глибочиці, є непевним, учений вирішив, що Пліснеськ “Слова” походить від літописного Пліснеська, але лише як від літературного матеріалу [10. С. 295]. Однак реальний Пліснеськ біля с. Підгірці з його топографією, болотом, деброю Кисанею [6. С. 27–35] та іншими дебрами відповідає описам у “Слові”. І це текстуально не потребує пояснень, подібних до похоронних саней тощо.

Чи були на Русі мечі харалужні? Шкода, що втрачені роки, коли фундаментальна праця О. Зиміна була недоступною. За ці роки за участю самого вченого можна було б просунути далеко вперед. Потрібні подальші дослідження в різних напрямках. А. За-

лізняк, скрупульозно досліджуючи не стільки лексику, скільки граматичну побудову та граматичну систему “Слова”, дійшов висновку, що ця пам’ятка не може бути підрубкою, бо написана відповідно до правил мови XII–початку XIII ст. [9]. Тепер потрібні ґрунтовні археологічні дослідження в районі Харалуга та його округи, вивчення криці у напрямках, започаткованих В. Святящук, продовження досліджень Пліснеська, Карпатської лінії оборони та Подунав’я. Дискусію сьогодні немає підстав закривати. Слово перш за все за археологами.

1. *Арендт В. В.* К вопросу о “мечах харалужных” “Слова о полку Игореве” // Сборник статей к 40-летию ученой деятельности академика А. С. Орлова. – Л., 1934.
2. *Архангельский Л.* О мечах харалужных // Калашников. – 2003. – № 1.
3. Войтович Л. Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність “Слова о полку Игоревім” // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – С. 595–605.
4. *Гогешвили А. А.* Три источника “Слова о полку Игореве”. – М., 1999.
5. *Грбович Г.* Вічне повернення містифікацій // Критика. – 2001. – № 1–2.
6. *Гронський Й.* Топоніміка літописного Пліснеська / Підготовка тексту Алли Середяк // Ольжичі читання. Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р. – Львів, 2005. – С. 27–35.
7. *Дмитриевский А.* Вначале были мечи харалужные // Донецький кряж. – 2005. – № 1777.
8. *Дмитриев Л. А.* История первого издания “Слова о полку Игореве”. Материалы и исследования / Отв. ред. Д. С. Лихачев. – М.; Л., 1960.
9. *Зализняк А. А.* Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста. – М., 2004.
10. *Зимин А. А.* Слово о полку Игореве. – СПб., 2006.
11. *Кінан Е.* Чи міг Ярослав Галицький 1185 року стріляти в султанів? // Кінан Е. Російські історичні міти. – К., 2003. – С. 252–268.
12. *Корш Ф. Е.* Турецкие элементы в языке “Слова о полку Игореве” (Заметки к исследованиям П. М. Мелиоранского // Изв. Отделения русского языка и словестности. – 1903. – Т.7. – Кн. 4. – С. 47–54.
13. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып.1. Мечи и сабли. – М.; Л., 1966.
14. *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Л., 1976. – С. 23–27.
15. *Котляр М.Ф. (К.М.)* Сумнівна гіпотеза // Укр. іст. журн. – 1965. – № 11. – С. 160.
16. *Мелиоранский П.М.* Вторая статья о турецких элементах в языке “Слова о полку Игореве” (Ответ Ф. Е. Коршу) // Изв. Отделения русского языка и словестности. – 1905. – Т.10. – Кн. 2. – С. 84–88.
17. Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упоряд. В. Ю. Франчук. – К., 1988.
18. *Лотман Ю. М.* О слове “папорзи” в “Слове о полку Игореве” // Тр. Отдела Древнерусской лит-ры. – 1958. – Т.14. – С. 39–40.
19. *Менчес К.* Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. – Л., 1979. – С. 156–157.
20. *Ржига В. Ф.* Восток в “Слове о полку Игореве” // Слово о полку Игореве: Сб. статей под ред. И. Г. Клобуковского и В. Д. Кузьминой. – М., 1947. – С. 182.
21. *Савка М. Т., Тимчишин Я. Д.* До історії виробництва “мечів харалужних” // Укр. іст. журн. – 1965. – № 10. – С. 123–125.
22. “Слово о полку Игореве” – памятник XII века / Отв. ред. Д. С. Лихачев. – М.; Л., 1962.
23. “Слово о полку Игореве”. Древнерусский текст и переводы. – М., 1965; Слово о полку Игореве / Вступ. статья и подготовка текста Д. Лихачева. – М., 1987.
24. *Снегирев И.* Йосиф Добровский. Его жизнь, учено-литературные труды и заслуги для славяноведения. – Казань, 1884.
25. *Святяцук В.* Где ковались мечи харалужные? // Вечерний Донецк. – 1992. – № 130–134, 136–139, 146.

26. *Творогов О. В.* Харалуг // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. В 5 т. – Т.5. – СПб., 1995. – С. 176–178.
27. *Dobrovský J.* 1753–1953. Sbornik studii k dvoustému výročí narození. – Praha, 1953.
28. *Stiber Z.* Vieux-russe харалужный, sachoube charleżny// *Lingua videt. Commentationes slavicae in honorem V. Kiparsky.* – Helsinki, 1965. – P. 130–131.

WERE THERE KHARALUH SWORDS?

Leontiy Voitovych

Ivan Franko National University of Lviv

On the basis of Kyivan Rus written sources and especially *The Tale of Ihor's Ride*, the author analyzes different versions concerning the authenticity of this source and particularly of the information it gives on Kharaluh swords, examining different versions of their origin.

Key words: The Tale of Ihor's Ride, Kharaluh swords, the village of Kharaluh.

Стаття надійшла до редколегії 01.03.2007

Прийнята до друку 10.03.2007

УДК 902:27:371.32:378.4 (477.83-25)

ВИКЛАДАННЯ БІБЛІЙНОЇ АРХЕОЛОГІЇ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Наталія Білас

Львівський національний університет імені Івана Франка

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Розглянуто процес викладання на теологічному факультеті Львівського університету курсу біблійної (християнської) археології та внесок учених-теологів у становлення та розвиток археологічної науки на західноукраїнських землях.

Ключові слова: біблійна археологія, теологічний факультет, Львівський університет.

Львівський університет по праву вважають найдавнішим університетом на українських землях та одним з найстаріших та найбільш поважних вищих навчальних закладів у Східній Європі. Протягом тривалого часу в стінах університету працювало багато вчених, які принесли йому загальноєвропейську славу.

Наша мета – простежити процес викладання на теологічному факультеті Львівського університету курсу біблійної (християнської) археології (з огляду на специфіку факультету тут читали тільки цей окремий розділ археологічної науки) та розглянути внесок учених-теологів у становлення і розвиток археологічної науки на західноукраїнських землях.

Джерельною базою для написання статті послуговували документи та матеріали, які містяться у фонді 26 (Львівський університет) Державного архіву Львівської обл., офіційні університетські хроніки, окремі праці вчених теологічного факультету, які досліджували біблійну археологію.

Важливий етап розвитку археологічної науки у стінах Львівського університету охоплює викладання її на теологічному факультеті. Передусім зазначимо, що саме на цьому факультеті студентам-теологам уперше почали читати лекції з курсу археології, щоправда, лише біблійної. Це має пояснення в історії археологічної науки загалом. З клерикально-громадськими пошукуваннями найчастіше були пов'язані перші ознаки спеціального наукового інтересу до матеріальних свідчень давноминулих часів. Накопичення історичних і мистецьких пам'яток відбувалося насамперед у храмах завдяки місцевим краєзнавчим студіям і колекціонуванню пам'яток старовини окремими зацікавленими аматорами, якими на західноукраїнських землях найчастіше були також представники духовенства (Бенедикт Хмільовський, Климент Ходикевич та ін.).

Археологічні студії до XIX ст. мали яскраво виражений характер нумізматично-геральдичних та церковно-історичних документальних розробок, а сама археологія в цей період тісно пов'язана з середовищем класично-лінгвістичних студій. Протягом XIX ст. відбулися якісні зміни в розвитку археологічних досліджень. Збільшилося коло зацікавлених осіб, вийшли у світ численні публікації з археологічної тематики, дослідження охопили нові території, поліпшилася реєстрація, опрацювання отриманих матеріалів та їхнє зберігання. У процесі поглиблення досвіду змінилося і місце археології в системі наук. Досить швидко вона стала самостійною і виробила власну методику, увібравши у процесі цього розвитку елементи різних наук, отримавши різні напрями.

Археологічна тематика стала предметом вивчення на теологічному факультеті Львівського університету в першій половині XIX ст. Теологів передусім цікавили ті археологічні дослідження, що були пов'язані з біблійною історією. Тому на першому році навчання студенти поряд з догматикою, біблійною наукою Старого Заповіту, східними мовами вивчали ще й біблійну археологію. Проте її викладали часто досить спонтанно і безсистемно. Головно викладачі, за незначними винятками, не ставили собі за мету збагатити археологічну науку новими фактами чи теоріями. Натомість головним їх завданням було ознайомлення майбутніх служителів церкви з минулим церковної організації на тлі загальноісторичного процесу, підтвердити викладені в Біблії положення матеріальними пам'ятками минулого. Значимо, що й сама археологія у досліджуваній період виявилася однією з наймолодших історичних дисциплін. У XIX ст. вона була предметом зацікавлення дуже вузького кола вчених [20. S. 119], виконувала функції допоміжної дисципліни щодо історії мистецтва та історії культури [11. S. 412].

Згідно з документальними свідченнями першим біблійну археологію на теологічному факультеті почав викладати ксьондз Ян Кухарський, який з 1836 по 1857 рр. очолював кафедру Біблії Старого Заповіту та східних мов [10. Cz. 1. S. 306]. Я. Кухарського замінив ксьондз Лукаш Солецький, який до 1866 р. очолював зазначену кафедру (крім літнього півріччя 1859/60 н. р. та зимового півріччя 1860/61 н. р.) і продовжував читати біблійну археологію студентам теологічного факультету першого року навчання [14. S. 32]. Протягом 1866–1902 рр. цю кафедру очолював ксьондз Клеменс Сарніцький, який досліджував граматику єврейської мови [15] і спочатку не займався археологічною проблематикою. Лише з літнього півріччя 1884/85 н. р. К. Сарніцький почав читати для слухачів першого року теологічного факультету курс, який називався “*Historia sacra V. T. a mundo creato ad Christum natum inclusis geographia et archaeologia biblica atque introductione speciali in libros sacros V. T.*” (понеділок, середа, п'ятниця та субота, з 10 до 11 години) [17. S. 22; 18. S. 23].

Особливо успішними для розвитку археології на теологічному факультеті були 90-ті роки XIX ст. Викладацьку роботу на факультеті в цей період розпочали ще два спеціалісти, які поряд з К. Сарніцьким володіли археологічними знаннями – ксьондз Юзеф Більчевський та ксьондз Євстах Скроховський.

Ю. Більчевський вивчав теологію в Ягеллонському університеті (закінчив навчання 1884 р.), а 1886 р. здобув ступінь доктора святої теології у Віденському університеті. Після цього він ще два роки був слухачем теології в Григоріанському університеті

(Рим) і один семестр у Католицькому інституті в Парижі. У 1890 р. Ю. Більчевського габілітовано в Кракові на приват-доцента загальної догматики. Його габілітаційна праця “*Archeologia chrześcijańska wobec historyi kościoła i dogmatu*” присвячена християнській археології, містила вісім ілюстрацій та дві таблиці [3]. Тому не дивно, що у січні 1891 р. його призначили надзвичайним, а через два роки – звичайним професором. У Львові Ю. Більчевський працював над питаннями християнської археології, свідченням чого є вихід у світ 1892 р. нового дослідження з вказаної тематики [4]. У працях Ю. Більчевський використовував найдавніші епіграфічні, іконографічні та писемні пам’ятки, а також матеріали збірки кабінету класичної археології Львівського університету, яка перебувала у виданні Л. Цвіклінського [5; 6]. Беззаперечним свідченням наукової ваги досліджень Ю. Більчевського є переклад окремих його праць чеською мовою та їхня публікація у Празі¹, а визнанням авторитету вченого як археолога – його членство у Папській римсько-археологічній академії [14. S. 288].

Е. Скроховський спочатку був далеким як від теології, так і від археології. У 1867 р. закінчив відому Школу доріг і мостів (*École des pont et chaussées*) у Парижі, отримав диплом інженера. Однак, ще студіюючи у Відні курс механіки, а потім перебуваючи в Парижі, Е. Скроховський серйозно захопився літературою і мистецтвом. Поволі техніка відійшла для нього на друге місце і 1870 р. він вступив на філософський факультет Григоріанського університету (Рим). У 1874 р. отримав ступінь доктора філософії, почав студіювати теологію і 1878 р. став магістром теології. Восьмирічне перебування в Римі дало змогу Е. Скроховському значно розширити знання в галузі мистецтва і ґрунтовно ознайомитися з археологією, особливо християнською. Згодом він отримав з історії християнського мистецтва “*veniam legendi*” в Ягеллонському університеті на підставі праці “*O sarkofagu chrześcijańskim z IV wieku*” (Краків, 1886) і габілітаційної лекції “*O pierwszych ołtarzach chrześcijańskich*” (Краків, 1887). Як габілітований доцент, Е. Скроховський 1889 р. почав викладати у Ягеллонському університеті (протягом трьох півріч), а 1891 р. призначений звичайним професором церковної історії Львівського університету. Яскравим свідченням подальшого зацікавлення археологічною тематикою під час перебування у Львові є виголошена Е. Скроховським 1894 р. публічна лекція “*O wykopaliskach assyryjsko-babilońskich wobec Biblii*” [10. Cz. 2. S. 185–187].

У 1896 р. керівником кафедри церковної історії став знаний історик церкви та історіограф Ягеллонського університету Ян Фіялек. Він був першим викладачем теологічного факультету, який запровадив у навчальні плани семінарські заняття [12. S. 418; 16. S. 413–415; 23. S. 167–181]. Учений з 1897 р. розпочав, прагнучи заохотити молодих теологів до наукової роботи, регулярно проводити семінарські заняття з історії церкви. Спочатку ці заняття були приватними та випробувальними, а 1904 р. офіційно відкрито семінар церковної історії [1. Оп. 8. Спр. 574. Арк. 51; 14. S. 292]. Заняття вели польською мовою, а лекції з церковної історії – латинською. Оскільки члени семінару

¹ “*Archeologia chrześcijańska wobec historyi kościoła i dogmatu*” чеською мовою переклав Я. Тумпах, вона вийшла під назвою “*Archaeologie křestenská ve službách dějin církevních a věrouky*” 1898 р. Також чеською перекладено “*Małżeństwo w dawnych chrześcijańskich pomnikach*” і “*Eucharystya w swietle najdawniejszych pomnikow pismiennych, ikonograficznych, epigraficznych*”.

не мали права користуватись ні університетською бібліотекою, ні збірками Оссолінеуму, то Я. Фіялек заснував при семінарі солідну бібліотеку (періодика, близько 500 томів з атласами, палеографічними таблицями). Метою семінару було теоретичне та практичне ознайомлення студентів із сутністю самостійних наукових досліджень, зокрема історичних, та заохочення до праці в галузі загальної історії церкви та історії церкви на землях, що входили до складу давньої Речі Посполитої. Відвідували семінар переважно студенти та докторанти теологічного факультету, хоча були і винятки.

Потрібно віддати належне Я. Фіялеку як першому викладачеві теологічного факультету, який запровадив у навчальні плани семінарські заняття і так намагався спонукати майбутніх теологів до наукових досліджень, однак зазначимо, що біблійну археологію на кафедрі церковної історії він уже не читав. Водночас на семінарських заняттях з історії церкви Я. Фіялек використовував археологічні дані як джерела історичного знання, хоча сам персонально не брав участі в археологічних розкопках.

Після виходу на пенсію 1902 р. К. Сарніцького на посаді керівника кафедри біблійних наук Старого Заповіту і семітських мов замінив ксьондз Тит Мишковський, який біблійної археології також не читав.

Отже, на початку XX ст. викладання біблійної археології на теологічному факультеті припинилося, бо не було спеціалістів з цього предмета (папа Лев XIII 17 грудня 1900 р. призначив Ю. Більчевського Львівським архієпископом митрополитом)¹.

Нову сторінку в загальну історію розвитку археології в університеті вписано з відкриттям кафедри класичної археології та праісторії (1905) на філософському факультеті. Першим керівником кафедри був відомий учений, дослідник трипільської та інших давніх культур України професор Кароль Гадачек [1. Оп. 5. Спр. 174. Арк. 27; 2. С. 332; 14. S. 557–559].

Сприятливі умови для розвитку археологічної науки в університеті були і в міжвоєнний період, однак передусім на філософському факультеті Львівського університету, де археологічні дослідження стали основою діяльності двох кафедр – кафедри археології та історії матеріальної культури (частіше використовували назву кафедра класичної археології) та кафедри доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель (вживали ще назву кафедра праісторії)². Водночас ситуація з викладанням археології на теологічному факультеті в міжвоєнний період порівняно з XIX ст. значно не змінилася. Якщо на філософському (гуманітарному) факультеті археологічні студії набули справді наукового спрямування, то на теологічному були досить безсистемними. Тут не створено окремої кафедри археології й упродовж міжвоєнного двадцятиріччя археологічною проблематикою у певному обсязі займалися кафедра історії церковного мистецтва, кафедра біблійних наук Нового Заповіту, кафедра біблійних наук Старого Заповіту.

¹ Ю. Більчевський помер 20 березня 1923 р. Похований на Янівському цвинтарі у Львові, 26 червня 2001 р. був беатифікований папою Іваном Павлом II у Львові, а 23 жовтня 2005 р. канонізований у Римі папою Бенедиктом XVI.

² Під час поділу філософського факультету 1925 р. названі навчальні підрозділи залишились у складі гуманітарного факультету.

Передусім треба зазначити про діяльність кафедри історії церковного мистецтва зі спеціальним оглядом християнської археології, створеної на теологічному факультеті майже одночасно з призначенням 1919 р. надзвичайним, а з 1921 р. звичайним професором цієї навчальної дисципліни Владислава Жили, учня професора Я. Болоза-Антоневича [1. Оп. 8. Спр. 574. Арк. 12, 15]. В. Жилу вважали знаним дослідником середньовічного церковного будівництва. На посаді завідувача кафедри (1919–1925) вченому вдалося створити чудово укомплектований власними колекціями Інститут церковного мистецтва, що став окрасою теологічного факультету [13. S. 4–5]. Наукова спадщина В. Жили не поступалась науковому доробку ліпших польських істориків 20-х років ХХ ст. Наприклад, науковець був автором знаних історичних монографій “Kościół Dominikanów w Tarnopolu” (Львів, 1917), “Katedra Ormiańska we Lwowie” (Краків, 1919), “Kościół i Klasztor Dominikanów we Lwowie” (Львів, 1923), багатьох статей, рецензій та повідомлень на історично-мистецьку тематику. Як і більшість викладачів факультету, В. Жила брав активну участь у проведенні популярних громадських лекцій на історично-релігійну тематику, прибуток від яких використовували на потреби студентів [1. Оп. 8. Спр. 462].

Після смерті В. Жили (18 травня 1925 р.) колегія професорів факультету з пропозицією очолити кафедру звернулася до ксьондза Щасного Деттльофа з Познані, проте він відмовився. Оскільки відповідно підготовленого кандидата на цю посаду у вченої ради не було [1. Оп. 5. Спр. 669. Арк. 1–6; 1. Оп. 8. Спр. 574. Арк. 32], то 1 січня 1926 р. Міністерство ліквідувало кафедру історії церковного мистецтва зі спеціальним оглядом християнської археології Львівського університету, пояснюючи це необхідністю економії бюджету. Однак незабаром В. Жилі знайшли гідну заміну – Едмунда Булянду. Головною сферою наукових інтересів ученого була археологія та історія мистецтва давньогрецького періоду і саме з цієї тематики він опублікував низку досліджень, які мали широкий відгук у науковому світі [7–9].

Е. Булянда до приїзду у Львів 1913–1916 рр. працював приват-доцентом класичної археології в Ягеллонському університеті (м. Краків). У Львівському університеті спочатку його призначили надзвичайним професором кафедри класичної археології філософського факультету (1916–1920) [1. Оп. 5. Спр. 174. Арк. 11–14], а з 1920 р. по 1939 р. – звичайним професором [1. Оп. 5. Спр. 174. Арк. 42]. На філософському факультеті професор Е. Булянда читав обов’язкові теоретичні курси та спецкурси з класичної археології, керував роботою Інституту класичної археології (з 1925 р.) [1. Оп. 5. Спр. 174. Арк. 87]. На теологічному факультеті вчений з 1925 р. по 1931 р. викладав християнську (біблійну) археологію та історію церковного мистецтва [1. Оп. 5. Спр. 174. Арк. 81, 83, 85, 87], а в 1927/28 н. р. став керівником кафедри церковного мистецтва та християнської археології [1. Оп. 8. Спр. 574. Арк. 8; 19. S. 88]. У 1936/37 н. р. Е. Булянда відмовився від керівництва цією кафедрою і його замінив проф. П. Стах, який разом з проф. А. Клявеком цього ж року заснував при кафедрі біблійний музей [1. Оп. 8. Спр. 622. Арк. 28].

Серед наукових інститутів теологічного факультету університету діяв також Інститут християнської археології та історії костельного мистецтва. Деякий час (доки її не обійняв П. Стах) посада керівника була вакантною, заступником керівника працював

Е. Булянда, старшим асистентом – ксьондз Здіслав Обертинський (доктор теології, доктор християнської археології та історичної літургії, член Товариства наукового у Львові, з 1930 р. габілітований доцент теологічного факультету) [22. S. 88, 134]. З огляду на невирішене тривалий час кадрове питання діяльність цього наукового підрозділу була малоефективною, що також негативно вплинуло на розвиток археологічної науки на теологічному факультеті зокрема, та в університеті загалом.

Зазначимо, що кафедри історії церковного мистецтва, біблійних наук Нового Заповіту, біблійних наук Старого Заповіту не займались вивченням археології, просто їхні завідувачі використовували в лекційних курсах та практичних заняттях археологічну проблематику. Наприклад, обов'язковий курс лекцій з біблійної археології (одна година в тиждень) для студентів першого року навчання протягом другого–третього триместрів читали звичайний професор кафедри біблійних наук Нового Заповіту (1921–1939) та керівник однойменного Інституту теологічного факультету П. Стах (1925, 1931 і 1932 рр. декан, 1926 і 1927 рр. продекан, 1928, 1929 і 1930 рр. делегат до Академічного сенату від теологічного факультету) [1. оп. 8. Спр. 520. Арк. 36; 1. Оп. 5. Спр. 1805; 22. S. 6]; доцент і заступник професора кафедри допоміжних біблійних наук, знавець ассириології, дисципліни, яку він вивчав під керівництвом проф. Деїмеля в Папському біблійному інституті в Римі (1921–1922) та Філадельфії (1925), Юзеф Попліха [1. Оп. 8. Спр. 578. Арк. 7; 1. Оп. 8. Спр. 513]; лектор, випускник Бельгійського теологічного колегіуму та Біблійної школи в Єрусалимі монах Фіц Атаназій-Урбан [1. Оп. 5. Спр. 1955; 1. Оп. 5. Спр. 1955]. До археології також звертався, читаючи лекції з історії народів Малої Азії, професор кафедри біблійних наук Старого Заповіту А. Клявек (1921–1939) [1. Оп. 5. Спр. 866. Арк. 1, 6, 12, 14]. Звичайний професор кафедри церковного мистецтва, церковної музики, гігієни теологічного факультету Е. Булянда читав в аудиторії Інституту історії церковного мистецтва для студентів першого року навчання обов'язковий курс “Нарис історії церковного мистецтва” (дві години на тиждень у першому–третьому триместрах); для студентів п'ятого року навчання – “Основи консервації мистецьких пам'яток старовини” (одна година в тиждень) [22. S. 10].

Отже, розвиток археології на теологічному факультеті відбувався у тісному взаємозв'язку зі становленням археологічної науки на філософському факультеті університету. Проте коли в XIX ст. вивчення археологічної тематики на теологічному факультеті спочатку домінувало, а згодом йшло в ногу з археологічними дослідженнями на філософському факультеті, то у міжвоєнний період першість повністю перейшла до кафедр класичної археології та доісторичної археології зі спеціальним оглядом праїсторії польських земель філософського факультету. Доісторичну археологію разом з історією первісного суспільства та антропологією вивчали на філософському факультеті як суміжні галузі антропологічних знань, оскільки вони були пов'язані предметними взаємозв'язками, натомість класичну археологію зачисляли до таких наукових дисциплін, як класична філологія, історія стародавнього світу, історія античного мистецтва. Щодо теологічних студій Львівського університету, то археологічна тематика не мала тут належного продовження в XX ст. Лише три кафедри факультету (історії церкви, біблійних наук Старого Заповіту, біблійних наук Нового Заповіту) в певному обсязі передбачали викладання археологічної проблематики, окремої ж кафедри археології

так і не було створено. Все це негативно позначилось не лише на навчальному процесі теологічного факультету, а й на археологічних студіях університету загалом. Згідно з твердженням провідного спеціаліста у царині історії церкви Ю. Умінського, “мета і програма теологічної підготовки не давали змоги проводити мирські історичні студії” [21. S. 335–337], тому наукові студії у галузі археології на теологічному факультеті Львівського університету не набули широкого розмаху. Та, незважаючи на несприятливі умови, серед викладачів теологічного факультету було декілька спеціалістів у галузі археології, відомих за межами університету (Ю. Більчевський, Є. Скроховський, П. Стах, Ю. Попліхо та ін.).

1. Державний архів Львівської області. Ф. 26 (Львівський університет).
2. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1.
3. *Bilczewski J.* Archeologia chrześcijańska wobec historii kościoła i dogmatu. – Kraków, 1890.
4. *Bilczewski J.* Maniusz Acyliusz Glabryo. Studium archeologiczne z pierwszych czasów chrześcijaństwa // *Kwartalnik Historyczny.* – Kraków, 1892. – Z. 3.
5. *Bilczewski J.* Eucharystya w swietle najdawniejszych pomników pismienych, ikonograficznych, epi-graficznych. – Kraków, 1898.
6. *Bilczewski J.* Małżeństwo w dawnych chrześcijańskich pomnikach. Studium dogmatyczno-historyczne. – Kraków, 1899.
7. *Bulanda E.* Waza grecka czarnofigurowa. – Lwów, 1928.
8. *Bulanda E.* Ze studiów nad początkami portretu greckiego. – Lwów, 1928.
9. *Bulanda E.* Etruria i Etruskowie. – Lwów, 1934.
10. *Finkel L., Starzyński S.* Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Cz. 1, 2. – Lwów: Nakładem Senatu akademickiego c. k. Uniwersytetu Lwowskiego, 1894.
11. *Gęmborowicz M.* Archeologia historyczna // *Kwartalnik historyczny.* – Lwów, 1937. – R. 51. – Z. 1–2.
12. *Glemma T., ks.* Prace naukowe śp. ks. Jana Fijałka // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1936. – R. 50. – Z. 3.
13. Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1924/25 stanowionca sprawozdanie rektora i dziekanów / Zestawił rektor w roku szkolnym 1924/25 prof. dr. Włodzimierz Sieradzki. – Lwów, 1925.
14. Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. T. 2. (1898/9–1909/10) / Zestawił dr. Wiktor Hahn. – Lwów, 1912.
15. *Sarnicki K.* Gramatyka języka hebrajskiego. – Lwów, 1899.
16. *Semkowicz W.* Śp. ks. Jan Fijałek // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1936. – R. 50. – Z. 3. – S. 413–415.
17. Skład personalu i program wykładów w letnim półroczu 1884/5. – Lwów, 1885.
18. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu letnim 1891/2. – Lwów, 1892.
19. Szkoły Wyszczce Rzeczypospolitej Polskiej. Wyd. 2. – Warszawa: Wydawnictwo Kasy imienia J. Mianowskiego. Instytut Popierania Nauki, 1930.
20. *Tyrowicz M.* Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa (1918–1939). – Wrocław, 1991.
21. *Umiński J.* Historiografia kościelna // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1937. – R. 51. – Z. 1, 2. – S. 335–337.
22. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów na rok akademicki 1931–1932 i skład Uniwersytetu w latach akademickich 1930/31 i 1931/32. – Lwów, 1931.
23. *Vetulani J.* Ks. Jan Fijałek, historyk kościoła polskiego 1864–1936 // *Portrety uczonych polskich / Wybór A. Biernackiego.* – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974. – S. 167–181.

TEACHING BIBLICAL ARCHAEOLOGY IN LVIV UNIVERSITY

Nataliya Bilas

*Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology*

The article elaborates on the process of teaching the course of biblical (Christian) archaeology at the theological faculty of Lviv University, as well as on the contribution of scholars-theologians to the rise and development of archaeological science in western Ukraine.

Key words: biblical archaeology, theological faculty, Lviv University.

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2007

Прийнята до друку 10.03.2007

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

УДК 902 (477.83) “02|06”

ОХОРОННО-РЯТІВНІ РОБОТИ НА ЧЕРНЯХОВО-ПРАЗЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ РІПНІВ-II У 2003 Р.

Наталія Стеблій

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Археологічний музей*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Опубліковано результати рятувних досліджень, проведених на поселенні Ріпнів-II черняхівського та празько-корчацького періодів.

Ключові слова: Ріпнів-II, черняхівська культура, празько-корчацька культура, траншея, споруда, горщик, миска, кільцевий піддон, шпилька від фібули, прясло.

У серпні 2003 р. Ріпнівський археологічний загін Інституту археології Львівського національного університету провів археологічні розкопки на поселенні Ріпнів-II в околицях с. Ріпнів Буського р-ну Львівської обл. Польові археологічні дослідження передбачали уточнення меж пам'ятки та потужності її культурного шару, виявлення та дослідження нових археологічних об'єктів черняхівського та ранньослов'янського часу в зоні найбільших антропогенних та природних впливів на поселенні.

Село Ріпнів розташоване за 15 км на північний захід від м. Буська і за 2 км на північ від траси Львів–Київ. В околицях цього села і є поселення Ріпнів-II.

Протягом 1957–1961 рр. стаціонарні археологічні роботи тут проводив загін Львівської археологічної експедиції під керівництвом В. Д. Барана. В цей же час дослідник на незначній відстані від цієї пам'ятки, між селами Ріпнів та Ракобовти, а також неподалік с. Купче відкрив ще три синхронні поселення, які разом з Неслухівським селищем становлять групу поселень черняхівського типу у верхів'ях Західного Бугу (рис. 1). Оскільки поселення Ріпнів-II багатощарове, то воно належить і до числа пам'яток празького типу, виявлених у зазначеному регіоні (див. рис. 1).

За п'ять польових сезонів на поселенні Ріпнів-II В. Д. Баран відкрив 6027 м² площі і виявив 28 житлових заглиблених споруд, 35 господарських ям, гончарну піч та низку вогнищ черняхівського типу [2; 5. С. 37], десять слов'янських жител, три печі для обробки заліза [1; 4]. Зазначимо, що поселення велике за площею та займає південний і північний схили по обох берегах р. Рудки.

У 2002 р. під час розвідкових робіт на території Львівської обл. розширено характеристику географічних умов пам'ятки, зафіксовано залишки трьох об'єктів: заглибленого та наземного жител і господарської ями черняхівського та ранньослов'янського часу, зібрано численний рухомий матеріал на обох частинах поселення [8].

Територія, яку займає зазначена пам'ятка, з фізико-географічного погляду належить до природного району Пасмового Побужжя і має оригінальний природний ландшафт лесового лісостепового типу зі значною участю комплексів поліського типу (боліт і лук) [7. С. 66–67; 9]. Лесові природні комплекси пов'язані з шістьма пасмами, які простягаються зі заходу на схід. Вони належать до середньотерасового ярусу, їх уважають кожною окремою місцевістю, що складається з урочищ-плакорів, урочищ-видоліноків тощо [10. С. 124–125]. Найбільша частка ґрунтового покриву в радіусі території, з якої жителі Ріпнева могли б отримувати головну масу життєво важливих ресурсів, – різновиди опідзолених ґрунтів: світло-сірих, сірих та темно-сірих на карбонатних лесових суглинках, що сформувались під широколистяними лісами. На межі ресурсної зони (радіусом приблизно 3 км) є дерново-підзолисті ґрунти у північній частині та лучні в південно-східній. Заплаву колишньої р. Рудки формують також лучні легкосуглинкові ґрунти [8. С. 5].

Згідно з топографічним описом В. Д. Барана, поселення Ріпнів-II розташоване на східній околиці села на південному та північному схилах першої надзаплавної тераси лівого берега р. Рудки, яка трохи нижче впадає в Західний Буг, – відповідно, в урочищах Горохів та За Липами. В західній частині воно перерізане польовою дорогою Ріпнів–Ракобовти, з півдня і сходу його облямовує долина річки [2. С. 214]. У 2002 р. за цими ознаками, а також за допомогою старожилів територію пам'ятки віднайдено. Під час дообстежень виявлено, що прив'язка селища дещо змінена: унаслідок меліоративних робіт р. Рудку перетворено в меліоративний канал, північно-західну частину поселення поглинула забудова сучасного села, за 500 м на захід проходить шосейна дорога, що веде до с. Ріпнів. Решту площі селища Ріпнів-II на південному схилі займають земельні наділи місцевих жителів. За період, що минув від часу проведення археологічних робіт, на північному схилі побудовано тваринницьку ферму місцевої селянської спілки, а південно-західну частину поселення зайняли силосні ями та пасовище (рис. 2).

Руйнування пам'ятки антропогенними та природними процесами спонукало нас до проведення невідкладних охоронно-рятивних робіт.

Силосні ями прокладені в західній частині урочища За Липами вздовж експозиції схилу вісім–десять років тому (див. рис. 2). Усього тут є чотири ями довжиною 70 м і шириною 8–10 м. Відстань між ними сягає 15 м.

Дослідження розпочали із зачищення східної стінки силосної ями IV. Дерновий шар залягав до глибини 0,05–0,13 м нижче рівня сучасної поверхні. Нижче цього рівня до глибини 0,35–0,40 м простежено орний шар у вигляді чорних гумусованих суглинків. Цей шар переважно насичений значною кількістю уламків дрібненької глиняної вимазки, а також дрібними уламками ліпної та кружальної кераміки. Культурний шар у вигляді сірих гумусованих суглинків залягав на глибині 0,4–0,6 м. У ньому виявлено уламки та фрагменти ліпного та кружального посуду черняхівського та ранньослов'янського часу, велику кількість глиняної вимазки.

З глибини 0,6 м і до позначки 0,85 м від рівня сучасної поверхні простежено перехідний шар у вигляді світло-сірих гумусованих суглинків. Тут рухомих археологічних артефактів не виявлено. Лесова підоснова (материк) сіро-жовтого кольору залягав на глибині 0,85 м від рівня сучасної поверхні. Нерухомих об'єктів у стінці цієї ями не виявлено.

Зачищення західної стінки цієї ж ями дало практично такі ж результати. Хіба що господарську яму, виявлену в цій стінці 2002 р., ідентифіковано як меліоративний рів [8. С. 8]. Ще 2002 р. в ямах I та II (див. рис. 2) зафіксовано крайні південно-західні межі поселення [8. С. 7].

У силосній ямі III зачищено поздовжні стінки – східну і західну. (рис. 3, I, II). На місці західної стінки закладено траншею I шириною 1 м і довжиною 20 м, на місці східної стінки – траншею II з такими самими розмірами (рис. 4). Внутрішні стінки обох траншей зруйновані силосною ямою. Орієнтація траншей була у північному напрямі. Нумерація квадратів починалася з південної сторони.

Перед початком робіт проведено нівелювання майбутнього розкопу: умовний репер проходив по краю верхньої межі селища за 72 м на північ від колишнього сіноховища (див. рис. 2), тому відмітки місцезнаходження об'єктів і культурних нашарувань наведено від цього репера.

Траншея I. (рис. 3, I). Дерновий шар залягав до глибини 0,05–0,1 м від рівня сучасної поверхні. Нижче цього рівня до глибини 0,25–0,3 м простежено орний шар у вигляді чорних гумусованих суглинків. Тут зібрано невелику кількість дрібних і дуже дрібних уламків кружального та ліпного посуду, численні шматки глиняної вимазки, окремі кістки тварин. Через фрагментарність посуду можна судити лише про текстуру його керамічного тіста.

Глибше від 0,3–0,4 м до позначки 0,55–0,6 м залягав культурний шар, складений сірими гумусованими суглинками. Зазначимо, що він різко відділявся від орного шару не лише за кольором, а й за щільністю ґрунту. В ньому виявлено уламки та фрагменти керамічного посуду (як ліпного, так і кружального) черняхівської культури, а також фрагменти ліпних посудин празької культури, велику кількість глиняної вимазки, дрібного каміння, кісток і зубів тварин.

З глибини 0,55–0,6 м і до позначки 0,7–0,8 м від рівня сучасної поверхні простежено перехідний шар у вигляді світло-сірих гумусованих суглинків. У межах його залягання практично не виявлено рухомого матеріалу. Материкова лесова підоснова сіро-жовтого кольору описувала експозицію схилу на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні.

Після зачищення 20 м західної стінки траншеї (далі у північному напрямі культурний шар практично змитий) у квадраті A9 відразу під орним шаром виявлено контури заповнення споруди. Однак з'ясували – це залишки меліоративного рову, про що свідчила конфігурація заповнення – прямовисні стінки, в міру поглиблення дещо звужені. Глибина ями від рівня виявлення сягала 0,65–0,7 м, а зафіксована ширина – 0,7–0,9 м. У її заповненні, представленому чорними гумусованими суглинками, віднайдено велику кількість меліоративної керамічної трубки (див. рис. 3, I).

У квадратах А13–А15 в перехідному шарі на глибині 0,55–0,6 м від рівня сучасної поверхні й далі в материк простежено контури заповнення ще однієї споруди. Для подальшого її дослідження від квадратів А13–А16 у західному напрямі закладено прирізку I розмірами 4×2 м (довшою стороною по лінії траншеї) (див. рис. 4).

Стратиграфія культурних нашарувань у зазначеній прирізці виявилась такою ж, як і в західній стінці траншеї I. Лише на глибині 0,18 м і до 0,20 м від рівня сучасної поверхні зафіксовано тоненький прошарок білої мергелевої глини. Також на відстані 0,4 м від західної стінки прирізки виявлено перекоп з грудкуватою структурою ґрунту, домішками порохнявого дерева та листя.

Споруда I. Її контури простежено на глибині 0,55 м від рівня сучасної поверхні і за 0,79 м від умовного репера у прирізці I. Споруда заглибленого типу, приблизно квадратної форми, орієнтована кутами майже за сторонами світу. Західна її частина виходила за межі прирізки (рис. 4, 5). Зафіксовані розміри споруди в прирізці: довжина по лінії південний захід–північний схід – 2,6 м, по лінії південний схід–північний захід – 2,4 м. Котлован житла заглиблений у передматериковий горизонт на 0,1–0,12 м та в материк на 0,25–0,3 м. Стінки пологі, долівка досить рівна, дещо нахилена до середини котловану (див. рис. 5). В північно-західній частині споруди виявлено глиняний останець, частина якого виходила за західні межі прирізки. Його форма майже овальна, висота від рівня виявлення до долівки – приблизно 0,35–0,4 м, ширина по лінії захід–схід – 0,4–0,45 м, по лінії північ–південь – 0,66 м. Заповнення котловану споруди до глибини 0,1–0,12 м від рівня виявлення становили чорні гумусовані суглинки з вкрапленнями великої кількості глиняної вимазки, вугликів, кісток тварин, а також фрагментів і уламків ліпного та кружального керамічного посуду. На рівні материка, тобто на глибині 0,1–0,12 м від рівня виявлення, і до глибини 0,2–0,25 м від рівня виявлення заповнення складене з коричневих гумусованих суглинків. Його забарвлення зумовлене великою кількістю плям перепаленої глини і вугілля. Траплялися тут і напливи білої мергелевої глини. З глибини 0,25 і до 0,3 м від рівня виявлення залягав прошарок вугілля і золи. На глибині 0–0,16 м від рівня виявлення споруди, у північному куті зафіксовано залишки опалювального пристрою, імовірно, вогнища (див. рис. 5). Від нього зберігся прошарок випаленої глини товщиною 0,12 м і розмірами 1,6×0,56 м.

Рухомий археологічний матеріал споруди складався з великого кам'яного бруска (рис. 6, 5) та фрагментів вінець, боковин та денць ліпного та кружального керамічного посуду, серед яких на особливу увагу заслуговують фрагменти боковин двох тонкостінних кружальних посудин з оригінальним лощеним орнаментом (рис. 7, 2; 8 2), фрагмент верхньої частини невеликого кружального горщика, віднайденого на долівці (рис. 9, 1), фрагмент кільцевого піддона ліпного кухлика (див. рис. 12, 2). За текстурою керамічного тіста, технікою виготовлення та іншими ознаками споруду I, ідентифіковану за конструктивними особливостями як житло заглибленого типу, можна віднести до черняхівської культури, яка на поселенні Ріпнів-II вкладається в рамки III–першої половини V ст. н. е. [6. С. 140–145, 150].

Траншея II. Стратиграфія культурних нашарувань тут виявилась такою ж, як і в траншеї I (див. рис. 3, II).

У квадратах Б14–Б15 також знайдено аналогічні залишки меліоративного рову.

У квадратах Б7–Б11 на рівні материка, тобто на глибині 0,6–0,7 м від рівня сучасної поверхні простежено контури заповнення ще однієї споруди. Для подальшого її дослідження від квадратів Б7–Б11 у східному напрямі закладено прирізку II (4×2 м). Оскільки контури котловану виходили за західні межі траншеї II, то в західному напрямі закладено прирізку III (4×1 м) від цих же квадратів (див. рис. 4).

Стратиграфія культурних нашарувань у прирізці II виявилась такою ж, як і в східній стінці траншеї II, а прирізка III закладена лише на рівні материка, оскільки верхні горизонти зруйновані силосною ямою.

Споруда II. Її контури простежено на глибині 0,62–0,78 м від рівня сучасної поверхні і за 1,05 м від умовного репера (див. рис. 2, 10). Споруда заглибленого типу, приблизно квадратної форми, орієнтована стінами за сторонами світу. Східна її частина виходила за межі прирізки II. Зафіксовані розміри споруди: довжина по лінії північ–південь – 3,25 м, схід–захід – 3,2 м. Її котлован заглиблений в материк на 0,65–0,88 м. Стінки прямовисні, долівка досить рівна, дещо нахилена до середини котловану (див. рис. 10). У споруді вздовж південної стінки виявлено так званий прилавок, вирізаний у материк. Він підносився над рівнем долівки на 0,15 м, його ширина – 0,4 м (див. рис. 10). У північно-східній частині споруди виявлено глиняний останець, частина якого виходила за східні межі прирізки. Його форма приблизно квадратна, висота від рівня виявлення до долівки – близько 0,2–0,25 м, ширина по лінії захід–схід – 1,4 м, по лінії північ–південь – 1,48 м (див. рис. 10). Майже посередині споруди на долівці простежено три ямки від дерев'яних конструкцій. Діаметри їх сягають 0,1–0,14 м, глибина від рівня долівки – 0,12 м. Ще одна така ямка зафіксована майже у південно-східному куті споруди. Її діаметр – 0,14 м, глибина від рівня долівки – 0,1 м (див. рис. 10). Заповнення котловану однорідне по всій товщині й складалося з чорних гумусованих суглинків з численними фрагментами ліпних та кружальних керамічних посудин, глиняної вимазки, кісток тварин та вугілля (див. рис. 10). Рухомий археологічний матеріал доповнила знахідка бронзової шпильки від фібули (див. рис. 6, 4). Зазначимо, що на глибині 0,1 м від рівня виявлення споруди віднайдено два фрагменти боковин кружальної посудини. На долівці об'єкта лежали ще три фрагменти нижньої частини цього ж горщика. Всі ці частини склеєно (рис. 11, 1). Крім того, як уже відомо, характер заповнення був однорідний по всій глибині котловану. Можливо, що споруда перестала функціонувати внаслідок одномоментного акту. До того ж, останець у північно-східному куті могли цілком вірогідно готувати під піч, характерну для ріпнівських ранньослов'янських житлових комплексів, коли під час спорудження жител навмисно залишали глиняні останці для побудови в них нижньої частини печі. Отже, за наведеними вище ознаками споруду II можна ідентифікувати як житло, але як таке, що було закинуте ще до моменту функціонування. З урахуванням конструктивних особливостей час його побудови можна віднести до етапу празької культури на поселенні Ріпнів-II.

Археологічні дослідження у Ріпневі дали і вагомий рухомий матеріал. У культурному шарі траншеї I і II та в прирізках I, II, III, у заповненні споруд I, II віднайдено майже півтисячі фрагментів та уламків керамічного посуду черняхівської і празької

культур. До колекції відбирали фрагменти вінець, боковин та денць ліпних і кружальних горщиків, мисок, глечиків.

Ліпна кераміка в переважній більшості представлена фрагментами ліпних горщиків. Текстура керамічного тіста цих посудин важкосуглинкова. Тут є домішки грубо- та середньозернистого шамоту, піску і жорстви. Поверхня горбкувата, нерівна, випал нерівномірний, вогнищевий, подекуди видно сліди нерівномірної редукції. Колір посудин, здебільшого, коричневий. У переважній більшості горщики товстостінні, особливо придонні частини та денця (рис. 12, 4; 13, 5; 14, 4; 15, 3).

Серед віднайдених посудин переважну більшість становлять опуклобокі горщики, діаметр вінець яких переважно менший від найбільшої випуклості боковин (рис. 7, 1; 12, 1; 16, 2; 17, 4) і сягає 14,5–18,0 см. Вінця легко розхилені назовні із заокругленим (див. рис. 14, 1; 16, 2; 17, 4), горизонтально зрізаним (див. рис. 16, 1) та косо зрізаним назовні (рис. 12, 1; 17, 1) викінченнями верхньої губи. Горщики в одних випадках мали заокруглені плічка, поставлені під шийкою і чітко виділені від неї (див. рис. 16, 1), в інших – пологі (див. рис. 12, 1; 17, 1).

Інший тип ліпних горщиків, віднайдених під час досліджень, – це горщики з нахиленими до середини вінцями. Характерною їх рисою є сліди лощення як ззовні, так і всередині (див. рис. 12, 2; 14, 2, 3; 18, 4, 5).

З ліпного керамічного посуду особливо увагу привертає кільцевий піддон ліпного кухлика (див. рис. 9, 2). Діаметр його денця – 7,2 см, кільцевого піддона – 14 см, висота піддона – 3 см. Поверхня чорного кольору, лощена зсередини і ззовні. Кілька таких посудин віднайдено В. Д. Бараном під час досліджень поселення Ріпнів-II наприкінці 50-х років ХХ ст. Кухлики мали невиділені вінця, із заокругленим невиділеним викінченням верхньої губи, звужені донизу боковини та плоскі, переважно на кільцевому піддоні, денця [6. С. 82, табл. X, 5, 10–11].

Окремо треба згадати фрагмент верхньої частини невеликого ліпного горщика, віднайденого на долівці споруди I. Діаметр його вінець – 10 см. Судячи з конфігурації боковин, посудина була невисока, звужена донизу (див. рис. 9, 3).

Недалеко від цього фрагмента віднайдено і частину маленької ліпної мисочки із заокругленими до середини вінцями, діаметром 8,8 см (див. рис. 9, 4). Текстура керамічного тіста обох зазначених посудин була одна і та ж: легкосуглинкова маса з невеликими домішками дрібного шамоту. Випал поганий, нередукований, але рівномірний, колір цеглястий.

Цікавим є фрагмент вінець, імовірно, ліпної миски (див. рис. 13, 2): конфігурація вінець – манжетоподібне викінчення верхньої губи, косо загнуте до середини. Діаметр вінець – 12,5 см.

Ще один фрагмент вінець ліпної посудини, ймовірно, миски, можна вважати наслідуванням відповідного кружального посуду (див. рис. 11, 2).

Крім фрагментів ліпного посуду, виявлено й уламки та фрагменти посуду кружального. За текстурою керамічного тіста він не є однорідним. На підставі класифікації кружального посуду, розробленої В. Д. Бараном [8. С. 85–98], фрагменти черняхівської кружальної кераміки, віднайдені на поселенні Ріпнів-II, можна розділити на три підгрупи.

До першої треба ввести фрагменти з відмуленої глини без домішок мінералів, з гладкою пролощеною поверхнею. Випал пічний, редукований (відновлювальний). Ми було віднайшли кілька фрагментів мисок, що належать до цієї підгрупи кружального посуду (див. рис. 13, 1; 15, 2; 16, 3, 5; 18, 1). Діаметри вінець цих мисок сягають 15,5–17,0 см. Вінця легко розхилені назовні, із заокругленим (див. рис. 16, 5; 18, 1), косо зрізаним назовні (див. рис. 13, 1) або косо зрізаним до середини (див. рис. 15, 2) викінченням верхньої губи. У деяких фрагментах мисок лінії переходу вінець у плечики виділені виступами і пружками (див. рис. 13, 1; 15, 2). Тут траплялися фрагменти мисок з ребристим переломом на лінії переходу боковин у плечики (рис. 18, 1). Денця цієї підгрупи мисок переважно на кільцевому піддоні (рис. 16, 3).

Другою формою кружального посуду першої підгрупи є горщики. Ми віднайшли декілька їхніх фрагментів. Вони мали легко розхилені назовні вінця з косо зрізаним назовні викінченням верхньої губи, коротку шийку, що плавно переходить у випуклі боковини (див. рис. 18, 2).

Ще однією формою посуду в цій підгрупі є глечики. Відшукано два фрагменти боковин цих посудин (див. рис. 17, 2; 18, 2). Через фрагментарність матеріалу не можна сказати, чи це були одноручні, чи дворучні глечики. Судячи з фрагментів, це посудини з високою циліндричною шийкою, округлим горлом, заокругленими або біконічними боковинами; сірого і чорного кольору, тонкостінні. В одному випадку (див. рис. 8, 2) на переході шийки в боковини глечик прикрашено горизонтальними пролощеними лініями, боковини, відповідно, – поздовжніми косими, а між ними – орнамент у вигляді спіралі. В іншому випадку (рис. 7, 2) орнамент був у вигляді косих попеременно пролощених і матових смуг.

Друга підгрупа об'єднує фрагменти горщиків зі значними домішками грубозернистого піску і шершавою поверхнею (див. рис. 13, 3; 14, 5; 17, 3; 18, 3). Колір уламків сірий, зі світлим чи темним відтінком, випал міцний. Опуклобоккі горщики мають відігнуті назовні вінця, дещо потовщені, із заокругленим краєм, невисоку шийку, чітко виражені плечики (див. рис. 18, 3). Діаметр вінець цих посудин сягає 13–18 см. Денця горщиків плоскі (див. рис. 13, 3; 17, 3). Діаметр денць становить 10–15 см. До цієї ж підгрупи треба зачислити фрагмент нижньої частини кружального горщика із житла II (див. рис. 11, 1). У його тісті є велика кількість середньозернистого піску, колір чорний, випал міцний, редукований. Горщик мав випуклі боковини і рівне дно. По боках посудина прикрашена врізними горизонтальними лініями. Діаметр денця – 10 см.

За характером керамічної маси до цієї ж підгрупи належить і посудина типу піфоса (див. рис. 15, 1). Діаметр її вінець – 28 см. Керамічна маса посудини складалася з глини з домішками середньозернистого піску та дрібного шамоту. Випал міцний, колір коричневий. Піфос мав широкі горизонтально зрізані вінця.

До третьої підгрупи зачислено фрагмент верхньої частини кружального тонкостінного горщика, віднайденого на долівці заглибленого житла I (див. рис. 9, 1). У керамічній масі цієї посудини є домішки дрібнозернистого піску, через що його поверхня набагато гладша від посудин попередньої підгрупи. Горщик має легко розхилені назовні вінця, косо зрізане назовні викінчення верхньої губи. Шийка висока, перехід до боковин плавний. Діаметр вінець дорівнює найбільшій випуклості боковин.

Ще однією знахідкою, що виготовлена з керамічної маси, є прясло (див. рис. 6, 3). Текстура тіста легкосуглинкова, з домішками дрібного піску; колір коричневий; форма біконічна, причому асиметрична (одна половинка нижча). Верхня і нижня площини вдавнені досередини. Ребро слабо виражене. Внутрішній діаметр прясла – 0,7 см, зовнішній – 3,5 см, товщина – 1,8 см.

Окрім керамічних артефактів, на поселенні в Ріпневі віднайдено декілька інших знахідок.

Вироби з металу представлені бронзовою шпилькою від фібули (див. рис. 6, 4). Шпилька спіралеподібна, лише нижній кінець прямий і загострений.

Вироби з кістки – це знахідки двох кісток зі слідами різання (див. рис. 6, 1, 2).

Вироби з каменю представлені масивним точильним бруском. Це плитка видовженої форми з чотирма гранями (див. рис. 6, 5). Довжина – 23,4 см. На ньому є поздовжній рівчик, який означає, що, крім ножів, ним заточували гостроконечні знаряддя – шила, проколки тощо.

Отже, результати охоронно-рятивних археологічних розкопок на території поселення Ріпнів-II підтвердили таке: культурний шар за межами заглиблених об'єктів становить 0,55–0,60 м, як і стверджував автор попередніх розкопок В. Д. Баран; виявлено два житла заглибленого типу – черняхівського та, ймовірно, празького часу; керамічний посуд представлений ліпними опуклобокими горщиками, кружальними мисками і горщиками з відмуленої глини з гладкою, пролощеною поверхнею і кружальні горщики зі значними домішками піску в тісті та шершавою поверхнею.

1. Баран В. Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1963. – № 108. – С. 351–365.
2. Баран В. Д. Памятники черняховской культуры бассейна западного Буга // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1964. – № 116. – С. 213–252.
3. Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1964. – Вип. 5. – С. 97–98.
4. Баран В. Д. Раннеславянские памятники на Западном Буге // Slovenska Archeologia. – Bratislava, 1965. – XIII-2.
5. Баран В. Д. Деякі підсумки досліджень поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 35–45.
6. Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу. – К., 1981.
7. Геренчук К. І., Койнов М. М., Цись П. М. Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Львів, 1964.
8. Стеблій Н. Звіт про археологічні розвідки та обстеження на території Львівської області у 2002 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка.
9. Технічний звіт по коректуванню матеріалів крупномасштабного обстеження ґрунтів колгоспу ім. 60-річчя радянської України Буського району Львівської області. – Львів, 1986. Зберігається у Львівській філії Ін-ту УКРЗЕМПРОЕКТ.
10. Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1972. – С. 124–125.

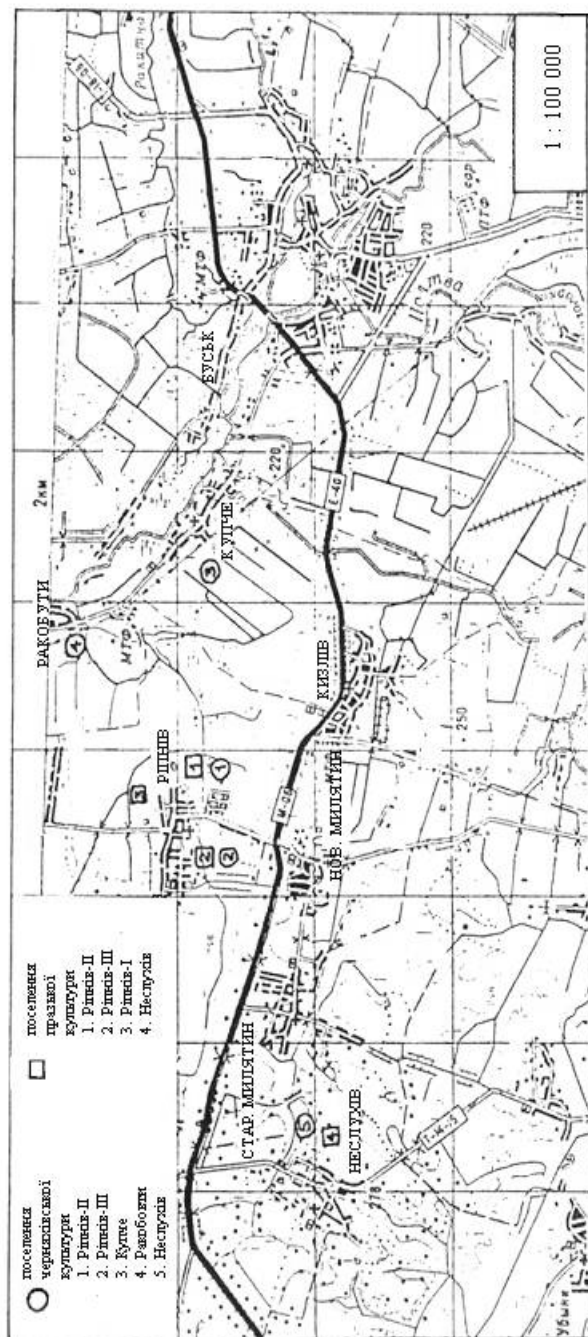

Рис. 1. Топографічна карта Ріпнівського гнізда поселень.

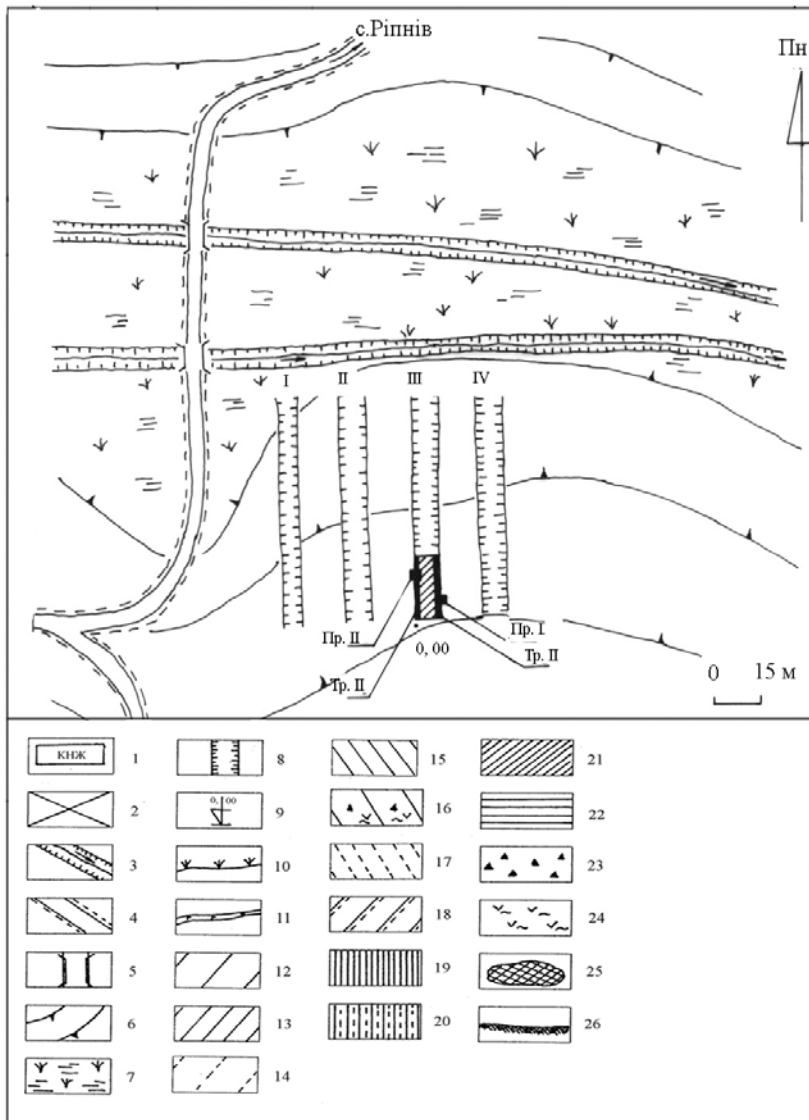

Рис. 2. Окомірний план поселення Ріпнів-II (південна частина, урочище За Липами):
 1 – кам'яна нежитлова споруда; 2 – сіноховище; 3 – меліоративний канал; 4 – шосейна дорога; 5 – міст; 6 – схил; 7 – лука, болото; 8 – силосна яма; 9 – умовний репер; 10 – рівень сучасної поверхні; 11 – дерновий шар; 12 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 13 – сірі гумусовані суглинки; 14 – світло-сірі гумусовані суглинки; 15 – прошарки білої мергелевої глини; 16 – темно-сірі гумусовані суглинки (заповнення об'єктів); 17 – коричневі суглинки; 18 – заповнення меліоративної траншеї; 19 – заповнення житла I; 20 – заповнення житла II; 21 – чорні суглинки з великим вмістом вугілля; 22 – перекоп; 23 – вимазка, перепалена глина; 24 – вугільно-зольний прошарок, попід; 25 – залишки вогнища; 26 – лес (материк).

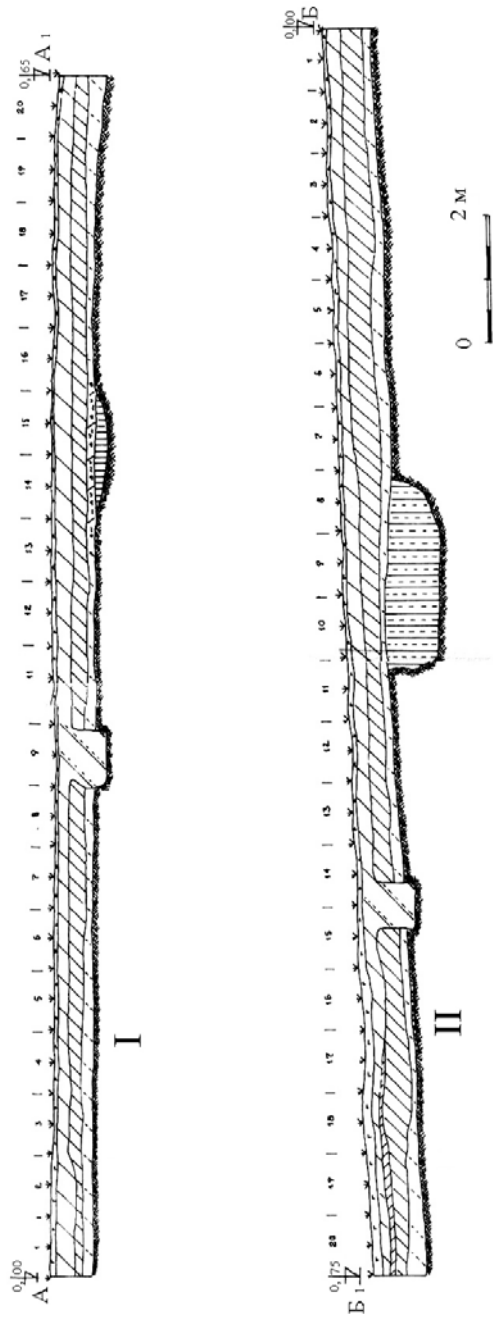

Рис. 3. I – профіль А–А1 західної стінки траншеї I;
 II – профіль Б–Б1 східної стінки траншеї II. Позначення ті ж, що й на рис. 2.

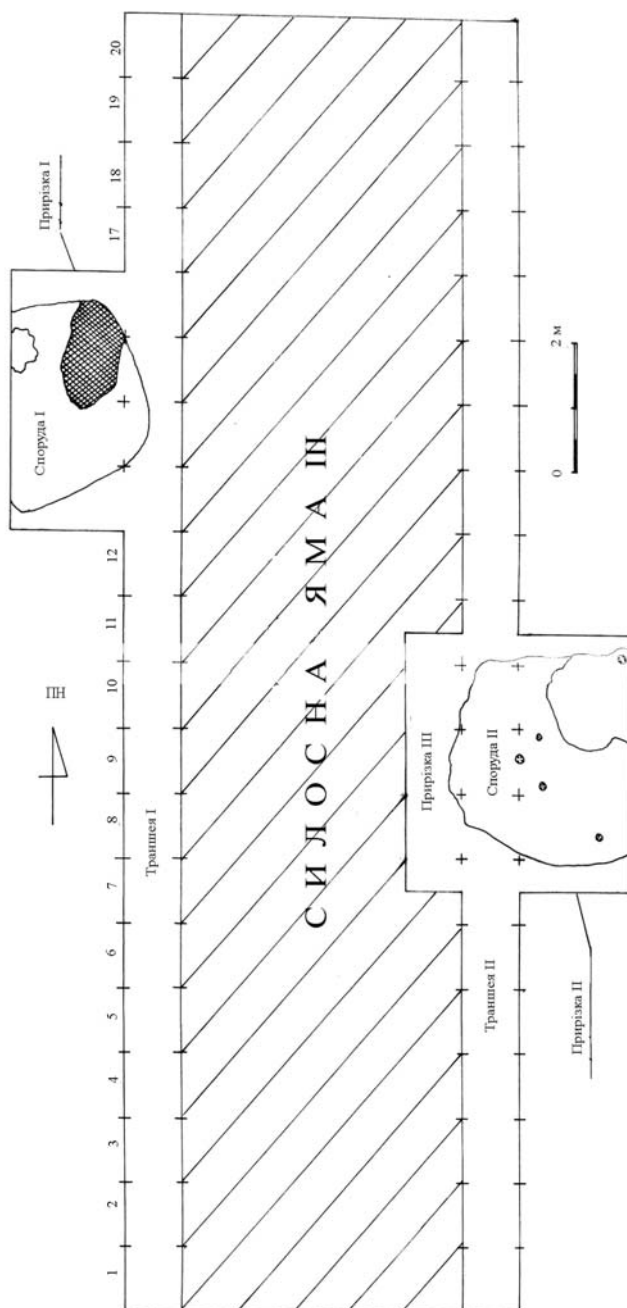

Рис. 4. Загальний вигляд траншей І та ІІ з прирізками.
Позначення ті ж, що й на рис. 2.

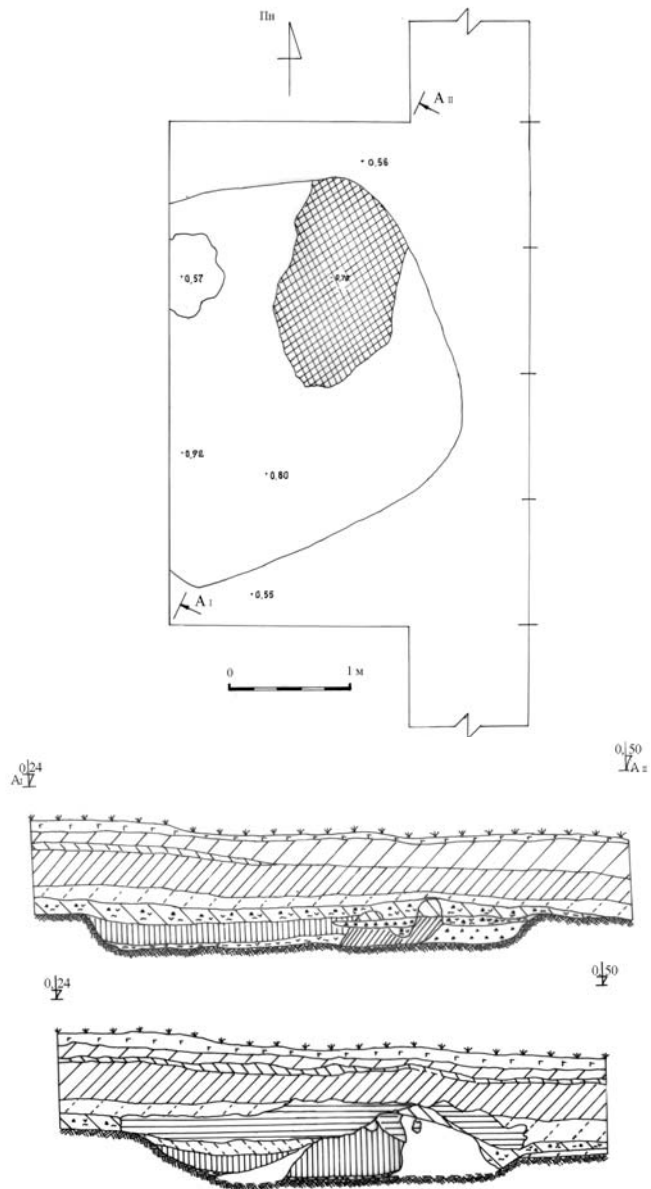

Рис. 5. План та перерізи споруди I (заглибленого житла).

Позначення ті ж, що й на рис. 2.

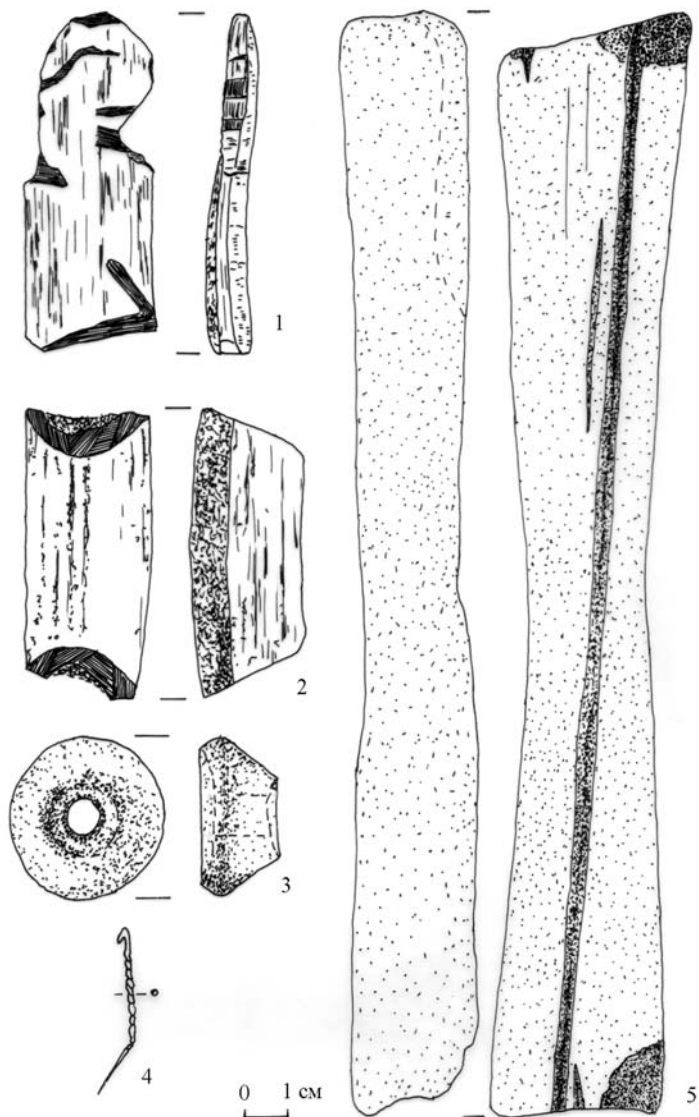

Рис. 6. Знахідки з культурного шару траншеї II та прирізок I і II, споруди I:
 1, 2 – кістки зі слідами обробки; 3 – прясло; 4 – шпилька від фібули;
 5 – точильний брусок.

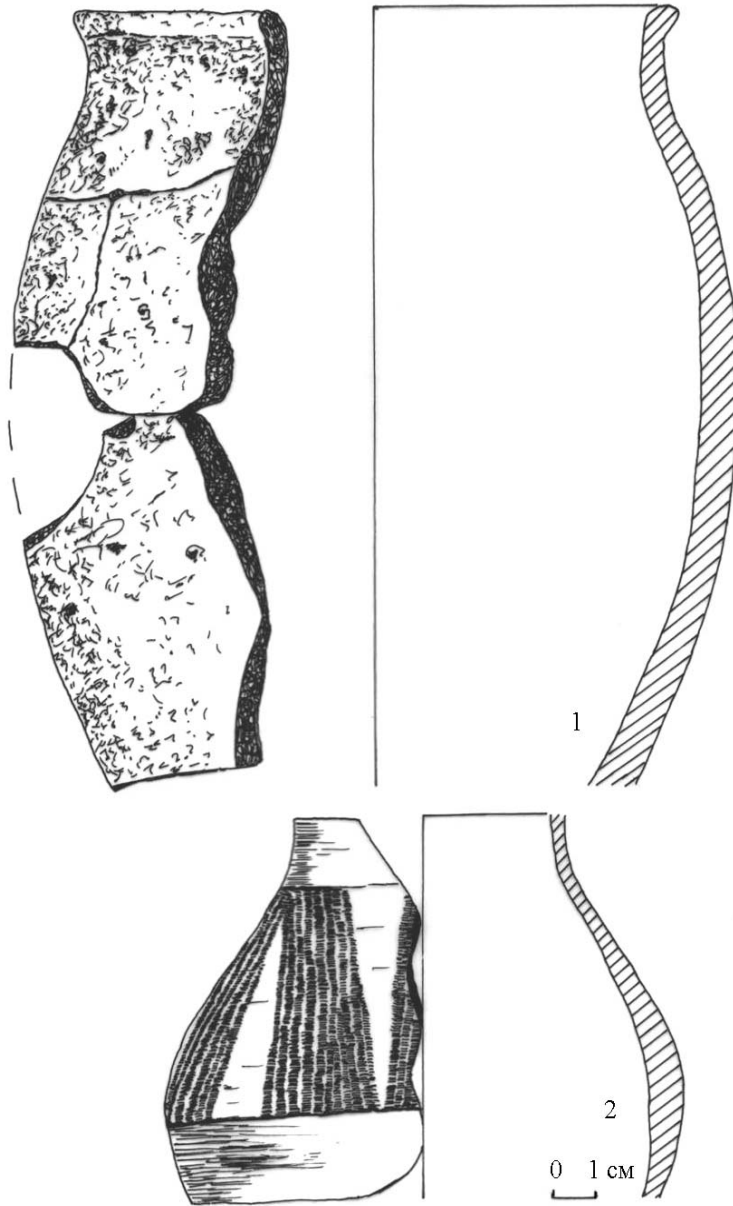

Рис. 7. Фрагменти керамічного посуду з культурного шару прирізки I (1) та споруди I (2).

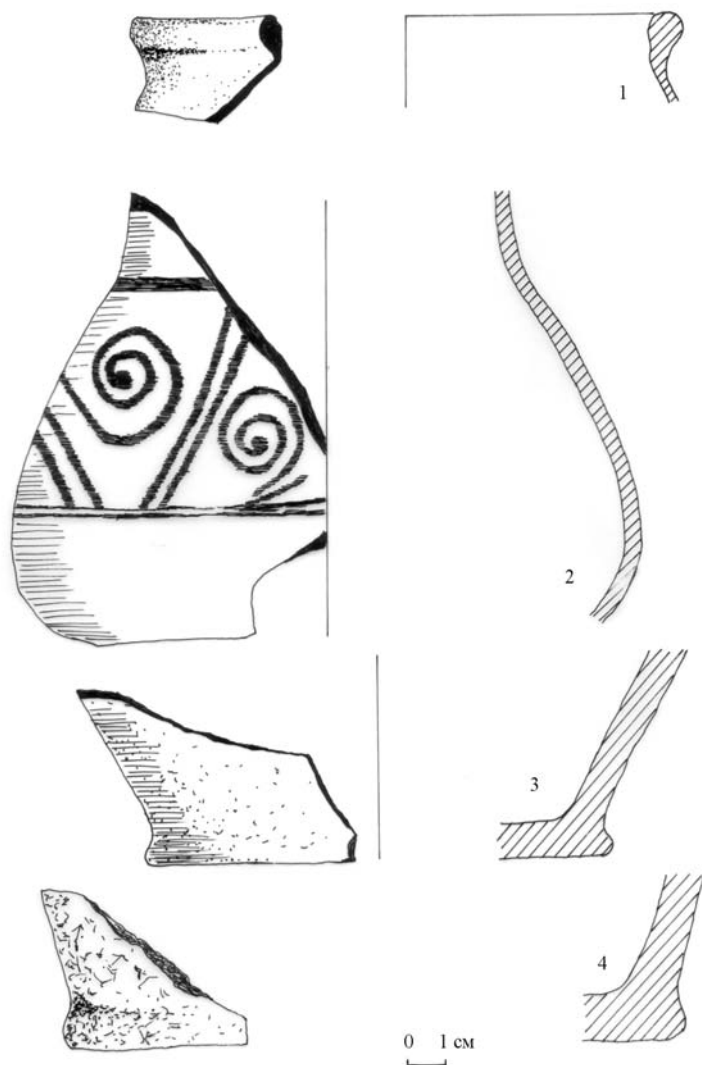

Рис. 8. Фрагменти керамічного посуду з культурного шару прирізки I.

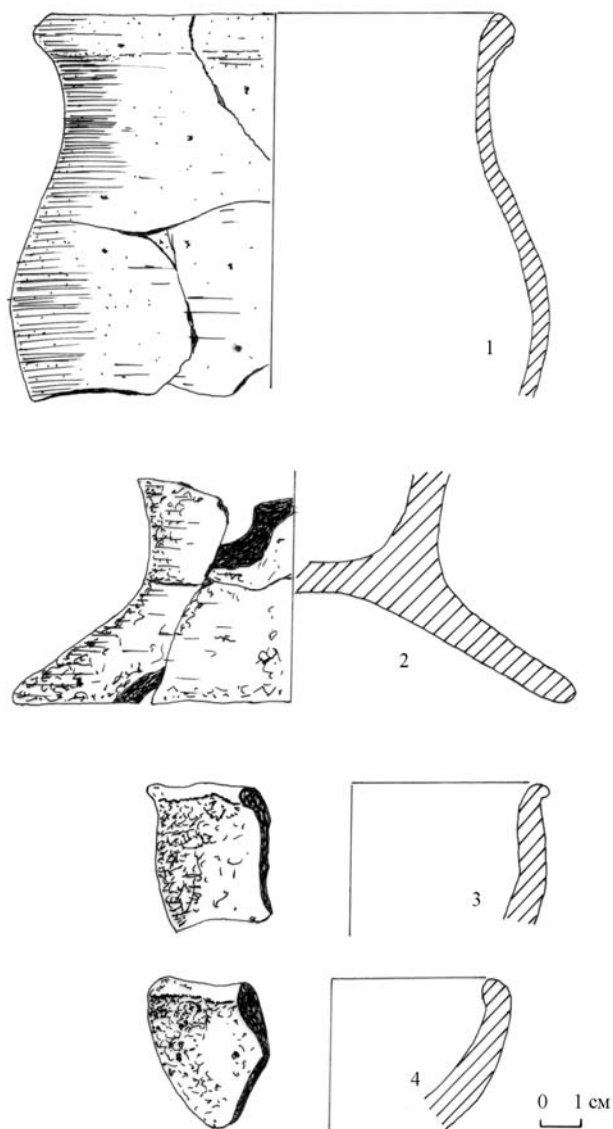

Рис. 9. Фрагменти керамічного посуду з долівки споруди I.

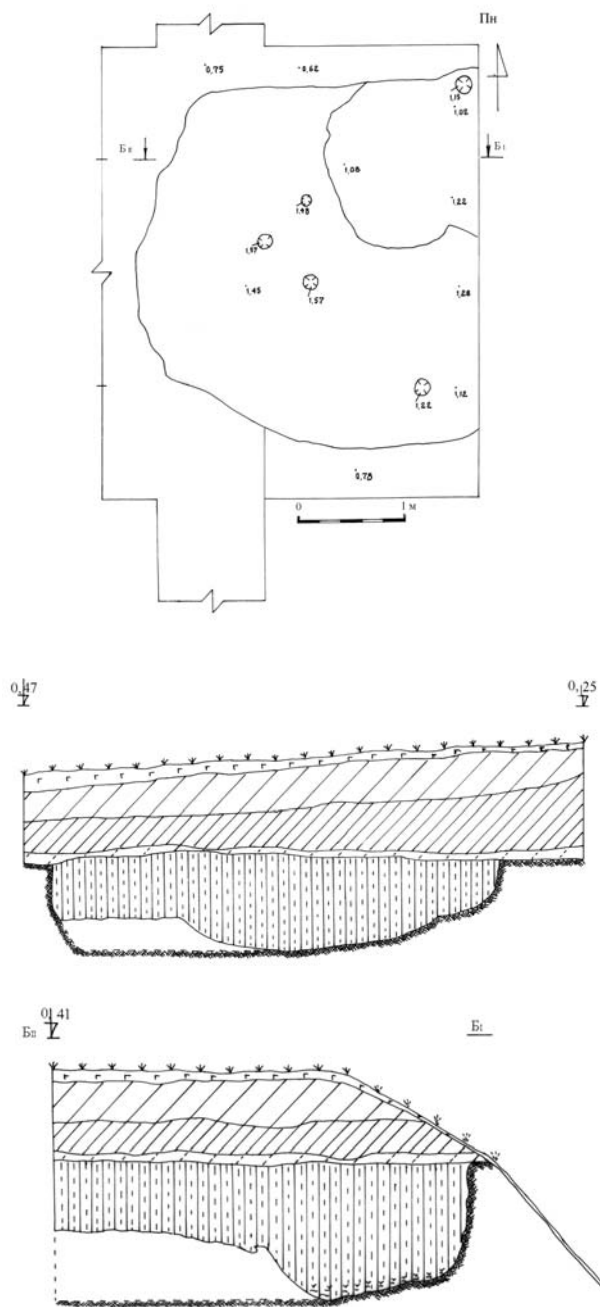

Рис. 10. План та перерізи споруди ІІ (заглибленого житла).
Позначення ті ж, що й на рис. 2.

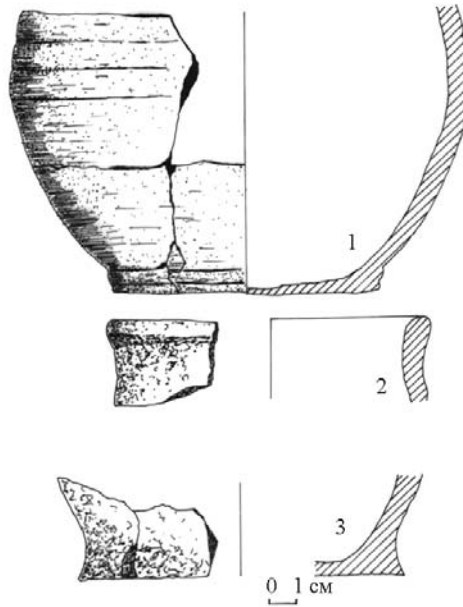

Рис. 11. Фрагменти керамічного посуду з долівки споруди II.

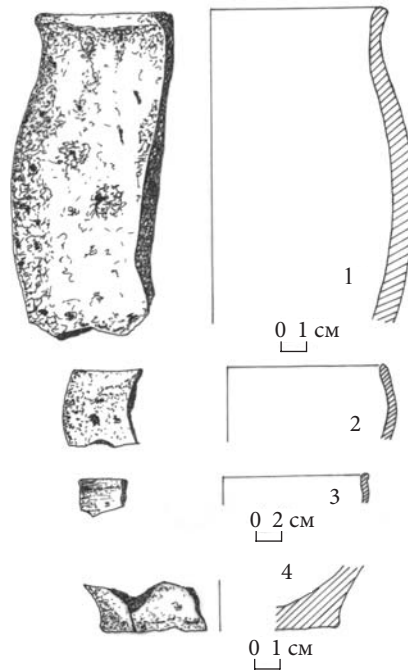

Рис. 12. Фрагменти керамічного посуду з культурного шару траншеї II (1), прирізки I (2–4).

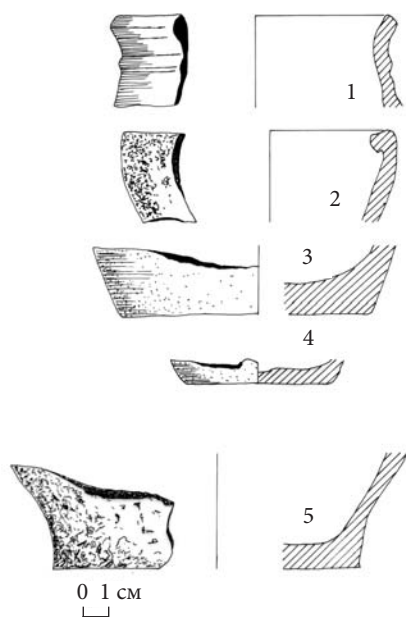

Рис. 13. Фрагменти керамічного посуду із заповнення споруди ІІ.

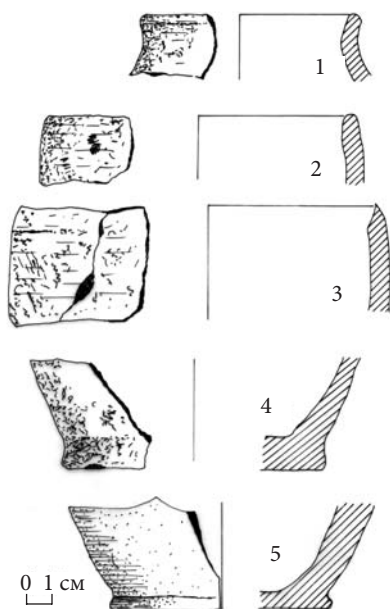

Рис. 14. Фрагменти керамічного посуду з культурного шару прирізки ІІ.

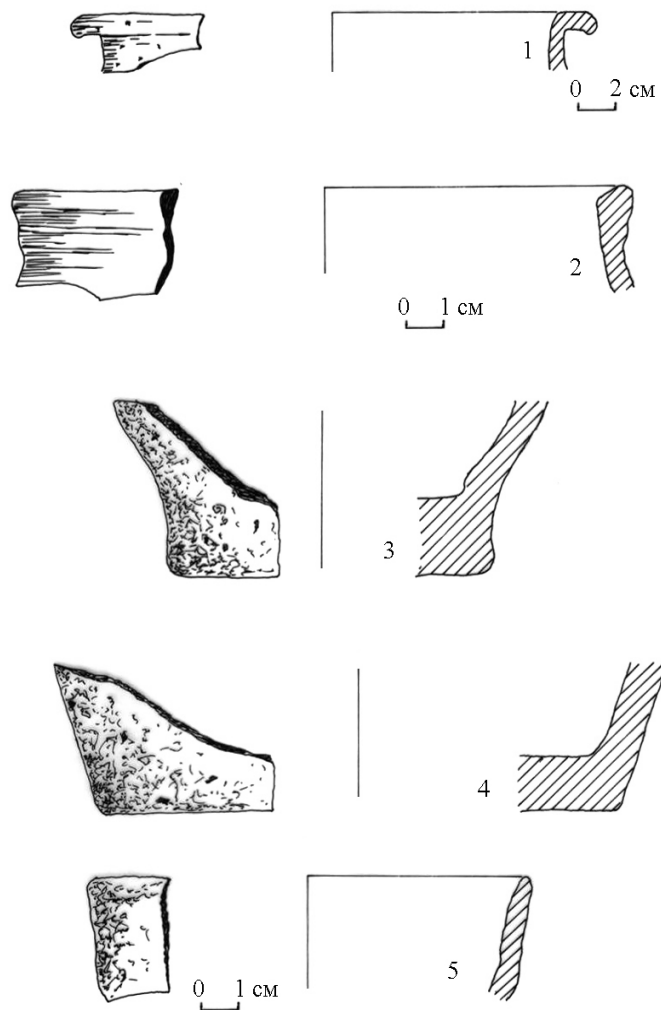

Рис. 15. Фрагменти керамічного посуду із заповнення споруди II.

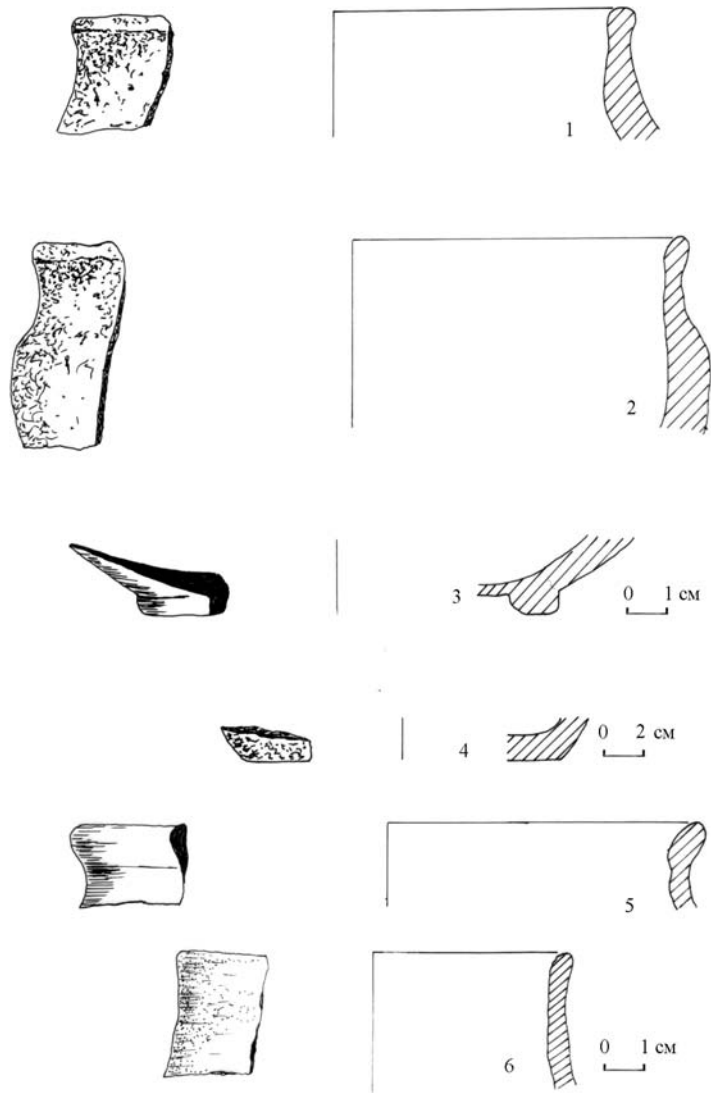

Рис. 16. Фрагменти керамічного посуду з культурного шару траншеї І (1), траншеї ІІ (2–4), прирізки ІІ (5, 6).

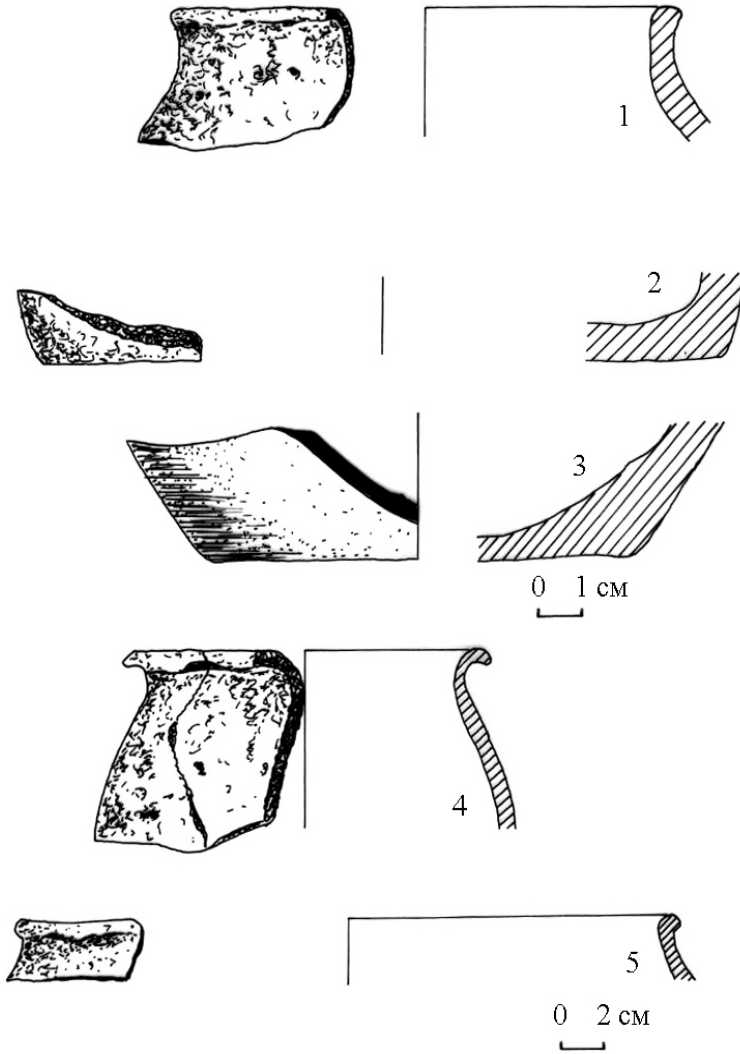

Рис. 17. Фрагменти керамічного посуду із заповнення споруди II.

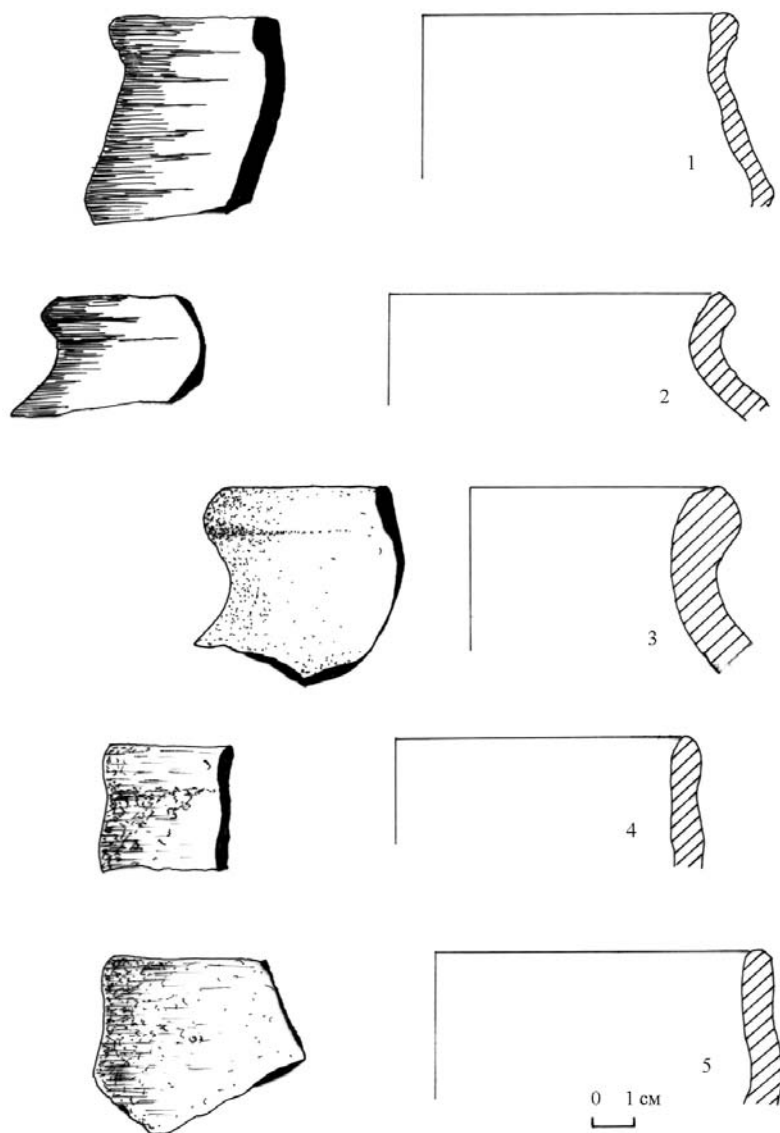

Рис. 18. Фрагменти керамічного посуду з культурного шару прирізки II.

**PROTECTION AND RESCUE WORKS IN THE CHERNYAKHIV-PRAGUE
SETTLEMENT OF RIPNIV-II IN 2003**

Nataliya Stebliy

*Ivan Franko National University of Lviv,
Archaeology Museum*

The article presents the results of rescue research conducted in the settlement of Ripniv-II of Chernykhiv and Prague-Korchak periods. During excavation, the walls of silage trenches dug in the settlement were scrubbed. The nature and width of stratigraphic deposits in artificial man-made (silage) trenches were found out. The remnants of two dug-in abodes (3-7th c. A.D.) as well a number of mobile items of the same period.

Key words: Ripniv-II, Chernyakhiv culture, Prague-Korchak culture, trench, building, pot, plate, round tray, fibula pin, spindle whorl.

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2007

Прийнята до друку 10.03.2007

УДК 902 (477.83) “04|09”

РЯТІВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ НА ГОРОДИЩІ С. ПІДГОРОДИЩЕ ПЕРЕМИШЛЯНСЬКОГО Р-НУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛ.

Михайло Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Наведено результати дослідження городища в с. Підгородище на Перемишлянщині. Шляхом розвідкових робіт тут відкрито три житлові заглиблені споруди раннього середньовіччя, культовий вал, ритуальну площадку та частину скарбу гальштатської доби. Описано та інтерпретовано скарб срібних і бронзових прикрас, випадково виявлених місцевим жителем.

Ключові слова: гальштатська доба, слов'яни, давня Русь, Підгородище, культове місце, скарб.

У липні–серпні 2005 р. експедицією Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка¹ проведено рятивні розвідкові археологічні дослідження на території городища в с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. Передусім такі дослідження пов'язані з роботами “чорних археологів”, які суттєво на значних площах руйнують не лише верхню частину культурного шару, а й залишки наземних житлово-господарських об'єктів, що знаходяться в ньому. З огляду на це археологічні дослідження на території зазначеної пам'ятки є актуальними як ніколи.

Головна мета польових робіт полягала в дослідженні тих місць у межах городища, які зруйновані скарбошукачами; вивченні потужності та характеру культурного шару, а за наявності й залишків житлово-господарських об'єктів, що можуть належати до різних періодів забудови городища. Для цього закладено три розкопи (Розкоп I, Розкоп II, Розкоп III) та дві траншеї (Траншея I, Траншея II) в максимально зруйнованих місцях, які залежно від поверхневих слідів оборонних споруд були зорієнтовані перпендикулярно до цих споруд чи за сторонами світу. Дослідження проведено із застосуванням “поштихового” методу та врахуванням залишків деструкцій нерухомих об'єктів. Такий підхід зумовлений різною, а в окремих випадках навіть незначною товщиною

© Филипчук М., 2007

¹Роботи проведені під керівництвом ст. наук. співроб., директора Інституту археології ЛНУ імені І. Франка М. А. Филипчука за участю наук. співроб. Винниківського краєзнавчого музею канд. іст. наук. Білас Н. М., групи студентів історичного факультету університету (Н. Шуй, О. Литвин, Ю. Чорній, В. Шелеп.) та учнів старших класів середніх шкіл Львова й області (А. Филипчук, О. Чах, Р. Сава, В. Гоменчук, В. Курнявка, Я. Вітович, М. Бойко, М. Івануса та ін.). Активну допомогу в проведенні рятивних розвідкових робіт надавали місцеві мешканці с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл.

культурного шару. Культурний шар вивчали до лесової підоснови, тобто так званого “материка”. В процесі розкопок використано описовий, креслярський, фотографічний, аудіо- та відео- методи фіксації.

Пам’ятка розташована на горі Городище, на висоті 100 м над рівнем струмочка, який протікає біля її підніжжя, та приблизно 400 м над рівнем Балтійського моря. Укріплення складається з центральної частини, оточеної потужною подвійною (вали та рови) лінією оборони, а також трьох валів з ровами від напільної сторони. На цій же горі в межах невеличкого за площею мисового підвищення між другою та третьою лініями захисту є ще одне невеличке укріплення, оточене валом і ровом (рис. 1).

Пам’ятка відома в науковій літературі з початку ХХ ст. [8. S. 42–43; 9. S. 123]. Богдан Януш повідомляв, що на території городища віднайдено бронзовий перстень невідомого часу.

Розвідкові роботи на городищі розпочато працівниками відділу археології Інституту суспільних наук 1983 р. [4. С. 269]. Згодом вони були продовжені Верхньодністрянською постійною слов’яно-руською археологічною експедицією під керівництвом О. М. Корчинського у 1989 р.¹ [5. С. 2–9]. У ході робіт М. А. Филипчук виготовив топогеодезичний план поверхневих слідів пам’ятки (валів, ровів, западин – решток заглиблених жител), а О. М. Корчинський – дослідив земляні насипи на центральній ділянці городища та розкопав два заглиблені житла Х ст. Оборонні лінії керівник експедиції О. М. Корчинський зачислив до IX–XI ст. [5. С. 6, 9], після чого дійшов висновку про те, що городище треба інтерпретувати як слов’яно-руське місто.

У 1997 р. роботи на пам’ятці відновлено. Тут, а також на селищі в урочищі Підкамулля працював розвідковий загін Львівського університету під керівництвом Р. Я. Береста та В. А. Рудого [2. С. 24–29; 3. С. 31–35.]. Незважаючи на те, що на час їхніх досліджень було вже виготовлено топогеодезичний план і виконано чималий обсяг робіт на городищі, ці дані автор публікації не врахував. Наприклад, Р. Я. Берест навів приблизний окомірний план без масштабу [2. С. 29, рис. 1]; невідповідні до реальних розміри (висоту і ширину основи) земляних валів та ровів [2. С. 25]; відомості про “практичну відсутність” культурного шару на так званому дитинці [2. С. 25]. Крім того, учений стверджує, що “... з північного та південно-східного боків городища добре простежуються місця для воріт” [2. С. 26]. Як засвідчили результати зіставлення відомостей, зафіксованих попередніми [4; 5] та нашою експедицією, цю інформацію треба вважати недостовірною, і, як наслідок, висновки Р. Я. Береста про час та функцію цієї пам’ятки, а також її місце в системі заселення є неправильними.

Восени 2004 р. після бурелому на території городища один із жителів навколишніх сіл В. Попов під корінням дерева виявив скарб з 37 предметів. Скарб складався з чотирьох нашійних гривен, двох діadem, десяти браслетів, однієї заготовки для виготовлення браслета, дзеркала та прикраси у вигляді кільця з потрійного ланцюга. За візуальним аналізом перелічені вироби виготовлені, як звичайно, з бронзи і лише два браслети, ланцюг та окремі елементи діadem – із білого металу (ймовірно, зі срібла)².

¹ У складі експедиції автор цієї публікації працював на посаді заступника начальника з наукової роботи.

² Детальний опис скарбу див. у додатку.

Згодом його передано в дар Винниківському історико-краєзнавчому музею. За словами В. Попова, скарб віднайдено на центральній площадці городища на глибині 0,3–0,4 м від рівня сучасної поверхні.

З огляду на зазначене вище, а також через посилену “діяльність” скарбошукачів спільними зусиллями Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка та Винниківського історико-краєзнавчого музею влітку 2005 р. проведено рятівні археологічні розвідкові роботи. Одне з першочергових завдань зазначених робіт полягало в з’ясуванні правдивості місцезнаходження скарбу, а також виясненні характеру та потужності культурного шару, визначенні часу спорудження земляних насипів і ровів. Під час польових пошукових робіт вдалося з’ясувати, що пам’ятка є тришаровою. Тут простежено сліди поселень неолітичного і слов’яно-руського часу, а також городища ранньозалізного віку.

Неолітичний період представлений ліпним керамічним посудом у нижній, передматериковій, частині нашарувань і, до того ж, лише в окремих місцях центральної площадки.

До слов’яно-руського часу зачислено залишки житлових споруд заглибленого типу як у межах укріплень, так і поза ними, від яких збереглися поверхневі сліди у вигляді округлих у плані западин глибиною 0,3–0,5 м та діаметром до 3,5–4,0 м. До речі, по периметру западин простежено земляні валики – заввишки 0,15–0,3 м і завширшки в основі до 1 м.

У середній ділянці городища, так званій Сідловині, на місці поверхнево виражених слідів заглиблених споруд (двох таких западин, які стали об’єктами скарбошукачів) закладено розкопи розміром, відповідно, 6×6 м та 5×5 м (див. рис. 1). У кожному з них залишено контрольний профіль по 0,4 м та розмічено сітку квадратів. Зазначимо, що під час розкопок цих об’єктів використовували такі методи: пошарове зняття ґрунту та ідеальне зачищення кожного шару (стратиграфічний), креслярська, відео- та фотофіксації.

Розкоп І (6×6 м) закладено в південній частині Сідловини. Його орієнтовано за сторонами світу (рис. 2). Після зняття лісової підстилки окреслились приблизні контури об’єкта. В центрі западини, округлої в плані та лінзоподібної в перерізі, залягали, відповідно, чорні й темно-сірі гумусовані легкі суглинкові ґрунти. Під ними заповнення земляного котловану виражене перевідкладеними важкими лесовими суглинками із вкрапленнями вугілля. Зазначимо, що глиняну вимазку виявлено у всіх стратиграфічних нашаруваннях. У ході досліджень за допомогою перелічених вище методів визначено параметри стін земляного котловану споруди, яка виявилася рештками заглибленого житла. Глибина долівки цього житла від рівня сучасної поверхні сягала 1,15–1,3 м. Котлован мав підпрямокутну в плані форму, розміром 3,0×3,2 м. Кутами об’єкт орієнтований за сторонами світу. Піч-кам’янка займала південно-західний кут. Вона досягала 1,2 м довжини, 1,15 м ширини та 0,6 м висоти. Її зовнішні стінки були віддалені від стін земляного котловану на 10–15 см. Основа печі викладена з масивного каменю-пісковика. Це особливо простежене по периметру череня. Устя опалювального пристрою повернуте до півночі, навпроти входу, сліди якого виявлено в стінці земляного котловану. Ліворуч від пічки в земляній долівці виявлено зруйновану передпічну яму (діаметр 0,3 м і глибина 0,3 м), що була заповнена вугіллям, золою, а також дрібними

фрагментами кружальної кераміки. Стовпові ями – залишки конструкцій дерев'яних стін споруди – виявлено по периметру котловану на відстані 0,1–0,15 м від нього. Їхній діаметр сягав 0,15, а глибина – 0,15–0,2 м. Після детального зачищення добре втоптані земляної долівки вдалося простежити залишки внутрішнього планування житла у вигляді системи маленьких стовпових ямок (діаметром 0,03–0,05 м і глибиною 0,05–0,07 м), які перпендикулярно і паралельно розташовані щодо земляних стін котловану (див. рис. 2).

У заповненні споруди рухомий матеріал не траплявся. Його віднайдено лише на пічці, долівці та в передпічній ямі. Цей матеріал представлений фрагментами кухонного посуду, передусім вінцями та боковинками кружальних редукованих горщиків. Випал пічний. Текстура керамічного тіста супіскувата. Вінця мають манжетоподібне викінчення, плавний перехід до плічок (див. рис. 7, 1-4), які іноді прикрашені лінійним і хвилястим рифленим орнаментами. Подібний посуд, а разом з ним і житло 1, можна віднести до першої половини–середини XI ст.

Розкоп II (5×5 м) закладено в північній частині Сідловини за 20 м на схід від другого рову. Саме тут, поряд із западиною, вдалося віднайти кам'яну ступу, яку зберігають у Винниківському історико-краєзнавчому музеї. Розкоп з поквратною сіткою розміром 2×2 м орієнтований за сторонами світу (рис. 3). Як і в попередньому випадку (Розкоп I), культурного шару за межами об'єкта практично нема. Лісова підстилка становить усього 0,05–0,07 м, а під нею поширені світло-сірі опідзолені суглинки, які сягають глибини 0,2–0,25 м. Глибше є важкі лесові суглинки.

Зовсім інша стратиграфія заповнення заглибленої споруди. На її місці після зняття лісової підстилки окреслились приблизні контури об'єкта. В центрі западини, округлої в плані та лінзоподібної в перерізі, залягали, відповідно, чорні і темно-сірі гумусовані легкі суглинкові ґрунти. Нижче заповнення земляного котловану було виражене перевідкладеними важкими лесовими суглинками із вкрапленнями глиняної вимазки та вугілля. Зазначимо, що глиняна вимазка траплялася в усіх нашаруваннях. На глибині 0,25 м від рівня сучасної поверхні відшукано параметри стін земляного котловану заглибленої споруди, яка виявилася рештками житла. Стіни становили 3,0×3,2 м. Глибина його долівки від рівня сучасної поверхні сягала від 1,0 до 1,3 м. Котлован мав підпрямокутну в плані форму; стінами орієнтований за сторонами світу. Піч-кам'янка займала північно-західний кут. Вона виявилася досить-таки зруйнованою. Уцілілі рештки печі досягали 0,85 м довжини, 1,15–1,2 м ширини та 0,45 м висоти. Її зовнішні стінки були віддалені від стін земляного котловану на 10–20 см. Основа печі викладена із масивного, а забутовка – з дрібного каменю пісковіку. Це особливо простежено по периметру череня. Устя опалювального пристрою повернуте до сходу, тобто навпроти входу, сліди якого виявлено в стінці земляного котловану. На рівні долівки в кутах земляного котловану та посередині стін виявлено стовпові ями – залишки конструкцій дерев'яних стін. Ями були на відстані 0,1–0,15 м від земляних стін котловану. Їхній діаметр сягав 0,15, а глибина – 0,15–0,2 м. Ліворуч від пічки в земляній долівці простежено зруйновану передпічну яму (діаметр 0,25 м і глибина 0,3 м), що була заповнена вугіллям і золою, а також дрібними фрагментами кружальної кераміки. Після детального зачищення добре втоптані земляної долівки вдалося віднайти залишки внутрішнього планування житла

у вигляді системи маленьких стовпових ямок (діаметром 0,03–0,05 і глибиною 0,05–0,07 м), які перпендикулярно і паралельно розташовані щодо земляних стін котловану.

Подібно до житла з розкопу I, заповнення споруди виявилось практично стерильним. У ньому рухомий матеріал не відшукано. У дуже незначному обсязі його віднайдено лише на пічці, долівці та в передпiчній ямі. Представлений цей матеріал фрагментами кухонного посуду: вінцями та боковинками кружальних редукованих горщиків. Випал кераміки пічний, текстура тіста – супіскувата. Вінця мають манжетоподібні викінчення, плавний перехід до плічок (див. рис. 7, 5-7). Деякі уламки прикрашені лінійним і хвилястим рифленим орнаментами. Подібний посуд та житло I можна віднести до другої половини–кінця X ст.

Відсутність культурного шару за межами споруд, дуже мала кількість побутового інвентаря у житлах свідчить, очевидно, про аскетичний спосіб життя мешканців цієї частини городища.

Найпотужнішими є культурні нашарування в центральній частині городища, оточеній двома кільцевими валами. Товщина валів доходить до 0,3–0,35 м. Зазначимо, що матеріал, віднайдений у цих нашаруваннях, репрезентує неолітичну епоху, ранньозалізний вік та слов'яно-руський період.

У західній частині центральної ділянки городища, за 2,5 м на південь від імовірного місцезнаходження скарбу, закладено **траншею I** з прирізкою (рис. 1, 4). Траншея I розміром 2×10 м, закладена перпендикулярно до насипу першого валу. Вона перекривала вершину, внутрішню і частково зовнішню підніжжя валу, а також простягалася ще на 4 м у бік центральної частини городища. Стратиграфічна колонка в місці прокладення траншеї виявилася такою: зверху і до глибини 0,05–0,07 м від рівня сучасної поверхні залягала лісова підстилка; під нею був шар темно-сірих гумусованих суглинків, насичених поодинокими камінцями, остеологічним матеріалом та фрагментами й уламками керамічного посуду, переважно слов'яноруського часу IX–XII ст. (див. рис. 8, 1–3). Товщина цього шару сягала 0,25–0,3 м, над земляним насипом вона становила 0,2 м, а на відстані 4,0–4,5 м від гребеня валу перекривала площадку, вимощену дрібним камінням.

У квадраті 3–4А на глибині 0,35–0,4 м від рівня сучасної поверхні була верхня межа культурного нашарування, представленого світло-сірими, злегка гумусованими супісками, у яких траплялися уламки глиняної вимазки, дрібне каміння та фрагменти ліпного посуду ранньозалізного часу. Надзвичайно важливо те, що ця верства, кам'яна площадка (кв. 4–5А) і кам'яна кладка першого валу перебувають на одному стратиграфічному рівні. Вони споруджені на тонкому прошарку сірих опідзолених ґрунтів, які підстиляли зазначену верству.

У процесі робіт у траншеї частково розкрито два об'єкти: частину валу та кам'яної площадки.

Об'єкт I (вал). На глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні виявлено кладку з великого білого вапнякового каміння без зв'язувального розчину. Окремі камені сягали 0,4×0,6×0,2 м (див. рис. 4). До речі, ця кладка зовсім не подібна на кріпиди, які трапляються в основі земляних насипів слов'янських городищ в українському Прикарпатті. Крім того, біля внутрішнього підніжжя валу не виявлено жодних слідів будь-яких

об'єктів оборонного характеру (стовпових ямок, плах, решток земляних котлованів наземних чи заглиблених споруд тощо). Натомість, подекуди між камінням виявлено уламки ліпного керамічного посуду ранньозалізного віку.

Подібна ситуація і з **об'єктом 2** – кам'яною площадкою, вимощеною дрібним вапняковим камінням. Південний край площадки простежено в квадраті 4–5А (див. рис. 4). У квадраті 3–4А на рівні кам'яної площадки (глибина 0,3–0,4 м від рівня сучасної поверхні) виявлено ліпний керамічний кухонний посуд ранньозалізного віку (рис. 8, 4).

Отже, стратиграфія залягання об'єктів у шарі, представленому світло-сірими, злегка гумусованими супісками, та віднайдений рухомий матеріал дають підстави висловити думку про те, що їх треба віднести до ранньозалізного віку.

На захід від траншеї I, навпроти кв. 4–5А збереглися поверхневі сліди однієї із заглиблених споруд, які вдалося простежити на центральній ділянці городища. Для з'ясування часу функціонування ймовірної споруди та її пов'язаності з об'єктами, що відкриті в траншеї I, біля внутрішнього підніжжя валу зроблено прирізку розміром 2×3 м, яка частково захопила западину (рис. 5).

За винятком північно-західного кута, стратиграфічна колонка **розкопу III** виявилася аналогічною до тієї, яка була в траншеї I: до глибини 0,05–0,07 м від рівня сучасної поверхні залягала лісова підстилка; під нею був шар темно-сірих гумусованих суглинків з поодинокими камінцями, остеологічним матеріалом та фрагментами й уламками керамічного посуду, переважно слов'яно-руського часу IX–XII ст. Товщина цього шару сягала 0,25–0,3 м; на глибині 0,35–0,4 м від рівня сучасної поверхні зафіксована верхня межа культурного шару, представленого світло-сірими, злегка гумусованими супісками, у яких траплялися уламки глиняної вимазки, дрібне каміння та фрагменти ліпного товстостінного посуду ранньозалізного часу. Саме у верхній частині цього шару у кв. 3Б на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні виявлено потрійний п'ятисекційний ланцюг з трапецієподібними підвісками, виготовлений з білого металу (інв. № арх. № 3922, рис. 9–13). Прикраса складається з трьох ланцюжків, об'єднаних у п'ять секцій за допомогою білих дротяних кілець. Її довжина 1,74 м, маса 186,7 г. До окремих ланок ланцюга прикріплено трапецієподібні підвіски, прикрашені карбованим орнаментом у вигляді ямочок, які утворюють три поздовжні променеподібні лінії.

Прикрасу виявлено у добре втоптаному шарі світло-сірих гумусованих суглинків з включенням ліпного керамічного посуду. Стратиграфічно саме цей шар співвідноситься із насипом валу, основа якого викладена з масивного вапнякового каміння. На підставі візуальних спостережень матеріал, характер та параметри кілець ланцюга, а також трапецієподібних підвісок аналогічні до тих, які виявлено в окремих виробках скарбу, знайденого В. Поповим за 6 м на північний схід від місцезнаходження ланцюга.

Предмети, подібні до предметів, виявлених нами під час досліджень, трапляються на території Центральної і Південно-Східної Європи – ареали гальштатської культури (періоди НаВ3–НаD3 – IX–VI ст. до н.е. [13–15]) та ранньолатенського (LtA–LtD2 – V–I ст. до н.е. [1; 10–12]) часу. Наприклад, бронзові браслети з насічками на зовнішньому боці корпусу (рис. 15) аналогічні до тих, що віднайдені в кремаційних похованнях на могильнику в Хріб Метлікі (Словенія).

У північно-західному куті розкопу стратиграфічна колонка така: під лісовою підстилкою (0,05–0,07 м) – темно-сірі гумусовані легкі суглинки із вкрапленнями вугілля та глиняної вимазки, у межах знайденого тут земляного котловану, який виявився залишками **житлової споруди 1** (розміром 0,8–?×1,2–?), вони сягали до глибини 0,85 м (див. рис. 5). Контури об'єкта окреслилися на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні, саме на тій глибині, де починаються світло-сірі легкосуглинкові ґрунти. Земляні стінки об'єкта були прямовисні, а досліджена частина долівки – нерівна та горбкувата. В нижній частині заповнення і на долівці віднайдено фрагменти кружальних кухонних горщиків X–початку XI ст. На нашу думку, це залишки житла.

За 22 м на північний схід від траншеї I, у межах насипу першого валу та його підніжжя на місці скарбошукацьких ям закладено **траншею II**, розміром 1,0×5,2 м. Вона пройшла перпендикулярно до насипу (рис. 6). Стратиграфічна колонка в місці прокладення траншеї II подібна до тієї, що була в траншеї I. До глибини 0,05–0,07 м від рівня сучасної поверхні залягала лісова підстилка. Під нею був шар темно-сірих гумусованих суглинків, насичених поодинокими камінцями, остеологічним матеріалом та фрагментами й уламками керамічного посуду, переважно слов'яно-руського часу IX–XII ст. Товщина цього шару сягала 0,25–0,3 м, над земляним насипом (валом) вона дещо менша – 0,2 м.

У кв. 2-3А на глибині 0,35–0,4 м від рівня сучасної поверхні була верхня межа культурного шару, представленого світло-сірими, злегка гумусованими супісками, у яких траплялися уламки глиняної вимазки, дрібне каміння та фрагменти ліпного посуду ранньозалізного часу (рис. 8, 5, 6). Важливо те, що ця верства і кам'яна кладка першого валу перебувають на одному стратиграфічному рівні. Кладка споруджена на тонкому прошарку сірих опідзолених ґрунтів, які підстиляють зазначену верству. Її верх (**об'єкт I**) виявлено на глибині 0,2 м. Споруджена кладка з великого білого вапнякового каміння без зв'язувального розчину. Окремі камені досягали 0,3×0,5×0,2 м (рис. 6). Як і в траншеї I, кладка зовсім не подібна на крєпиди. Біля внутрішнього підніжжя валу тут також не виявлено жодних слідів будь-яких об'єктів (стовпових ямок, плах, решток земляних котлованів наземних чи заглиблених споруд тощо). Натомість подекуди між камінням траплялися уламки ліпного керамічного посуду ранньозалізного віку.

Отже, внаслідок проведення рятівних розвідкових робіт протягом 2005 р. вдалося виявити таке.

1. Топографія та планувальна структура пам'ятки як за поверхневими слідами, так і за матеріалами, що отримані протягом 1989, 1993 та 2005 рр., не дає жодних підстав відносити її до укріплених поселень, які виконували господарську чи адміністративну функцію (городища-племінні центри, городища-сховища, міста з їхніми складовими, замки тощо).
2. Сліди заселення на горі Городище сягають доби неоліту. Земляні насипи, рови, кам'яна площадка споруджені в ранньозалізний час. Перший земляний насип споруджений протягом гальштатського періоду. Він не належить до фортифікаційних ліній, оскільки слідів будь-яких споруд оборонного характеру тут не виявлено. Топографія першого і другого валів є відмінною від топографії валів, які могли б відігравати захисну роль. Швидше за все,

вони мають прямі аналогії з тими, які досліджували І. П. Русанова та Б.О. Тимошук на горі Богиті і в Звенигороді на Збручі [6. С. 74–83; 7. С. 32–33, 38, рис. 20, 29]. Це ритуальні вали. Слідів відновлення (перебудови) їх у слов'яно-руський час не простежено, хоч не можна відкидати того, що й надалі вони мали ритуальне призначення.

3. Призначення кам'яної площадки, край якої виявлено в траншеї І (кв. 4–5А) також можна пояснити. Її місцезнаходження, конструктивні особливості та супровідний рухомий матеріал подібні до решток капищ на Богиті та в Звенигороді [6. С. 74–83; 7. С. 34–35, 39–44, рис. 21–22, 30, 40, 43, 58].
4. Відсутність культурного шару за межами житлових споруд у так званій Сідловині, тобто поза центральною площадкою городища, дуже мала кількість побутового інвентаря в цих об'єктах, швидше за все, свідчить про аскетичний спосіб життя мешканців цієї частини пам'ятки. До цього треба також додати, що поряд із житлом І (Розкоп ІІ) віднайдено кам'яну ступу – “знаряддя праці” жерців.
5. Скарб бронзових та срібних прикрас, віднайдений В. Поповим, як і виявлений нами потрійний п'ятисекційний ланцюг з трапецієподібними підвісками, походить з ранньозалізного віку.
6. Отримані нами відомості дають підстави висловити думку, що протягом ранньозалізного віку та слов'яно-руського часу городище використовували для культових потреб. До речі, про це свідчить і відсутність джерел води в межах укріпленої території.

Подальші пошукові роботи допоможуть детальніше вивчити цю пам'ятку археології, підтвердити чи заперечити висловлені нами думки і припущення.

Додаток

Опис знахідок зі скарбу¹, віднайденого В. Поповим на території городища восени 2004 р.

Скарб налічував 38 предметів.

1. Гривна нашійна. Бронза. Кування (інв. № арх. № 3125, рис. 17). Діаметр 16 см, діаметр дроту 0,6 см, маса 136,3 г. Корпус із крученого дроту. Кінці не сходяться, розплескані по боках, у центрі – рельєфне ребро, закінчуються стилізованою (під трубочку) петлею, зверху орнаментованою поперечним лінійним гравіруванням.

2. Гривна нашійна. Бронза. Кування (інв. № арх. № 3126). Діаметр 15,5 см, діаметр дроту 0,5 см, маса 124,8 г. Виготовлена з прямокутного у перерізі дроту. Кінці не сходяться.

Опрацювання та опис скарбу виконано автором публікації, науковим співробітником Винниківського краєзнавчого музею, канд. іст. наук. Н.М. Білас та директором цього музею І.В. Тимцем. У 2006 р. його опубліковано. Див.: *Филипчук М. А., Білас Н. М., Тимець І. В.* Скарб гальштатсько-латенської доби: Каталог.– Винники, 2006. – 24 с.

3. Гривна нашійна. Білий метал (срібло?). Кування (інв. № арх. № 3127, рис 16). Діаметр 14,9 см, діаметр дроту в основі 0,4 см, з країв 0,2 см, маса 52,8 г. Корпус із крученого дроту, потовщеного до центра. Кінці не сходяться, розплескані, оформлені у вигляді широких петель.

4. Брусок. (Заготовка). Бронза. Кування (інв. № арх. № 3128). Довжина 20 см, товщина 0,55 см, ширина 1 см, маса 117,3 см.

5. Діадема. Бронза. Кування, карбування (інв. № арх. № 3129). Діаметр 14–14,5 см, висота пластини 3 см, висота підвісок 3 см, довжина пластини 58 см, маса 161 г. Діадема у вигляді пластини з підвісками, згорнутої в кільце, краї якого заходять одне за одне на 13,5 см. На одному кінці, який заходить у середину кільця, є отвір (для шнурка). На зовнішньому кінці діадеми отвору нема. По нижньому краю виробу є отвори для підвісок, розташовані на відстані 1,5–2,0 см один від одного. Підвіски до діадеми прикріплені за допомогою кілець діаметром до 1 см, кінці яких заходять одне за одне. Підвіски трапецієподібні. На поверхню діадеми та підвісок нанесено геометричний карбований орнамент; 11 підвісок і 10 кілець кріплення втрачено.

6. Діадема. Бронза. Кування, карбування (інв. № арх. № 3130, рис. 19). Висота пластини 3 см, висота підвісок 3 см, довжина фрагмента I пластини 27 см, довжина фрагмента II пластини 33 см, маса фрагмента I – 85,5 г., маса фрагмента II – 92,4 г. Загальні характеристики такі ж, як предмета інв. № арх. № 3129.

Фрагмент I: втрачено три підвіски і два кільця, одна підвіска збереглася лише наполовину. Відстань між підвісками різна, зокрема можна виділити від лінії розлому два скупчення: 1) чотири підвіски (одна ймовірно залишилася на фрагменті II), 2) п'ять підвісок, відстань між підвісками в зазначених скупченнях близько 1 см. Відстань між підвісками не в скупченнях – 1,5–2,0 см.

Фрагмент II: втрачено сім підвісок і три кільця. Скупчення підвісок (відстань між якими 1 см), аналогічно до фрагмента I, простежено з відламаного краю: 1) чотири підвіски (з них одна втрачена), 2) три підвіски. На автентичному кінці цього фрагмента діадеми посередині є отвір (для шнура), якого немає на кінці фрагмента I. Обидва фрагменти мають значно пошкоджений верхній край, зокрема, майже не збереглася верхня лінія орнаменту.

7. Дзеркало. Бронза. Лиття? Кування (інв. № арх. № 3131). Діаметр 9,0–9,2 см, маса 42,9 г. Предмет має вигляд диска, одна сторона якого гладка, а на іншій в певному зміщенні від центра напаяно петлю діаметром 2 см, шириною 0,5 см, висотою 1 см. Петля (ручка) по центру має поздовжнє рельєфне ребро. Цей бік дзеркала оточений невисоким (0,2 см) бортиком, який утворює з диском кут близько 135°. Один бік дзеркала – пошкоджений: втрачено 2,5 см бортика, невелика дірка в самому диску.

8. Браслет. Бронза. Кування (інв. № арх. № 3132, рис. 18). Діаметр 6 см, висота 4,5–5 см, маса 127,2 г. Браслет зроблено з дроту, скрученого у спіраль. Якщо головні чотири витки (ширина дроту 0,8 см) з плоского дроту, то два незавершені витки по краях (ширина дроту 0,4 см) – з круглого у перерізі. Кінці розклепані й загнуті дещо догори так, що утворюють невеличкі гачки.

9. Браслет. Бронза. Кування (інв. № арх. № 3133). Діаметр 6,4 см, висота 3,8–4,0 см, маса 107,2 г. Загальні характеристики такі ж, як предмета інв. № арх. № 3132.

Відмінність: основних витків лише три, хоча кінці також розклепані, але значно менше загнуті догори, тому гачків не утворюють.

10. Браслет. Білий метал (срібло?). Кування (інв. № арх. № 3134). Діаметр ~3,5 см, діаметр дроту в основі 0,3 см, діаметр дроту по краях 0,2 см, маса 5,1 г. Браслет з крученого (не часто) дроту. Кінці заходять один за одний. Складається враження, що завершення країв браслета, як і первісну форму, втрачено (малий діаметр, погнутість). На відстані близько 1 см від одного з країв є надлом і вигин дроту.

11. Браслет. Білий метал (срібло?). Кування (інв. № арх. № 3135). Діаметр 5,4 см, діаметр дроту в основі 0,3 см, діаметр дроту по краях 0,15 см, маса 5,8 г. Корпус із часто крученого дроту. Кінці заходять один за одний. Один кінець, імовірно, відламаний, а інший – не кручений, загнутий у гачок.

12. Браслет. Білий метал (срібло?). Кування (інв. № арх. № 3136). Діаметр 6 см, діаметр дроту в основі 0,3 см, діаметр дроту по краях 0,15 см, маса 6,4 г. Виріб з часто крученого дроту. Кінці заходять один за одний, закінчуються гачками (0,5 см).

13-22. Браслети. Бронза. Кування (інв. № арх. № 3137–3146; інв. № арх. № 3137: маса 66,7 г, діаметр 9,8–7,5 см.; інв. № арх. № 3138: маса 73,3 г, діаметр 10,5–8,0 см; інв. № арх. № 3139: маса 77,7 г, діаметр 10,0–7,8 см; інв. № арх. № 3140: маса 79,4 г, діаметр 10,0–7,3 см; інв. № арх. № 3141: маса 75,1 г, діаметр 11,5–7,4 см; інв. № арх. № 3142 (рис. 15): маса 75,2 г, діаметр 11,5–7,5 см; інв. № арх. № 3143: маса 79,7 г, діаметр 11,5–7,7 см; інв. № арх. № 3144: маса 80,5 г, діаметр 11,5–7,3 см; інв. № арх. № 3145: маса 84,2 г, діаметр 11,0–8,0 см; інв. № арх. № 3146: маса фрагмента I 51,2 г, маса фрагмента II 41,2 г, діаметр 10–8,7 см). Браслети з прямокутного у перерізі дроту, овальної форми, орнаментовані з зовнішнього боку поперечними борозенками. Бічні та внутрішня сторони гладкі. Товщина дроту 0,6–0,7 см. Кінці браслетів № 3137–3140 заходять один за одний, а кінці браслетів № 3141–3145 не сходяться. Кінці браслета № 3146, що зламаний і складається з двох частин, сходяться.

23-24. Браслети. Бронза. Кування (інв. № арх. № 3147–3148; інв. № арх. № 3147: маса 89,4 г, діаметр 10,6–8,5 см; інв. № арх. № 3148: маса 90,9 г, діаметр 10,4–8,5 см). Браслети з прямокутного в перерізі дроту, овальної форми, орнаментовані з зовнішньої та бічних сторін поперечними борозенками. Внутрішня сторона гладка. Товщина дроту 1 см. Кінці не сходяться.

25-27. Браслети. Бронза–мідь. Кування (інв. № арх. № 3149–3151; інв. № арх. № 3149: маса 83,9 г, діаметр 11,0–8,7 см; інв. № арх. № 3150: маса 77,4 г, діаметр 10,9–8,0 см; інв. № арх. № 3151: маса 72,4 г, діаметр 11–9 см). Браслети з круглого у перерізі дроту, орнаментовані поперечними борозенками. Внутрішня сторона гладка. Товщина дроту 0,6–0,7 см. Кінці не сходяться, відстань між ними 4,0–4,5 см.

28-30. Браслети. Бронза. Кування (інв. № арх. № 3152–3154; інв. № арх. № 3152: маса 42,6 г, діаметр 6,5–6,0 см, товщина 0,6 см; інв. № арх. № 3153: маса 42,7 г, діаметр 6,6–6,7 см, товщина 0,56 см; інв. № арх. № 3154: маса 49,5 г, діаметр 7,2–7,0 см, товщина 0,6 см). Браслети з круглого в перерізі дроту, орнаментовані поперечними борозенками. Внутрішня сторона гладка. Кінці браслетів № 3152–3153 заходять один за одний, а кінці браслета № 3154 сходяться. Орнаментация дуже густа.

31-34. Браслети. Бронза. Кування (інв. № арх. № 3155–3158; інв. № арх. № 3155: маса 10,9 г; діаметр 5,9–6,0 см. Браслет погнутий, надламаний; інв. № арх. № 3156: маса 12,3 г, діаметр 6 см; інв. № арх. № 3157: маса 18,2 г, діаметр 7,0–6,5 см, браслет погнутий; інв. № арх. № 3158: маса 20,6 г, діаметр 6,5 см). Браслети з круглого у перерізі дроту. Кінці браслетів № 3155–3156 не сходяться, а кінці браслетів № 3157–3158 заходять один за одний на 3 см. Товщина 0,4–0,5 см.

35. Ланцюг зі спіральними прикрасами. Білий метал (срібло?) (інв. № арх. № 3159, рис. 15). Прикраса складається з трьох ланцюжків, з'єднаних кінцями за допомогою двох дротяних кілець (одне з білого металу) з двох сторін. Два менші, як і центральне більше, мають кінці, що заходять один за одний. Довжина ланцюжків: I – 60 см, II – 54 см, III – 58 см (з них 27 см зі сторони кільця з білого металу має дрібніші ланки, закріплені на відстані 3 см від білого кільця на ланцюжок I). З одного боку три ланцюжки рухомо скріплені за допомогою дротяного кільця, а з іншого безпосередньо до дротяного кільця (з білого металу) прикріплені лише два ланцюжки, тоді як третій прикріплений на відстані 3 см від білого кільця. Два дротяні кільця скріплені між собою також кільцем, але більшого розміру. На потрійний ланцюг нанизано дві прикраси з білого, круглого в перерізі дроту, у вигляді кілець чотиривиткового типу (діаметр 2 см; висота 0,8–1,0 і 1,5 см).

36. Пластина (фалар?). Бронза. Кування. Шліфування (інв. № арх. № 3319). Маса 65 г, діаметр 10,5–10,7 см. Пласка кругла бляха з конусоподібною випуклістю (заввишки до 0,6 см) в центрі та напаяною на зворотній стороні петелькою діаметром 1,4 см (збереглася лише основа). Вдавнені зі зворотного боку чотири округлі впадинки, що розміщені на відстані 0,5 см від краю виробу, утворюють кути квадрата з довжиною сторін 6 см. Оскільки з однієї сторони пластина зазнала значних ушкоджень, то на місці двох впадин утворилися дірочки.

37. Ніж. Бронза. Чорний метал. Кування (інв. № арх. № 3921). Маса 13 г. Довжина збережених фрагментів така: лека – 10 см, держака – 1 см. Ніж складається з двох частин: держака та лека. В місці з'єднання держака і лека на лезо зроблено двостороннє наклепування бронзового рельєфного окуття в вигляді волют. Сліди двостороннього наклепування простежено і в середній частині лека.

38. Ніж. Бронза. Чорний метал. Кування. (інв. № арх. № 3920). Маса 18 г. Довжина збережених фрагментів така: лека – 20 см, держака – 1 см. Ніж складається з двох частин: держака та лека. В місці їхнього з'єднання на лезо зроблено двостороннє наклепування бронзового рельєфного окуття, в вигляді волют. Сліди двостороннього наклепування простежено і в середній частині лека.

1. Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. – Т.14. – Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э.–первой половине–конце I тысячелетия н.э. / Отв. ред. тома: И. П. Русанова, Э. А. Сымонович. – М., 1993. – С. 30–31. – Табл. XI.
2. Берест Р. Я. Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище // Археол. дослідження Львів. ун-ту. – 1998. – Вип. 3. – С. 24–30.
3. Берест Р. Я., Касюхнич В. В. З історії сільської округи літописного Звенигорода // Археол. дослідження Львів. ун-ту. – 1998. – Вип. 3. – С. 31–35.

4. Грибович Р. Т., Корчинський О. М. Исследования у Подгородище // АО 1983 г. – 1985. – С. 269.
5. Корчинський О. М. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я у 1989 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Од. зб. 23571. – С. 2–9.
6. Тимоцук Б. А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 74–83.
7. Русанова И. П., Тимоцук Б. А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993.
8. Janusz B. Z pradziejów ziemi Lwówskiej. – Lwów, 1913.
9. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wschodniej. – Lwów, 1918.
10. Benadik Blahej. Obraz doby laténskej na Slovensku // Slovenská archeológia. Ročník XIX-2. Náčrt Slovenského praveku a včasnej doby dejinnej. – Bratislava. – 1968. – S. 464, 477–498.
11. Teržan Biba. Certoška fibula // Archeološki vestnik. – Ljubljana, 1977. – R. XXVII. – S. 317–379.
12. Božič Dragan. Ljodje od Krki in Kolpi v latenski dobi // Archeološki vestnik. – Ljubljana, 2001. – R. LII. – S. 181–199.
13. Gleirscher Paul. Spätkeltische und frühromische Funde im Bereich der Gracarca am Klopeiner See (Unterkärnten) // Archeološki vestnik. – Ljubljana, 1996. – R. XLVII. – S. 229–238.
14. Grahek Lucija. Halštatska gomila na Hribu v Metliki // Archeološki vestnik. – Ljubljana, 2004. – LV. – S. 111–147, 148, 159, 183, 185, 186, 195–206.
15. Puš Ivan. Prazgodovinsko Žarno Grobišče v Ljubljani. – Ljubljana, 1982.

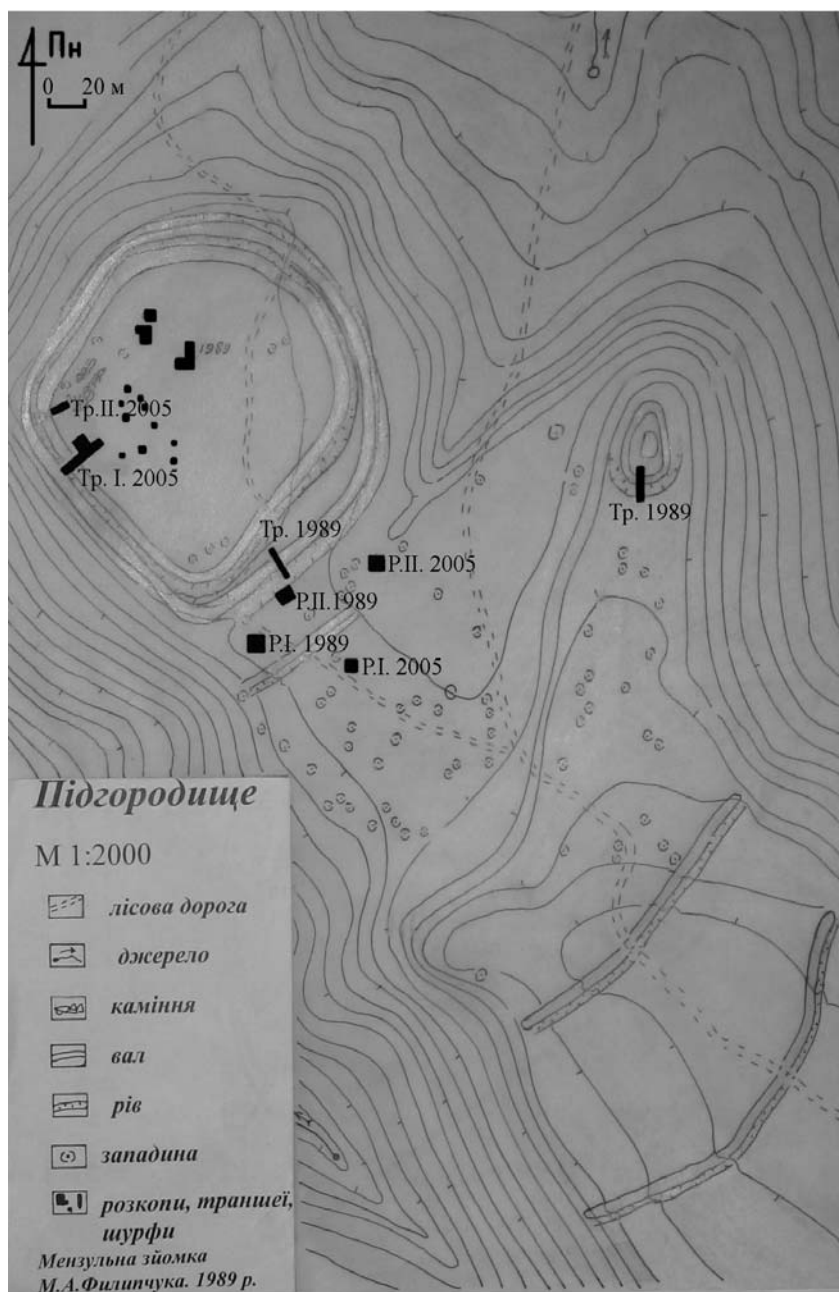

Рис. 1. Топогеодезичний план городища в с. Підгородище. М 1:2000.

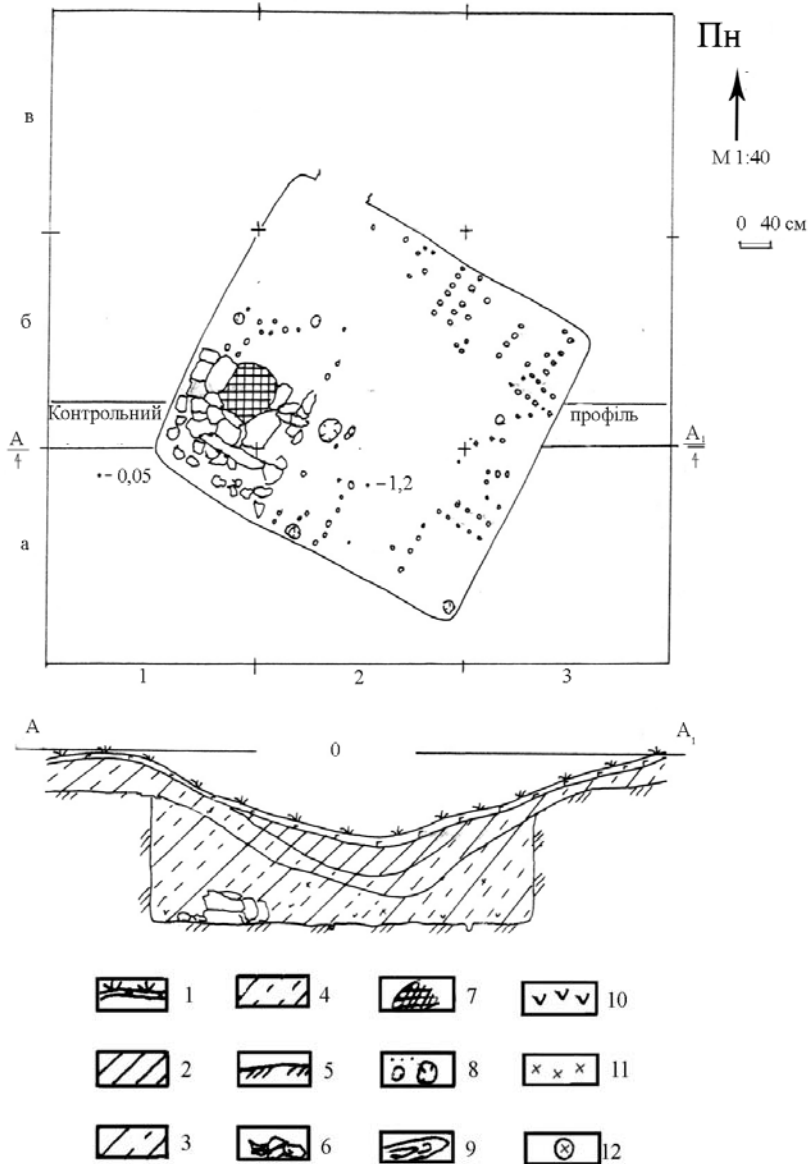

Рис. 2. План і профіль житла 1 (розкоп I, 2005 р.). М 1:40.

Позначення: 1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки;

- 3 – темно-сірі гумусовані суглинки; 4 – світло-сірі гумусовані суглинки; 5 – верхня межа лесу;
6 – каміння; 7 – чернінь; 8 – стовпові ямки; 9 – дерев'яна плаха; 10 – вугілля; 11 – глиняна вимазка;
12 – місцезнаходження срібного ланцюга.

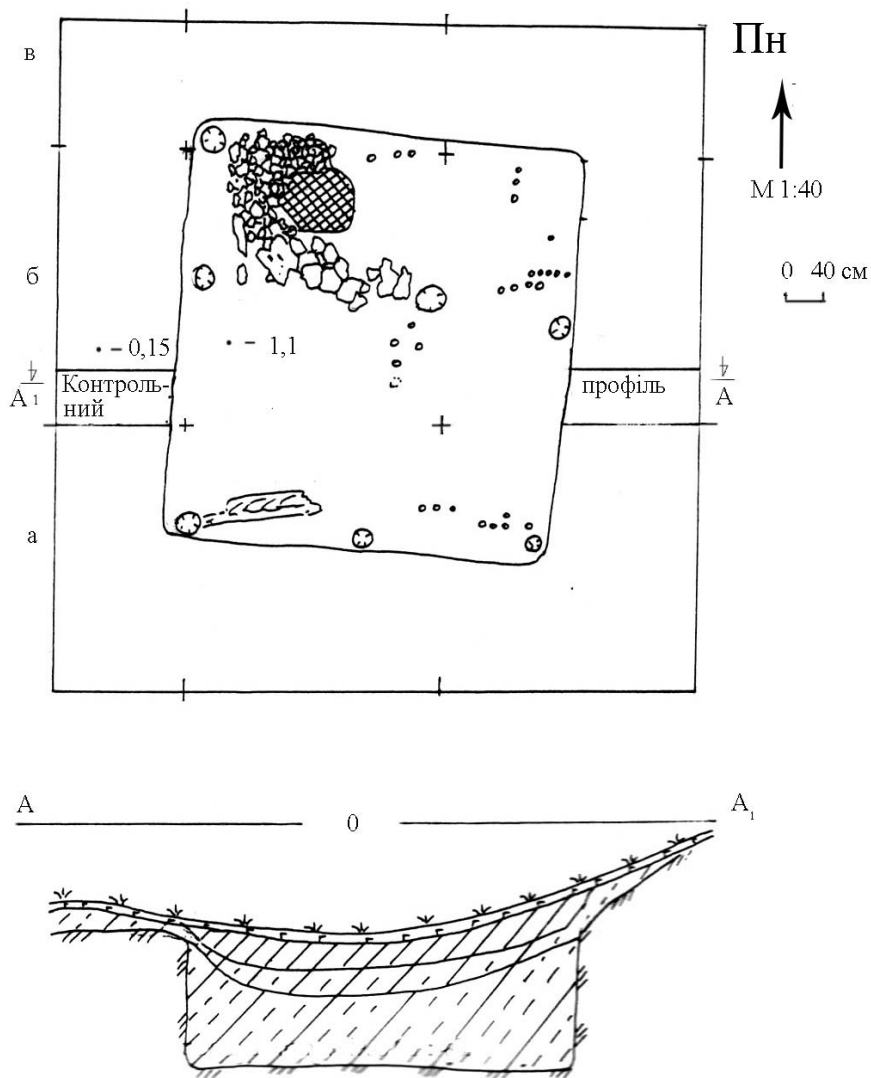

Рис. 3. План і профіль житла 1 (розкоп II, 2005 р.). М 1:40.
Позначення ті ж, що й на рис. 2.

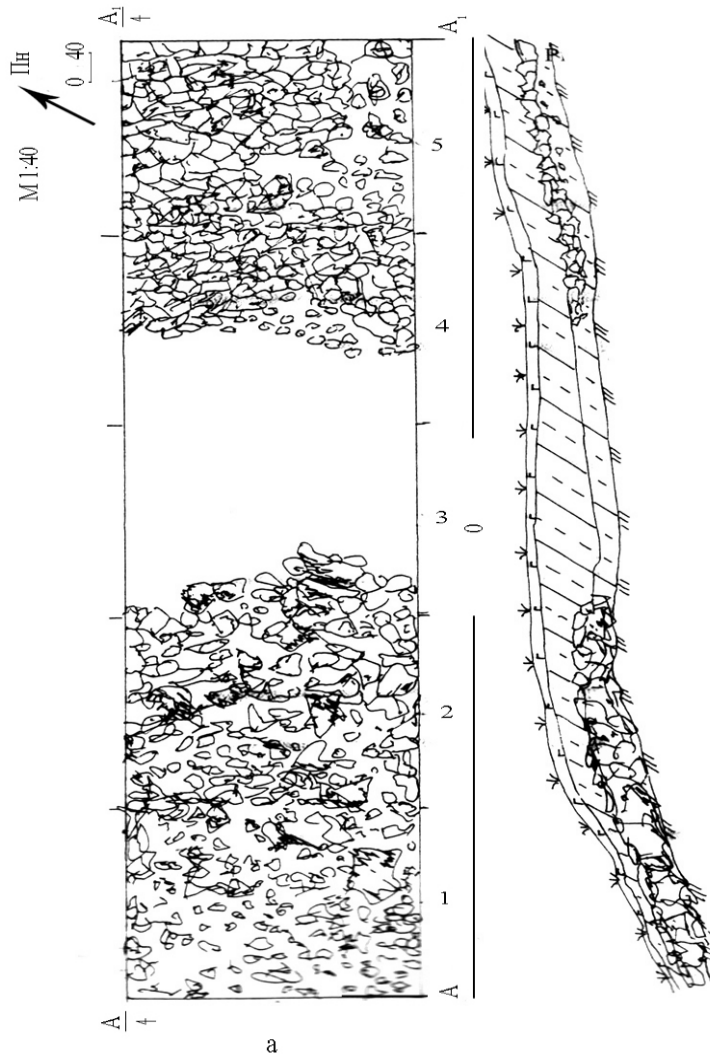

Рис. 4. План і профіль об'єктів у траншеї І. М 1:40.
Позначення ті ж, що й на рис. 2.

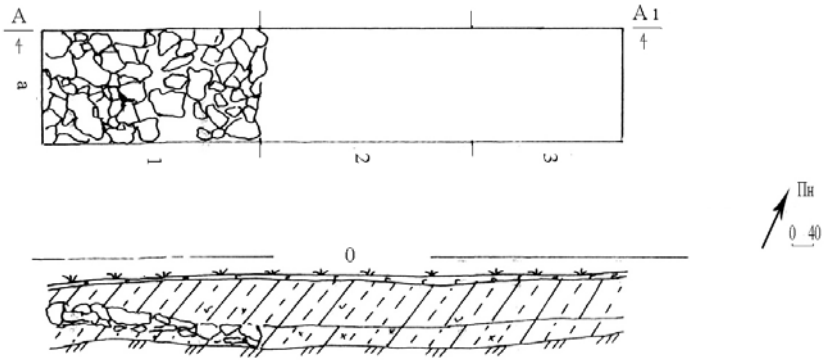

Рис. 6. План і профіль об'єктів в траншеї II. М 1:40.
Позначення ті ж, що й на рис. 2.

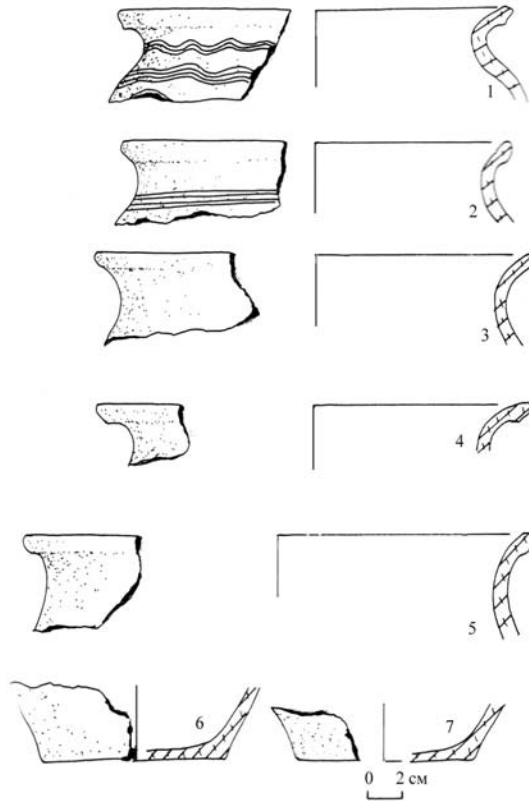

Рис. 7. Керамічний посуд з житла 1 (розкоп I, 1-4) та житла 1 (розкоп II, 5-7).

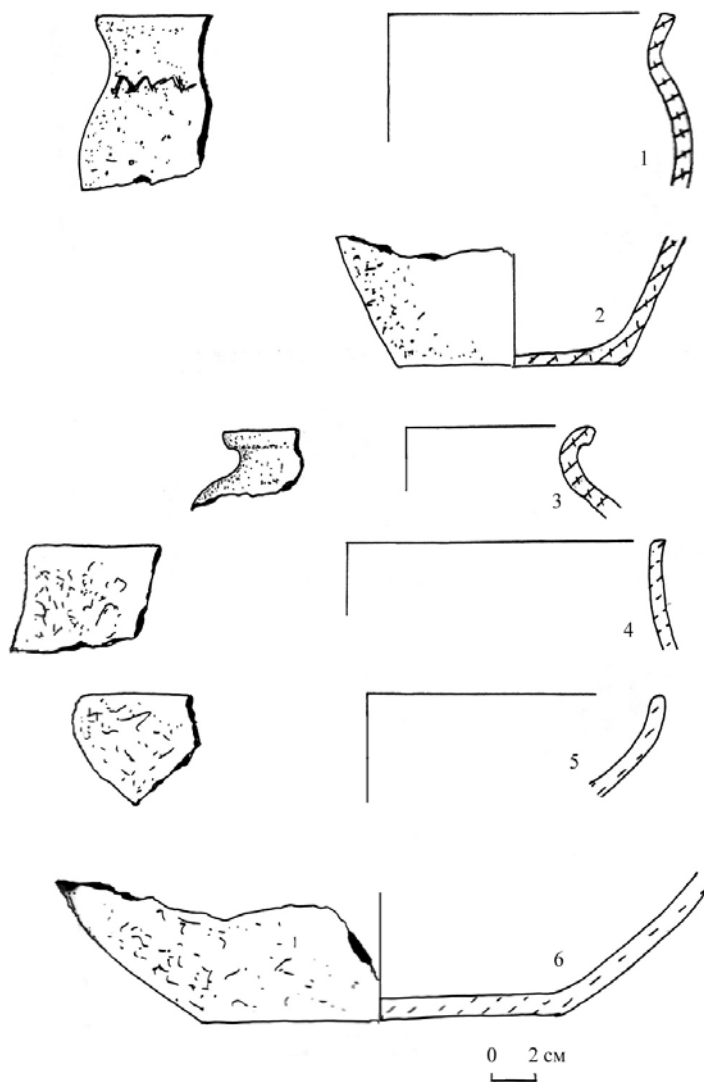

Рис. 8. Керамічний посуд з культурного шару. Глибина, м: 1-3 – 0,05–0,35, 4 – 0,4 (траншея I); 5-6 – 0,4 (траншея II).

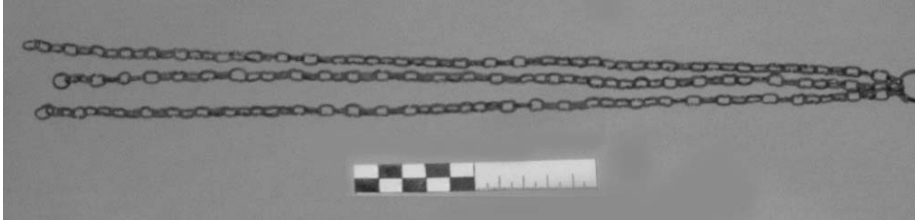

Рис. 9. Перша секція ланцюга (поясного?) з підвісками.
Білий метал (срібло?, інв. № . арх. № 3922).

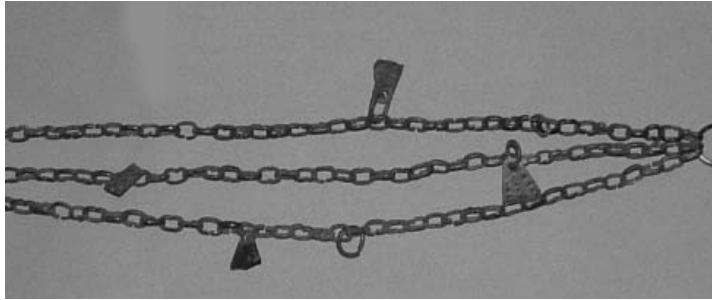

Рис. 10. Друга секція ланцюга (поясного?) з підвісками.
Білий метал (срібло?, інв. № . арх. № 3922).

Рис. 11. Третя секція ланцюга (поясного?) з підвісками.
Білий метал (срібло?, інв. № . арх. № 3922).

Рис. 12. Четверта секція ланцюга (поясного?) з підвісками.
Білий метал (срібло?, інв. № . арх. № 3922).

Рис. 13. П'ята секція ланцюга (поясного?) з підвісками.
Білий метал (срібло?, інв. № арх. № 3922).

Рис. 14. Ланцюг зі спіральними прикрасами. Білий метал (срібло?, інв. № . арх. № 3155).

Рис. 15. Браслет з прямокутного в перерізі дроту, орнаментований поперечними борозенками іззовні. Бронза (інв. № арх. № 3142).

Рис. 16. Гривна. Білий метал (срібло?, інв. № арх. № 3127).

Рис. 17. Гривна. Бронза (інв. № арх. № 3125).

Рис. 18. Браслет спіралеподібний з сегментоподібного в перерізі дроту.
Бронза (інв. №. арх. № 3132).

Рис. 19. Діадема. Бронза. Кування, шліфування, карбування (інв. №. арх. № 3130).

**ARCHAEOLOGICAL RESCUE EXCAVATION IN THE HILLFORT
OF PIDHORODYSHCHE VILLAGE, PEREMYSHLYANY REGION,
LVIV OBLAST**

Mykhailo Fylypchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology*

The publication provides the results of the examination of the hillfort in Pedhorodyshche village, Peremyshlyany region. As the result of research work conducted, three dug-in early medieval abodes, ritual rampart, ritual platform and a part of a Hallstatt period hoard were discovered. A hoard of silver and bronze jewellery incidentally found by a local resident was described and interpreted.

Key words: Hallstatt period, Slavs, ancient Rus, Pidhorodyshche, ritual site, hoard.

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2007

Прийнята до друку 10.03.2007

УДК 903.02 (477.83) “09|12”

КОЛЕКЦІЯ РЕСТАВРОВАНИХ ГОРЩИКІВ З ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО БУЖСЬКА

Петро Довгань

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Інститут археології*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Наведено відомості про колекцію цілих форм посуду з розкопок городища літописного Бужська, які з 2001 р. проводить археологічна експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. Це шість повністю відреставрованих ліпних та кружальних горщиків Х–середини ХІІ ст. Майже всі вони – предмети *in situ*, виявлені на долівках та в печах житлових споруд і є носіями широкої наукової інформації.

Ключові слова: городище, горщик, кераміка.

Бужська археологічна експедиція Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка з 2001 р. проводить стаціонарні археологічні дослідження на городищі літописного Бужська, що локалізоване в центрі сучасного міста. За цей час укомплектовано значну колекцію кераміки, яка налічує понад три тисячі фрагментів ліпного та кружального посуду: горщиків, сковорідок, корчаг, мисок, друшляків, амфор. Вони віднайдені у культурному шарі розкопів та в житлових і господарських об'єктах. Хронологічні рамки керамічних артефактів дуже широкі – від пізнього трипілля другої половини ІІІ тисячоліття до н. е. до початку ХІХ ст. [2. С. 30–31]. Звичайно, більшу частину керамічної колекції репрезентують матеріали кінця VII–першої половини ХІІІ ст. (понад 90 %). Водночас, починаючи з 2003 р., із фрагментів та уламків керамічних горщиків чи більших віднайдених їхніх частин у польовій лабораторії експедиції та в керамічній лабораторії Інституту археології вдалося повністю реконструювати шість горщиків Х–ХІІ ст. Оскільки цілі форми посуду під час дослідження городищ слов'яно-руського часу є рідкісними знахідками та завжди викликають значні наукові зацікавлення завдяки широкій інформативності, то наведемо детальний опис цієї колекції посуду.

Горщик І¹ (рис. 1, 1). Віднайдений 2003 р. на долівці житла V, поряд із розвалом печі-кам'янки. Був роздушений під час пожежі, тож бік, яким лежав на долівці, залишився “природним” – світло-коричневим, а інший – обпалений – темно-сірим. Посудина виготовлена на гончарному крузі. В керамічній масі є значні домішки дрібно- та середньозернистого піску. Поверхня рівна, старанно заглажена, через значну кількість

© Довгань П., 2007.

¹ Нумерація горщиків наведена за порядком їх виявлення та реставрації.

піску шершава. Випал недостатньо редукований, у зламі тришаровий: темно-сірий (усередині), світло-сірий (по краях).

Горщик має манжетоподібне викінчення вінець, зовнішній край у нижній частині з гострим виступом. Шийка висока (приблизно 2,0–2,5 см), середньовідхилена, має плавний перехід до плічок. Плічка заокруглені, поставлені у верхній частині посудини, прикрашені лінійним заглибленим орнаментом з шести майже паралельних ліній. Тулуб високий та вузький. Діаметр вінець – 16,0 см, дна – 9,0 см, висота горщика – 25,5 см. Датування – кінець X–початок XI ст. Є першою цілою формою посуду з городища літописного Бужська [1. С. 14, 21].

Горщик II (рис. 1, 2). Лежав на дні стовпової ями житла IX у розкопі 2003 р. Збережений на 90 %. Ліпний невеликий горщик виготовлений з глини зі значними домішками грубозернистого піску. Поверхня заглажена неохайно, горбкувата. Збереглися сліди від пальців ремісника. Випал нередукований, поверхня шершава, колір темно-сірий, майже чорний.

Вінця посудини горизонтально відхилені, їхні краї заокруглені. Коротка, пряма, слабо виражена шийка плавно переходить у слабо виражені плічка. Тулуб ледь роздутий. Придонна частина дещо звужена. Діаметр вінець – 9 см, дна – 6 см, висота горщика – 6 см. Датування – X ст. [1. С. 16, 20].

Горщик III (рис. 2, 1). Його фрагменти були у внутрішній фактурі череня глинобитної печі житла VII (розкоп 2003 р.). Він складався з кількох прошарків випаленої глини та битої кераміки (за принципом торта: шар глини – шар битої кераміки). Керамічна частина налічувала 387 фрагментів та уламків кружальної кераміки, 58 з яких належали горщику.

Він опуклобокий, виготовлений на гончарному крузі. В керамічній масі є домішки дрібнозернистого піску. Поверхня горщика через перебування у фактурі череня в окремих місцях полущена. Посудина сірого кольору. Випал редукований.

Вінця округлі, масивні, з легко приплюснутою верхньою частиною. Виїмка під покришку добре виражена. Шийка плавно вигнута, її висота не перевищує 1 см. Високі плічка чітко відділені від шийки, прикрашені орнаментом із заглиблених паралельних ліній. Найбільше розширення тулуба припадає на верхню третину горщика і становить 22 см. Далі боковини плавно звужуються до дна. Діаметр вінець – 17,5 см, дна – 10,5 см, висота горщика – 20,0 см. Датування – середина XII ст. [1. С. 15, 21].

Горщик IV (рис. 2, 2). Як і горщик III, його фрагменти (42 одиниці) були у внутрішній фактурі череня глинобитної печі житла VII із розкопу 2003 р. Це великий конічний кружальний горщик для зберігання запасів продуктів. Його характеризують супіскувата текстура керамічного тіста з домінуванням середньозернистого піску та недосконалий редукований випал. Поверхня добре заглажена, через велику кількість піску в керамічній масі шершава, сіро-коричневого кольору.

Форма горщика присадкувата, діаметр вінець дорівнює висоті. Вінця прості, зовнішній бік косо зрізаний, внутрішній з чітко виділеним гострим уступом, шийка плавно вигнута, коротка (приблизно 2 см). Перехід до плічок добре виражений. Найбільше розширення тулуба припадає на верхню третину посудини. Далі боковини плавно звужуються до дна. Плічка і тулуб прикрашені врізними паралельними лініями. Діаметр вінець – 28 см, дна – 12 см, висота горщика – 28 см. Датування – середина XII ст. [1. С. 15, 21].

Горщик V (рис. 3, 1). Виявлений у культурному шарі розкопу 2005 р. на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні. Збережений на 85 %. Невеликий опуклобокий кружальний горщик. У керамічному тісті є значна кількість середньозернистого піску. Поверхня старанно заглажена, сіро-коричневого кольору. У зламі посудина одношарова. Горщик має косо зрізані вінця із закрайкою для покриття з внутрішнього боку, коротку шийку і добре виражений перехід до плічок. Діаметр вінця – 9 см, дна – 6 см, висота горщика – 11 см. Датування – кінець XII–початок XIII ст. [З. С. 14, 22].

Горщик VI (рис. 3, 2). Фрагменти віднайдені у розвалі печі-кам'янки об'єкта IV (напівземлянки) у розкопі 2005 р. Текстура керамічного тіста супіскувата з переважанням дрібнозернистого піску. Кружальний, у зламі одношаровий, сіро-коричневого кольору.

Вінця у формі “правильного манжета” з вертикально зрізаним краєм. Верхня губа сильно вищерблена. Шийка вертикальна, висота від основи до вінця – 2 см. Плічка заокруглені, поставлені у верхній частині посудини, прикрашені широкими заглибленими паралельними лініями. Діаметр вінця – 14 см, дна – 8 см, висота горщика – 23,5 см. Датування – кінець X–початок XI ст. [З. С. 18, 25].

Колекція цілих форм горщиків із розкопок городища літописного Бужська, крім відомостей про побут населення, дає змогу простежити еволюцію керамічного виробництва та зміну опалювальних пристроїв житлових споруд слов'яно-руської доби на Західній Волині.

1. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2003 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.
2. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2004 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.
3. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2005 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.

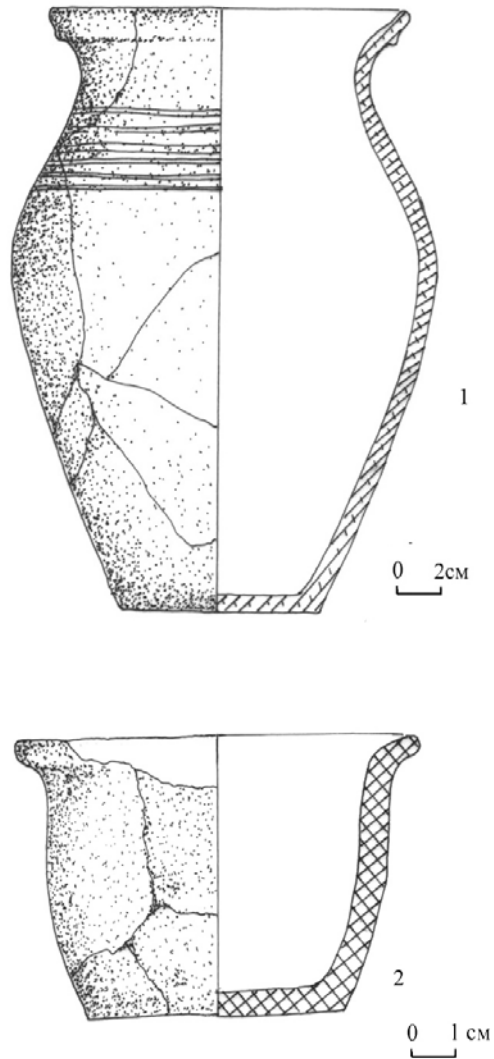

Рис. 1. Горщики кінця X–початку XI ст. із житла V (1) та X ст. із житла IX (2)
(розкопки 2003 р.).

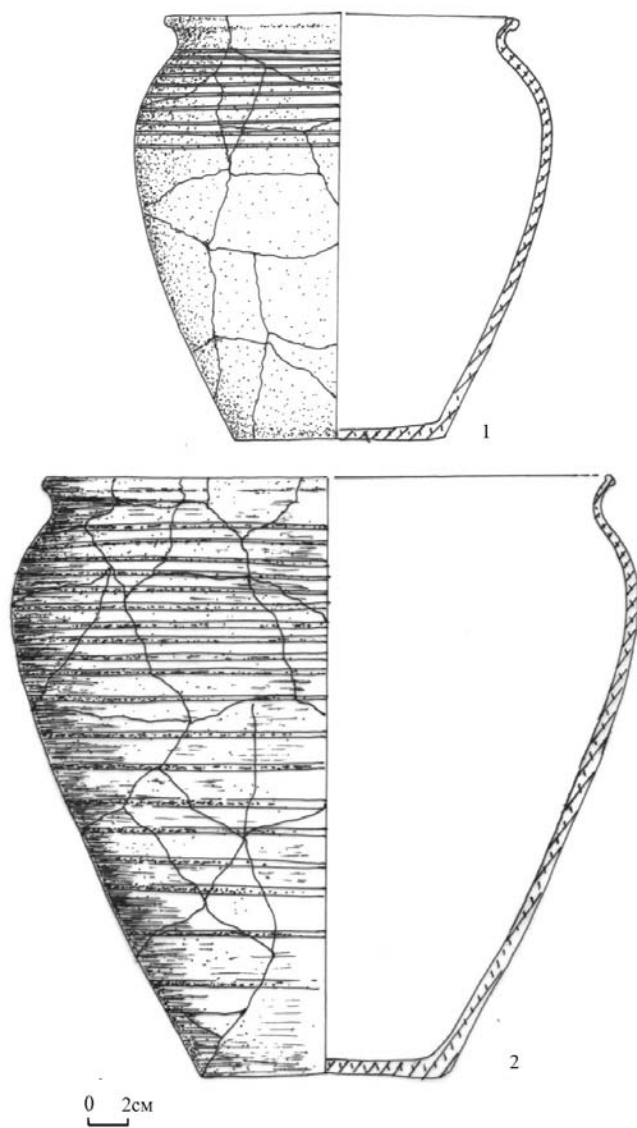

Рис. 2. Горщики середини XII ст. із череня печі житла VII (розкопки 2003 р.).

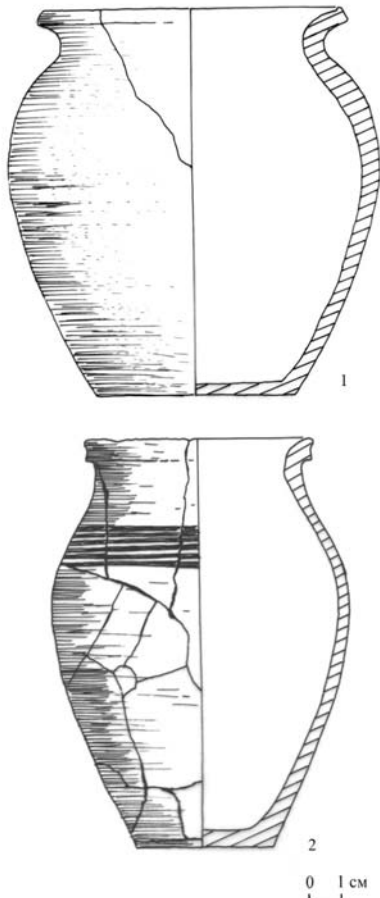

Рис. 3. Горщики кінця XII–початку XIII ст.
із культурного шару (1)
та кінця X–початку XI ст. із житла IV (2)
(розкопки 2005 р.).

COLLECTION OF RESTORED POTS FROM THE HILLFORT OF ANNALISTIC BUZHSK

Petro Dovhan

*Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology*

The author presents some data about the collection of unbroken pottery from the excavation of the hillfort of annalistic Buzhsk conducted since 2001 by the archaeological expedition of Lviv Franko National University. These are six completely restored earthenware and pottery pots of the 10th- mid-12th c. Almost all of them are in situ objects found on the floor and in stoves of abodes; they can offer a lot of information to a scholar.

Key words: hillfort, pot, pottery.

Стаття надійшла до редколегії 06.03.2007
Прийнята до друку 10.03.2007

УДК 904:728.81 (477.84)

ОБОРОННІ СПОРУДИ ЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Наталія Білас

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Висвітлено результати археологічного дослідження залишків західного бастіону Збараського замку – унікальної пам'ятки оборонного зодчества в Україні. Особливу увагу звернуто на характеристику отриманих знахідок.

Ключові слова: археологія, бастіон, Збараський замок.

Перша письмова згадка про місто Збараж є в “Галицько-Волинському літописі” за 1211 р. [1. С. 374] і пов'язана з подіями міжусобної боротьби, яка почалася після смерті галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Літописне городище Збараж було на Замковій (Княжій) горі, на правому березі верхів'я потоку Гнилого – лівій притоки р. Гнізни.

Перша документальна згадка про Збараж на сучасному місці датована 1583 р. Головною домінантою історико-культурного середовища міста невдовзі став замок (палац), збудований у першій половині XVII ст. й уфортифікований згідно з тогочасними потребами (рис. 1, 2). Водночас унаслідок зміни стратегії і тактики ведення війни вже в другій половині XVII ст. Збараський замок безповоротно втратив оборонне значення. Оскільки ж основоположний чинник замку – його оборонна міць, то вогневі й планувальні особливості укріплень заслуговують на окрему увагу. З огляду на те, що на замку проводять масштабні реставраційно-відновні роботи, вивчення його укріплень є особливо актуальним. Без цього пам'ятка може набути гіпертрофованих форм, не характерних жодному стилю і періоду [2. С. 16–19].

Дослідження оборонних ліній Збараського замку зумовлені будівельно-земляними роботами в районі західного бастіону. Закладено дві розвідкові траншеї по периметру його ймовірних залишків. Нумерацією квадратів охоплено все куполоподібне підвищення розвалу вежі. Траншеї орієнтовані по лінії північний захід – південний захід (рис. 3). Їхня довжина відповідала параметрам поверхневих слідів підніжжя бастіону і, відповідно, досягала 18 і 16 м, ширина – 1,0–1,3 м.

Траншея 1 (кв. 31–39) охоплювала поздовжню частину підніжжя куполоподібного підвищення з південно-західної сторони. Стратиграфія культурних нашарувань у

межах траншеї така: під дерновим шаром (товщиною 0,07–0,1 м) залягали темно-сірі опідзолені ґрунти (товщиною 0,2 м), насичені поодиноким дрібним камінням. У кв. 32–37 простежене кам'янисте румовище лінзоподібної в перерізі форми товщиною 0,5–1,0 м (рис. 4, 1). У ньому поряд з дрібним камінням є велика кількість вапнякового розчину та уламків цегли. Саме це заповнення перекривало залишки оборонної стіни бастиону, викладеної з масивного каміння. Як виявлено подальшими роботами, її товщина сягала від 2,5 до 2,6 м. Ми відкрили зовнішню частину стіни на ширину 0,5 м. Зазначимо, що стіна має дещо внутрішній нахил. Простір між піскуватим камінням заповнений вапняковим розчином. Висота збережених решток сягає 0,7 м. Вони збудовані на кам'янистому фундаменті, який був опущений у канаву, викопану в лесових ґрунтах (відкрита глибина 0,3–0,8 м). Зазначене добре видно, якщо порівняти два стратиграфічні розрізи траншеї (див. рис. 4, 1–2). Верх фундаменту добре віднівельований.

У верхніх нашаруваннях та заповненні румовища віднайдено фрагменти керамічного посуду, уламки цегли та будівельне сміття. Передусім, це вінця, боковини та денця тонкостінних кружальних керамічних горщиків. Весь посуд редукований. За аналогіями його можна віднести до другої половини XVII–XVIII ст., часу будівництва та першого етапу функціонування замку.

Траншея 2 (кв. А1–31) охоплює північно-західну частину підніжжя куполоподібного підвищення. Тут простежено аналогічну, як і в попередній траншеї, стратиграфію культурних нашарувань. Вона є такою: під дерновим шаром товщиною 0,07–0,1 м залягали темно-сірі опідзолені ґрунти товщиною 0,2 м (рис. 5, 1–2); у кв. А1–31 виявлено кам'янисте румовище лінзоподібної в перерізі форми (товщина 0,2–1,3 м), насичене дрібним камінням, вапняковим розчином та уламками цегли. У кв. Д1–В1 виявлено прошарок темно-сірого опідзоленого ґрунту, густо насиченого вапняковим розчином (див. рис. 5, 3). Саме це заповнення перекривало у кв. Д1–Є1 залишки оборонної стіни бастиону, викладеної з масивного каміння (див. рис. 5, 2). Висота збережених решток сягає 0,2 м – один рівень кладки. Вони збудовані на кам'янистому фундаменті, який був опущений у викопану в лесових ґрунтах канаву (досліджена глибина якої 0,8 м). Це добре видно, якщо зіставити два стратиграфічні розрізи траншеї (див. рис. 5, 2–3). Верх фундаменту добре віднівельований.

У верхніх нашаруваннях та заповненні румовища віднайдено фрагменти керамічного посуду, уламки цегли тощо, передусім вінця, боковини та денця тонкостінних кружальних керамічних горщиків. Весь посуд редукований. Наприклад, у кв. А1 на глибині 0,2–0,4 м від рівня сучасної поверхні віднайдено уламки та фрагменти тонкостінного керамічного посуду, здебільшого кухонних горщиків (рис. 6, 1–4). Увагу привертають денця редукованої кружальної кераміки (див. рис. 6, 1–2), для яких характерними є супіскувата структура тіста, що містить дрібно-, середньо- та великозернистий пісок практично в однакових пропорціях. Другу групу керамічних знахідок становлять верхні частини кружальних горщиків, які здебільшого представлені вінцями, шийкою та плічками. На відміну від попередньої групи кераміки, вони виготовлені як із супіскуватого (див. рис. 6, 1–4), так і з добре відмуленого тіста (див. рис. 6, 1–3). За випалом вони належать до слабко редукованих виробів, тобто процес відновлення був недостатнім, а тому в зламі стінки посуду мають світло- та темно-сірий колір. За профілюванням

у горщиків заокруглені вінця, пряма, ледь відхилена назовні шийка і різкий перехід до плічок. Зазначимо, що фрагменти верхніх частин характеризованого керамічного посуду прикрашені лінійним та комбінованим орнаментами у вигляді пролощених вертикальних і горизонтальних ліній. За аналогіями цей посуд можна віднести до другої половини XVII–XVIII ст.

У цьому ж квадраті (A1) на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні виявлено велику кількість уламків та декілька фрагментів денця тонкостінного кружального посуду, зокрема денце тарілки (див. рис. 6, 5). Воно виготовлене з добре відмуленого тіста, у структурі якого є невелика кількість дрібнозернистого піску. Діаметр збереженої частини – 11 см. За технологією випалу цей фрагмент належить до нередукованого посуду: стінки денця однотонного червоного кольору.

У кв. 1Г на глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні також виявлено фрагменти кружального посуду: вінця, стінки, денця. Серед них – вінця горщика (див. рис. 6, б) з характерного супіскуватого структурно тіста, у якому міститься дрібнозернистий пісок та невелика кількість мулистий глини. За випалом він належить до редукованих виробів, а тому в зламі стінки посуду мають червоний колір з чорною смугою посередині. За профілюванням вінце заокруглене, з відхиленою назовні (на 15°) шийкою і різким переходом до плічок.

Описані вище фрагменти за такими групами ознак, як геометрія (форма); фізика (текстура керамічного тіста та характер випалу) та семіотика (орнаментация), а також з урахуванням супутнього з ними матеріалу і стратиграфії залягання можна віднести до другої половини XVII–XVIII ст.

До внутрішнього боку траншеї у північному куті бастіону зроблено прирізку (кв. А1–Д1–А3–Д3) розміром 3,5×2,5×9,0 м. Мета закладення прирізки – з'ясування товщини зовнішніх стін і внутрішнього планування бастіону (див. рис. 3). У процесі дослідження вдалося виявити, що ширина північно-західної стіни вежі сягала 2,5–2,6 м, а північно-східної – приблизно 4,5 м. Серцевина кам'яної кладки споруджена з невеликого каміння неправильної форми, простір між яким заповнений вапняковим розчином, тоді як фасад стіни викладено тесаним камінням прямокутної або квадратної форми.

Внутрішню частину північного кута бастіону відкрито на площі 4 м² (кв. Б2–Б3–В2–В3). Стратиграфія контрольного профілю 3–31 (див. рис. 5, 4) в кв. Б3–В3 виглядає так: дерновий шар (товщиною 0,1 м), темно-сірий опідзолений ґрунт (товщиною 0,2 м), темно-сірий опідзолений ґрунт, насичений дрібним камінням, уламками цегли та залишками розчину (товщиною 0,5–0,8 м). У кв. А3 над кладкою північно-східної стіни простежено прошарок сірих гумусованих суглинків. Зазначене заповнення обмежене з південно-західної сторони кам'яною стінкою завширшки близько 0,7–0,9 м, яка на глибині 0,6 м від рівня верхньої межі збережених решток опущена в рів, викопаний у лесових ґрунтах. Цю частину дослідженої ділянки ми визначили як об'єкт 1 (див. рис. 3). Натомість заповнення в кв. Г3–Д3 представлене тонким шаром (до 0,1–0,15 м) темно-сірих опідзолених ґрунтів, під яким залягав шар темно-сірих опідзолених ґрунтів з незначними включеннями дрібного каміння та уламків цегли (товщиною 0,2 м). Нижче – знову темно-сірі опідзолені ґрунти, однак товщиною 0,4–0,6 м. Під ними – лесова підоснова.

Рухомий матеріал (кераміка, скло, вироби з металу) походить головню з кв. Б2–В2 (глибина 0,7–0,8 м від рівня сучасної поверхні). Серед металевих знахідок увагу привертають залізний цвях довжиною 6,8 см та залізна бабка довжиною 8,2 см (рис. 7, 2–3). Скляні вироби такі: ввігнуте в середину денце фарфорової пляшки світло-голубого кольору (див. рис. 7, 1) та фрагмент віконного скла, товщина якого – 0,2 см, радіус – 7 см (див. рис. 7, 10). Найчисленнішими виявились керамічні вироби. Передусім це вінця горщиків (див. рис. 7, 4) та мисок (див. рис. 7, 5–6), денця та придонні частини (див. рис. 7, 7–9) редукованої кружальної кераміки, а також уламки кахлів, окремі з яких вкриті поливою. Здебільшого для керамічного посуду характерна супіскувата структура тіста, що містить дрібно-, середньозернистий пісок і жорстку практично в однакових пропорціях (див. рис. 7, 4); дрібно-, середньозернистий пісок в однаковій пропорції з глиною (див. рис. 7, 5); дрібно-, середньо- та великозернистий пісок в однакових пропорціях (див. рис. 7, 6); дрібно- та середньозернистий пісок (див. рис. 7, 7–9). За характером випалу вінця (див. рис. 7, 4–6) слабкоредуковані (в зломі мають сірий, темно-сірий та блідо-цеглястий колір випалу). Практично аналогічний випал характерний і для фрагментів придонних частин та денця кружальних горщиків (див. рис. 7, 7–9). Вінця горщика та однієї з мисок прикрашені комбінованим орнаментом. Наприклад, на шийці кружального горщика нанесено рифлений хвилястий та геометричний (у вигляді ламаної лінії) візерунок. Натомість подібний геометричний орнамент виявлено з внутрішньої частини верхньої губи вінця миски (див. рис. 7, 5). Його нанесено шляхом підлощення.

На глибині 1,1–1,2 м від рівня сучасної поверхні також виявлено декілька залізних та керамічних знахідок. Залізні знахідки – це два цвяхи довжиною 3,7 (рис. 8, 2) та 6,9 см (див. рис. 8, 3), а також дві залізні округлі пластини діаметром 7 см, товщиною 0,4 см (див. рис. 8, 1; 8, 4). Одна з пластин у центрі має отвір діаметром 0,7 см. Кераміка із зазначеної глибини представлена фрагментами слабкоредукованого кружального посуду. Вінця миски сягали 33 см в діаметрі. Вони відхилені назовні під кутом 45°. Верхня губа представлена заокругленням у внутрішній бік. Перехід до плічків різко виражений. Текстура керамічного тіста – відмулена суглинкова маса з незначним вмістом дрібнозернистого піску (див. рис. 7, 6). Випал світло-сірого кольору. Денце діаметром 20 см має добре виражене профілювання. Текстура тіста складається з добре відмуленої суглинкової маси та дрібно- і середньозернистого піску. На відміну від попереднього фрагмента, випал темно-сірого кольору.

У заповненні об'єкта 1 на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні та в кв. 35 на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні віднайдено дві мідні монети – литовський солід (неофіційна назва – “боратинка”, “шеляг”), який карбували у 1659–1666 рр.

Схарактеризовані вище знахідки: керамічний матеріал, вироби із заліза та скла, а також монети, як і сам об'єкт, можна віднести до XVII ст.

Отже, охоронні дослідження західного бастіону збараського замку XVII ст. дають підстави констатувати таке:

1) бастіон в основі досягав параметрів 17,3 (північно-західна стіна)×15,4 м (південно-західна стіна);

- 2) його стіни були вимощені з пісковика: середина з дрібного каміння, добре скріпленого вапняковим розчином, ззовні облицьованого тесаними блоками;
- 3) фундаменти стін були заглиблені в лесові (материкові) ґрунти;
- 4) стіни, починаючи від верхньої межі фундаменту, дещо нахилені до середини;
- 5) товщина оборонних стін сягала від 2,5 до 4,5 м;
- 6) характер внутрішнього планування бастіону поки що до кінця не з'ясовано.

Однак у північному куті виявлено залишки кам'яної перегородки на рівні лесових ґрунтів;

7) рухомий матеріал, віднайдений під час дослідження бастіону, датовано в межах XVII ст. Зокрема, у заповненні об'єкта 1 та в кв. 35 віднайдено монети “боратинки” (1659–1666), що лише підтверджує цей висновок;

8) водночас у верхніх шарах заповнення зазначеного об'єкта і траншеї 2 траплялися поодинокі фрагменти посуду та кахлів, вкритих поливою, які можна віднести до кінця XVII–XVIII ст.

Отже, на підставі досліджень, проведених у межах західної оборонної вежі збарзького замку XVII ст., можна зробити такі висновки: західний бастіон за параметрами та конфігурацією практично відповідає збереженому південному бастіону замку; його внутрішню планувальну структуру на цьому етапі до кінця простежити не вдалося. Відкрито лише ере стінок, паралельний до північно-східної стіни.

1. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К., 1989.

2. Оконченко О., Оконченко І. Укріплення Збарзького замку // Галицька брама. – 1994. – №1–3 (109–111). – С. 16–19.

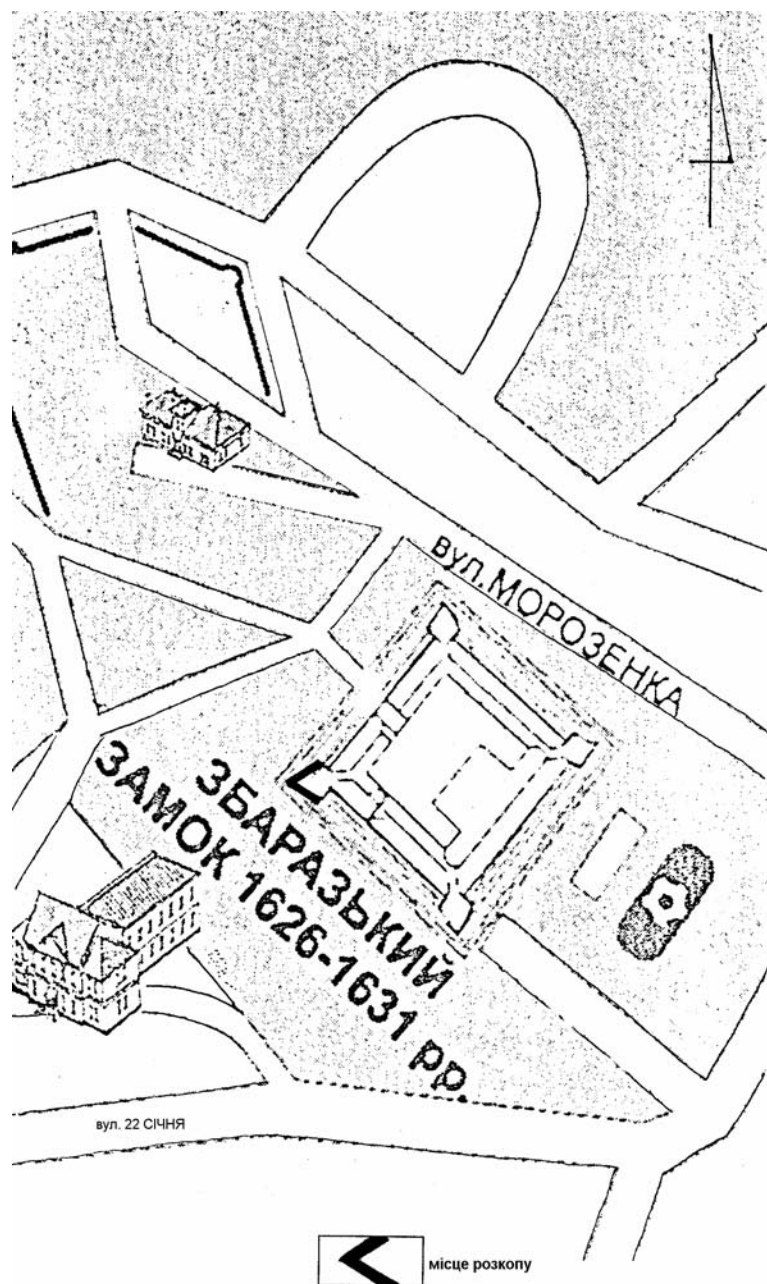

Рис. 1. Схематичний план центральної частини м. Збаража.

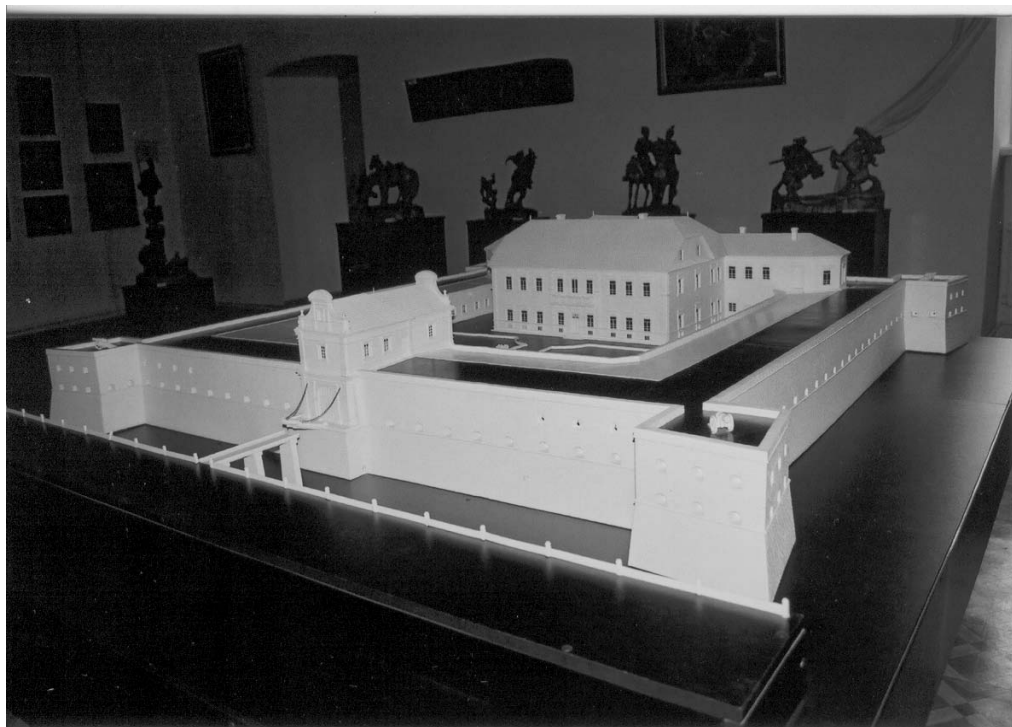

Рис. 2. Макет замку в м. Збаражі.

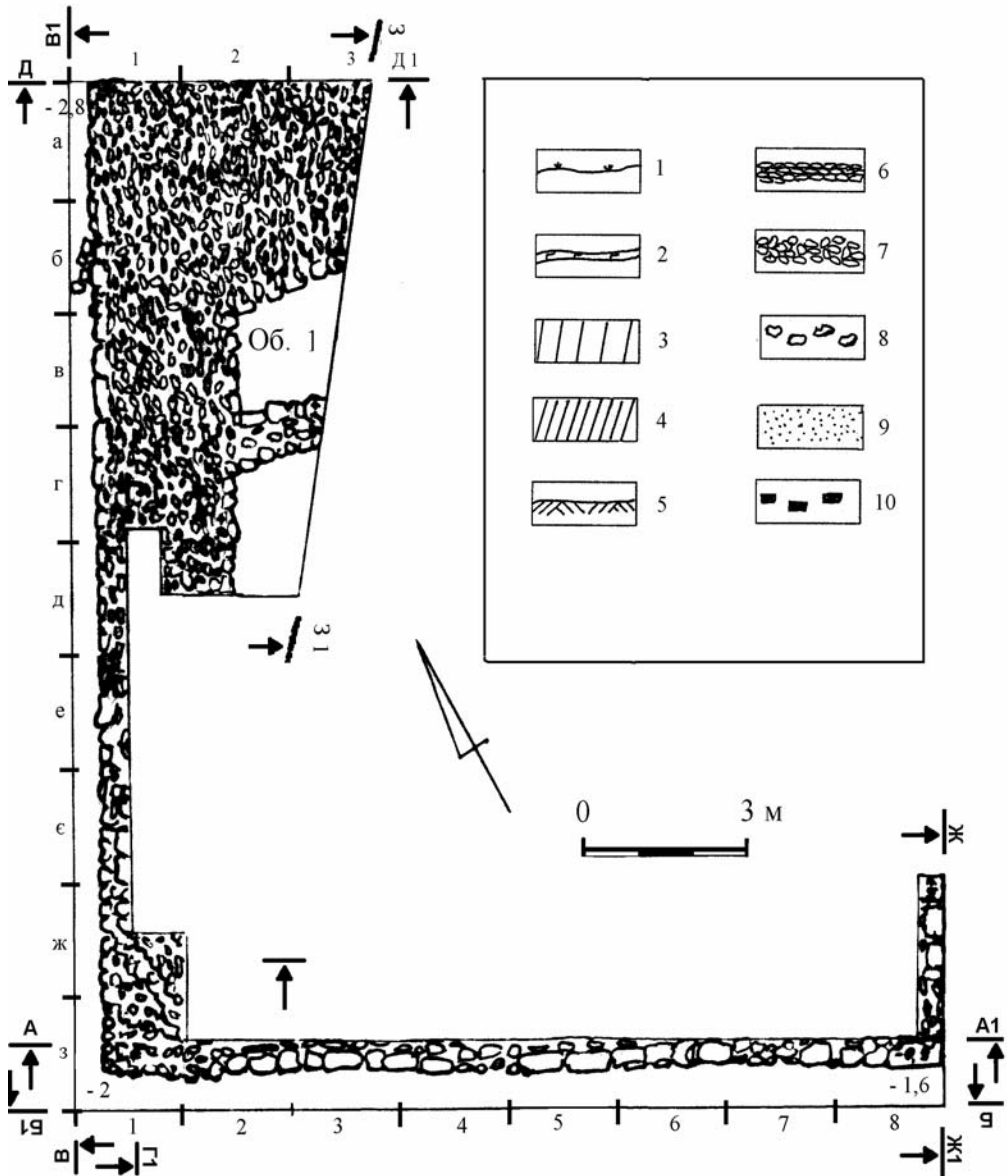

Рис. 3. Загальний план розкопу I та прирізки;

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – дерен; 3 – сірі гумусовані суглинки; 4 – темно-сірі опідзолені ґрунти; 5 – лес (материк); 6 – кам'яний підмурівок; 7 – кам'яне забування; 8 – каміння; 9 – цем'янка; 10 – цегла.

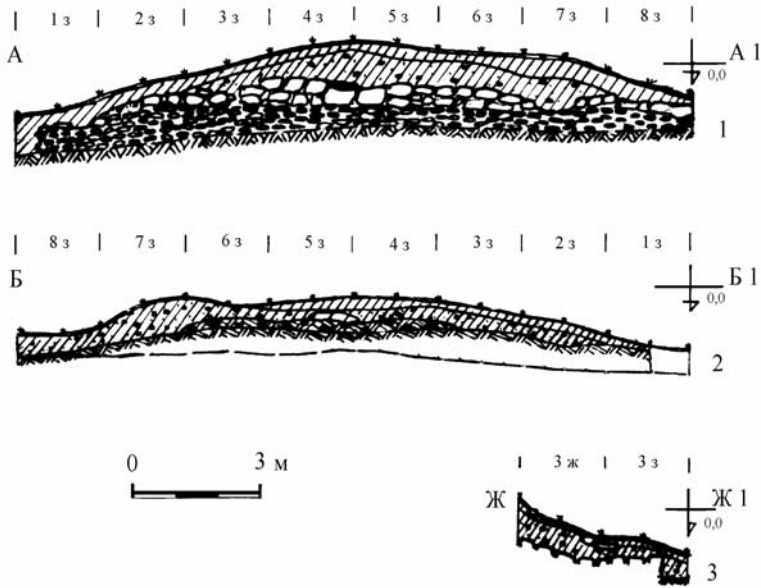

Рис. 4. Профілі стінок траншеї 2 розкопу I: А–А1 (1), Б–Б1 (2).
Стратиграфія південно-східної стінки розкопу I: Ж–Ж1 (3).

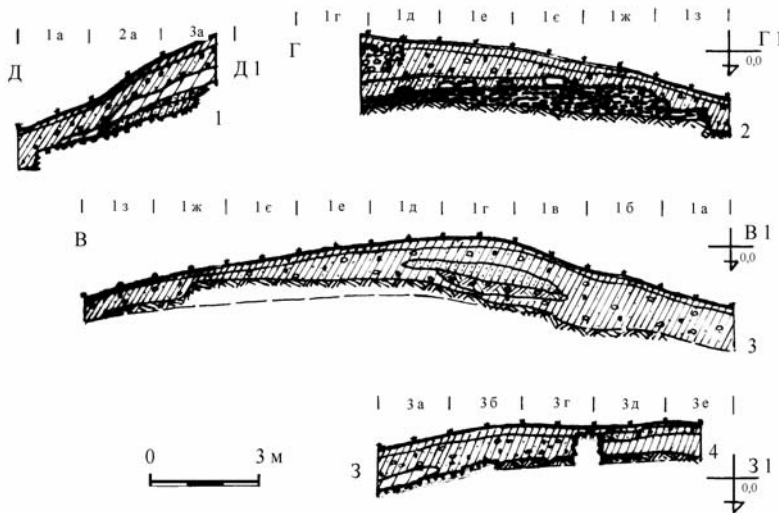

Рис. 5. Стратиграфія північно-східної стінки розкопу I та прирізки: Д–Д1 (1).
Профілі стінок траншеї 1 розкопу I: Г–Г1 (2), В–В1 (3).
Стратиграфічний переріз стінки прирізки: 3–31 (4).

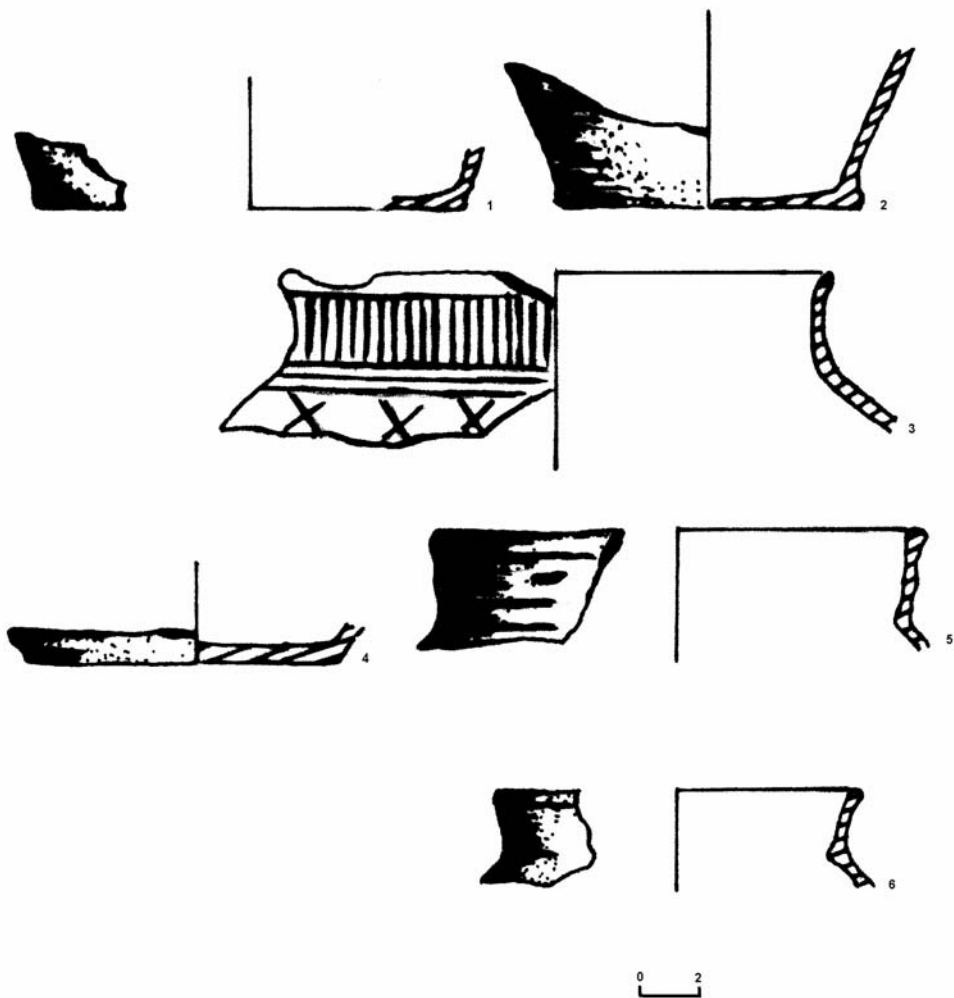

Рис. 6. Фрагменти кружальної кераміки з розкопу I (бастіон замку):
1, 2, 4 – денця; 3, 5, 6 – вінця кухонних горщиків.

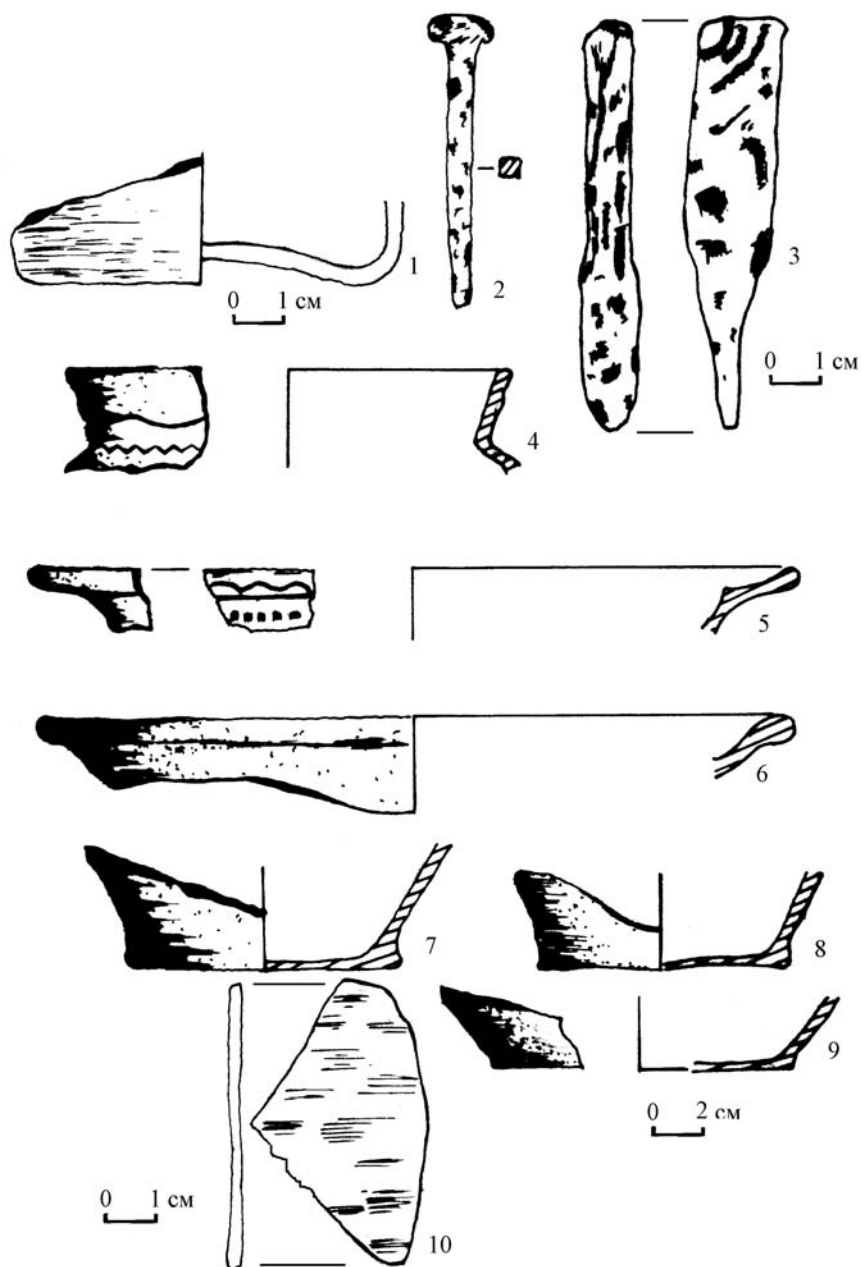

Рис. 7. Знахідки із заповнення об'єкта 1 (бастіон замку): 1 – фрагмент фарфорового денця; 2 – цвях; 3 – бабка; 4–6 – фрагменти вінець; 7–9 – фрагменти денць кружальних горщиків; 10 – фрагмент вітражного скла (глибина 0,7–0,8 м від рівня денної поверхні).

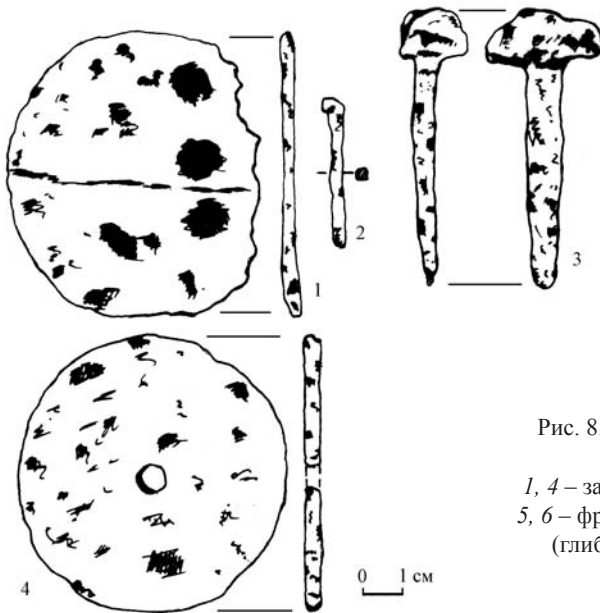
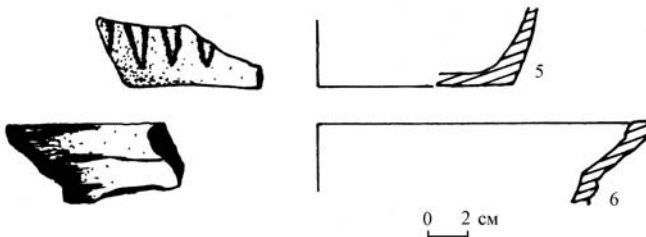

Рис. 8. Знахідки із заповнення об'єкта 1
(бастіон замку):

1, 4 – залізні круглі пластини; 2, 3 – цвяхи;
5, 6 – фрагменти кружальних денця і вінець
(глибина 1,1–1,2 м від рівня сучасної
поверхні).

ZBARAZH CASTLE FORTIFICATION AS PRESENTED IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Nataliya Bilas

*Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology*

The article is dedicated to the results of the archaeological research of the remnants of the Western Bastion of Zbarazh castle, which is a unique monument of Ukrainian fortification architecture. Special attention is given to the characterization of the objects found.

Key words: archaeology, bastion, Zbarazh castle.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005

УДК 902 (477.83-21)

ЖОВКВА В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дем'ян Лесик

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві

80300 пл. Вічева, 2
м. Жовква Львівська область, Україна

Місто Жовква є унікальним ренесансним містобудівельним комплексом України не тільки як єдина добре збережена реалізація “ідеального” міста-резиденції кінця XVI ст., а й як надзвичайно рідкісний тип розпланування серед близько 200 збережених “ідеальних” міст Європи. До нашого часу місто зберегло планувальну структуру, в основі якої – всі храми міста і житлова забудова. Під час двох світових воєн XX ст. місто зазнало значних руйнувань. Унаслідок Другої світової війни зруйновано декілька житлових кварталів, втрачено квартал історичної забудови Ринкової площі, на місці якого в 1994–1995 рр. проведено архітектурно-археологічні розкопки. Після цього тривалий час досліджень у місті не вели. У 2001 р. Кабінет Міністрів України затвердив державну Комплексну програму збереження і відтворення історичного середовища міста Жовкви на 2001–2020 рр. Цього ж року проведено археологічні дослідження замку 1594 р. під керівництвом Р. М. Чайки. У зв'язку зі святкуванням 400-ліття надання місту магдебурзького права археологічні дослідження проведено на площі для її подальшої реконструкції та додаткові розкопки в замку, які відкрили ще одну нову сторінку історії міста.

Ключові слова: археологічно-архітектурні дослідження, планувальна структура, замок, синагога, Винниківський укріплений двір, площа, Жовква.

За 23 км на північ від Львова, біля підніжжя одного з крутих виступів мальовничого горбистого пасма Розточчя – гори Гарай (368 м), яка здіймається на 150 м над прилеглою рівниною Малого Полісся, – стоїть старовинне місто Жовква, адміністративний центр району. Клімат у Жовкві досить сприятливий. Амплітуда річних температур у середньому становить близько 23,0°C, з яких 140–160 днів з температурою понад 10°C (період активної вегетації), а 260–280 днів – вище 0°C [5. С. 12]. Забезпечення водними ресурсами регіону досить добре. Середньорічна норма опадів сягає понад 720 мм. Безпосередньо через місто протікає р. Свиня. Її довжина становить 45 км, а площа водозбору – 512 км. Це притока р. Рати і належить до басейну р. Західний Буг [9. С. 47, 61].

На перехресті прадавніх історичних шляхів Червоної Русі, що пролягали з півдня на північ і зі сходу на захід, над мальовничими ставами і заплавами було поселення Винники (перша згадка 1368 р.), яке наприкінці XVI ст. переросло в м. Жовкву (можливо, саме тут колись стояло літописне місто Підгорай – одна з багатьох загадок нашого краю) [13. С. 16].

У 1594 р. власник села коронний гетьман Речі-Посполитої Станіслав Жолкевський заклав у Винниках невелике місто-резиденцію. На підставі проведених досліджень М. Бевза можна стверджувати, що за основу планування Жовкви взято ренесансну схему міста-резиденції за нерегулярною пропорційною схемою італійського теоретика П'єтро Катанео [1. С. 6–7]. Розбудова міста почалась із закладення замку, міських башт і брам. У наступний етап місто обнесли мурами, які споруджували близько 1613–1621 рр., а в 1626 р. почали насипати вали. В Жовкві поєднано дві системи оборони: перша – оборонні мури з вежами, друга – земляні bastiони, куртини і рavelіни, які оточили місто ззовні [15. S. 14] (рис. 1–3).

Найбільшого розквіту місто досягло за часів правління польського короля Яна III Собеського (1661–1696), який мав місто за приватну резиденцію, оскільки воно перебувало у власності роду Собеських понад сто років – з 1637 по 1740. Особисто він заклав парк в італійському стилі з лазнями на озері, великі мисливські угіддя поблизу замку, звані Звіринцем, а на горі Гарай збудував літню резиденцію – глорієту у вигляді вежі з великими підвалами біля підніжжя гори [4. С. 25].

Протягом двох останніх століть, особливо, під час Другої світової війни, Жовква зазнала значних руйнувань і втрат: хоч уціліли всі головні громадські будівлі й храми, втрачено більшу частину житлової забудови. Внаслідок нестачі коштів у повоєнні десятиліття втрачену історичну забудову досі не відбудували. Однак місто збереглося як цілісний історичний містобудівельний комплекс з первинним ренесансним плануванням.

Ренесансний містобудівельний комплекс Жовкви є унікальним не тільки як єдина добре збережена реалізація “ідеального” міста-резиденції кінця XVI ст. в Україні, а й як надзвичайно рідкісний тип розпланування серед близько 200 збережених “ідеальних” міст Європи. З урахуванням особливої наукової, мистецької та історичної цінності і з метою збереження та відновлення унікального комплексу пам'яток Жовкви постановою Кабінету Міністрів України 1994 р. створено Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві. В 1998 р. Національний комітет ICOMOS визначив Жовкву одним з претендентів від України на введення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. В 1999 р. жовківську синагогу введено в програму “100 світових пам'яток, які перебувають у загрозливому стані” (Фонд світових пам'яток, Нью-Йорк). Цього ж року постановою Кабінету Міністрів України втрачений квартал історичної забудови Ринкової площі введено в Програму відтворення видатних пам'яток історії і культури України (він разом зі збереженим сусіднім кварталом є унікальним в Україні зразком італійської житлової архітектури кінця XVI ст.).

У 2001 р. Кабінет Міністрів України затвердив державну Комплексну програму збереження і відтворення історичного середовища міста Жовкви на 2001–2020 рр. [12].

З жовтня 1994 р. по травень 1995 р. мешканці міста стали свідками розкриття фундаментів і пивниць на місці колишнього скверу біля площі Вічевої (пл. Ринок). Ці архітектурно-археологічні розвідки започатковані не випадково, адже дослідникам було відомо зі збереженої іконографії не тільки про існування кварталу на цьому місці, а й про

його архітектурний образ, навіть про деякі архітектурні деталі. Під час Другої світової війни цей квартал сильно постраждав і був розібраний у 1951–1953 рр. (рис. 4).

Перед початком розкопок дослідники також сподівалися, що їм вдасться відхилити завісу давньої історії Жовкви, задовго до її закладення наприкінці XVI ст., адже вона розкинулася на землях давньоруського поселення Винники – імовірного місця народження славного гетьмана України Богдана Хмельницького [3. С. 16]. В ході дослідження виявлено непорушений культурний шар, який засвідчує, що нове місто таки було розплановане на майже неосвоєному до того часу піщаному пагорбі [8. С. 170–174].

На території кварталу, в межах сучасного центру міста, на глибині 0,7–1,3 м від так званої денної поверхні залягає чистий пісок без будь-яких вкраплень, що свідчило б про людську діяльність. Серед виявлених знахідок також не було матеріалів, які б дали підстави для більш раннього датування, ніж кінець XVI–початок XVII ст. [6. С. 13–14].

З розвідок з'ясовано, що нове місто розплановане на майже неосвоєних теренах давніх Винників. Сама ж ринкова площа і квартали, що її оточують, закладені на піщаному пагорбі, на якому до того часу не проводили будь-якої діяльності. Зруйнований квартал був забудований у XVII ст. [7. С. 56]. Він складався з трьох парцель-наділів, на яких за сформованою містобудівельною традицією зводили чільні будинки, звернені головними фасадами до площі, а також так звані офіцини, які споруджували на тилах і по боках парцелі, що мали, як звичайно, господарське призначення. Між парцелями зводили граничні мури, що були між забудовою. Дослідження засвідчило, що всі три чільні будинки разом з аркадою-підсінням зведені не просто одночасно всіма власниками, а побудовані навіть з того самого будівельного матеріалу. Головна фронтна стіна на всій довжині трьох будинків була вимурувана без швів [6. С. 13].

Визначити поверховість первісних будівель археологічним методом не вдалось, оскільки не збереглося слідів сходових маршів, які б вели догори. Також не вдалось відшукати жодного елемента, який би належав до аттика і водозливу з даху в загальну каналізаційну систему. Окрім обколотого каменю, використано цеглу, так звану пальцівку, а також виявлено білокам'яні портали, які мали готичний профіль (можливо, повторного використання) [7. С. 56].

Після архітектурно-археологічних розвідок втраченого кварталу археологічні дослідження проводили епізодично в рамках Комплексної програми збереження і відтворення історичного середовища м. Жовкви на 2001–2020 рр. [12].

У 2001 р. експедиція під керівництвом Р. М. Чайки і Т. Р. Миляна мала такі завдання: виявлення археологічних об'єктів і решток історичного культурного шару на території замку, вивчення характеру фундаментів оборонних споруд замку, виявлення та фіксація археологічних об'єктів, решток історичного культурного шару і простеження характеру та потужності культурних нашарувань на території колишнього укріпленого двору давнього селища Винники та ін. [14. С. 3].

Роботи на місці колишнього укріпленого двору с. Винники засвідчили, що в перспективі можна уточнити його вік, оскільки в ході розкопок виявлено археологічний матеріал (глиняний посуд), датований XIII ст., на противагу першій пізнішій письмовій

згадці – 1368 р. Однак роботи на місці так званого укріпленого Винниківського двору не завершені внаслідок сильного забруднення ґрунтів нафтопродуктами [14. С. 26–28].

Археологічні роботи на території замку були спрямовані на дослідження місця, де його споруджено. Ці розкопки дали нові відомості стосовно закладення замку. Простежено три горизонти облаштування внутрішнього подвір'я (рис. 5), що відповідало різночасовим перебудовам замкового комплексу, починаючи з часу спорудження у XVII ст. і до XIX ст. [14. С. 11–15]. Також зафіксовано рештки ранніх оборонних споруд замку – земляних бастионів, чим підтверджено їхнє функціонування, що припадало на першу половину XVII ст., згідно з письмовими згадками. Окрім того, простежено характер будови пізнішої оборонної західної вежі, зафіксовано її особливості [14. С. 19–24].

Цього ж року проведено архітектурно-археологічні роботи біля Жовківської синагоги (1692), яка є визначною пам'яткою сакрального будівництва єврейського народу та національним надбанням України і потребує невідкладних заходів для збереження. Отримані в ході досліджень результати дають змогу простежити етапи будівництва пам'ятки та школи при ній. Вони також поставили низку запитань, що передбачають додаткові обстеження, які можуть вплинути на висновок щодо реставрації цього об'єкта [10. С. 8–20].

Попередніми археологічно-архітектурними роботами (перший і другий етапи) зафіксовано потужні культурні нашарування із залишками як археологічних об'єктів, так і архітектурних конструкцій. Отримано новий науковий матеріал, який доповнює наші знання про історію жовківської синагоги [11. С. 9–15, 18–19]. Суперечливість у визначенні часу спорудження південної прибудови також потребує детальних обстежень архітектурних конструкцій прибудови і синагоги та продовження археологічних пошуків.

У 2003 р. під час реконструкції пл. Вічевої проведено археологічний нагляд за земляними роботами на ній. Попередні результати досліджень такі: локалізовано внутрішню планувальну структуру втраченої ратуші (XVII–XIX ст.). Стан збереження фундаментів пам'ятки незадовільний. Більша частина мурувань виявилась розібраною (окрім збережених пивниць), а фундаментні рови заповнені деструкціями. За результатами рятівних археологічно-архітектурних досліджень, на сучасному етапі облаштування пл. Вічевої у м. Жовкві є підстави для позначення плану колишньої ратуші на земляній поверхні. Також виявлено ймовірні сліди забудови площі в давній час – східної альтанки та споруди округлої в плані форми, що могла слугувати основою якоїсь конструкції – пам'ятного знака або так званого лобного місця для показових екзекуцій [7. С. 7–13].

Одночасно з дослідженнями на площі проведено розкопки і на території подвір'я (дитинця) замку. На підставі попереднього аналізу результатів досліджень можна зробити такі висновки: а) розкрито і зафіксовано рештки кам'яно-цегляного мощення вздовж головного (палацового) корпусу; б) розкрито поверхню кам'яного мощення центральної алеї, яке за характером кладки і матеріалом ідентичне до решток кам'яного мощення, виявленого 2001 р.; в) поряд з палацовим корпусом не вдалося зафіксувати

чітких слідів від колонади перед ним; г) виявлено рештки давніх водокомунікаційних мереж [2. С. 7–16].

Місто Жовква потребує подальших археологічно-архітектурних досліджень, які б дали чітке уявлення про планування міста, його забудову (втрачені житлові квартали, оборонні споруди міста), а також вивчення його давнішої історії (Винниківський укріплений двір).

1. *Бевз М.* Архітектурно-просторовий уклад міста Жовкви в контексті європейської урбаністики // Галицька брама. – 1997. – № 4. – С. 6–7.
2. *Войцещук Н., Лукомський Ю., Милян Т., Осаульчук О.* Звіт про підсумки археологічних досліджень на території замку 1594–1606 рр. в м. Жовкві Львівської області у 2003 році. – Львів, 2003.
3. *Козак Я.* Батьківщина Б. Хмельницького // Жовківщина. Іст.-меморіал. зб. – Жовква; Львів; Балтимор, 1995. – Т. 2. – С. 16.
4. *Крип'якевич І.* З історії міста Жовкви // Жовківщина. Іст.-меморіал. зб. – Жовква; Львів; Балтимор, 1995. – Т. 2. – С. 25.
5. Львовская область. Атлас. – М., 1989. – С. 12.
6. *Мартинюк А.* Результати архітектурно-археологічних розвідок кварталу на пл. Вічевій // Галицька брама. – 1997. – № 4. – С. 13–14.
7. *Милян Т., Войцещук Н., Лукомський Ю.* та ін. Звіт про підсумки археологічних досліджень на площі Вічевій в м. Жовква Львівської області у 2003 році. – Львів, 2003.
8. *Могитич Р., Конопля В., Оприск В.* Архітектурно-археологічні дослідження у Жовкві // Львів. археол. вісник. – 1999. – Вип. 1. – С. 170–174.
9. *Могитич Р., Мартинюк А.* Архітектурно-археологічні дослідження втраченого кварталу у Жовкві // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 56.
10. *Осаульчук О., Шишак В.* Звіт про підсумки археологічно-архітектурних досліджень синагоги 1692 р. та прилеглої до неї території в м. Жовква Львівської області у 2001 році. – Львів, 2001.
11. *Піхурко У., Кривошеєва Д., Чурилик Я.* Жовква. До історії витоків поселення і розвитку міста // Вісник “Укрзахідпроектреставрації”. – 1996. – Ч. 5. – С. 16.
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2001 р. № 517 “Про затвердження Комплексної програми збереження та відтворення історико-архітектурного середовища м. Жовкви”.
13. Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1972.
14. *Чайка Р., Милян Т.* Науковий звіт про підсумки археологічних досліджень на території м. Жовкви Львівської області та прилеглих околиць у 2001 році. – Львів, 2001.
15. *Osinski M.* Zamek w Zolkwi. – Lwów, 1931.

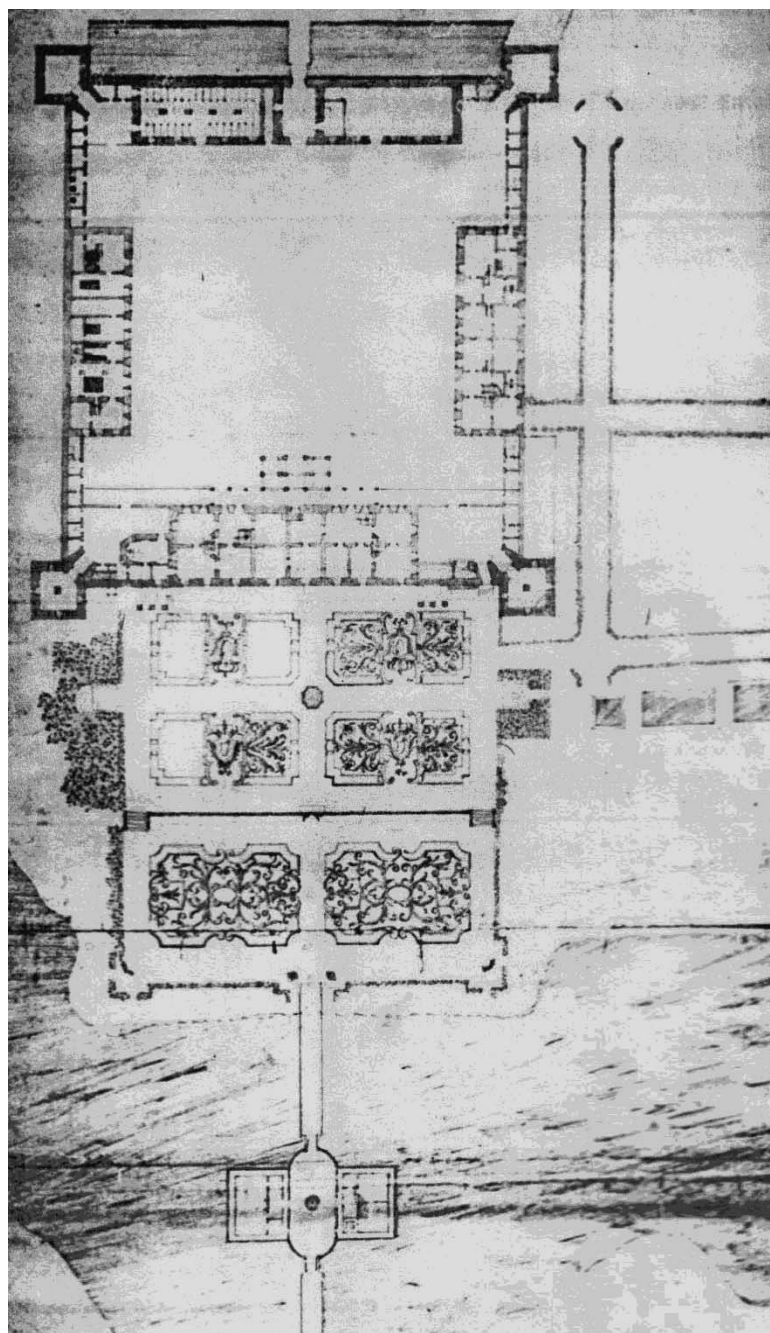

Рис. 1. План замку і частини парку. Архітектор Антоніо Кастелло. 1740 р.

Рис. 4. Вигляд корпусу палацового замку. Малюнок. Кінець XVIII ст.

Рис. 5. Кам'яний вистил у центральній частині замку, за Р. М. Чайкою та Т. Р. Милянком, 2001.

ZHOVKVA THROUGH THE PRISM OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH**Demyan Lesyk***State Historical and Architectural Preserve in the city of Zhovkva*

The city of Zhovkva is a unique Ukrainian renaissance architectural complex. Not only is it the only well-preserved realization of the “ideal” residential city of the late 16th c., but its architectural type is very rare among the 200 of the “ideal” European cities that have been preserved by now. The city has maintained its planning structure that has all the city churches and residential buildings at its basis. Both world wars of the 20th c. wreaked massive destruction on the city. But the Second World War was especially destructive. Several residential blocks were ruined, among them the lost historical Rynok square, where in 1994-1995 architectural and archaeological excavation was conducted. After that there was no research done in the city for a very long time. In 2001, the Ukrainian Cabinet of Ministers passed the state Complex Programme of Preservation and Rebuilding of the Historical Setting of the City of Zhovkva in 2001-2020. The same year there was an archaeological examination of the city castle (1594) conducted under the guidance of Chaika Roman. In the framework of the celebration of the 400-year anniversary since the city received the Magdeburgense privileges, archaeological examination of the square was carried out so as to reconstruct it in the future, besides additional excavation of the castle was conducted that opened another chapter in the history of the city.

Key words: archaeological and architectural research, planning structure, castle, synagogue, fortified court, square, Zhovkva.

Стаття надійшла до редколегії 21.01.2007

Прийнята до друку 10.03.2007

УДК 903.8 (477.83) “07|08”

ПРО НОВУ ГРУПУ МОНЕТ З ЙОСИПІВСЬКОГО СКАРБУ

Юрій Гудима

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Музей історії університету*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Розглянуто низку публікацій 1986–2006 рр., де висвітлено історію Йосипівського скарбу арабських дирхемів VIII–IX ст. У науковий обіг уведено інформацію про досі невідому частину скарбу.

Ключові слова: Йосипівка, скарб, монети, дирхеми, грошовий обіг, шляхи.

У липні 1986 р. в с. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл. знайдено скарб арабських дирхемів VIII–IX ст.

Незважаючи на те, що про знахідку вже є кілька публікацій у пресі, популярних і наукових виданнях, Йосипівський скарб і досі вивчений недостатньо.

Першою інформацією про монети була невелика стаття у місцевій газеті. Директор Олеської середньої школи В. Надорожняк повідомив новини зі шкільного краєзнавчого музею, куди потрапила частина скарбу. Йшлося про місце, де виявлено скарб, горщик, його датування і “близько 100 одиниць” дирхемів, які передано у державний музей [10]. Скорочений варіант цієї статті згодом надруковано у львівській газеті “Вільна Україна” [11].

Наукова популяризація знахідки розпочалася зі статті М. Пелещишина і Ю. Гудими “Земля літописних бужан” [13]. У публікації в загальних рисах описано обставини виявлення скарбу, місце знахідки, кераміку та самі монети – масу, розміри, де і коли вони карбовані. Прорисовання одного дирхема наведено серед інших археологічних знахідок. Тоді вперше було зроблено спробу описати Йосипівський скарб в історичному контексті, на тлі розвитку східнослов’янських племен дулібів, бужан і волинян, про яких є писемні згадки у “Повісті минулих літ”, арабських і європейських джерелах IX–X ст., а також великий масив археологічного матеріалу. Археологічний матеріал свідчить про високий для того часу розвиток матеріальної культури цих племен і походить з таких населених пунктів, як Новосілки-Ліські, Ріпнів, Неслухів, Деревляни, Воля-Деревлянська, Ромош, Буськ, Пліснеськ, Зимно, Чермно та ін. Щодо аналогій, то після детальнішого вивчення Йосипівський скарб пропонували порівняти зі знахідками у Дорогичині над Бугом [16], Клюковичах [15], Чехові [17] (Польща). Проте вже тоді було зрозуміло, що скарб арабських дирхемів з Йосипівки відкрив майже невідому сторінку з історії бужан,

– засвідчив, що у Північному Прикарпатті та на Волині наприкінці I тисячоліття н. е. існували такі ж торгові шляхи, як у Поволжі, Подніпров'ї, Прибалтиці, а Західне Побужжя було місцевістю, де перетиналися суходільні та водні шляхи зі Східної Європи у Центральну.

Тему популяризації скарбу продовжив Ю. Гудима у літературно-краєзнавчому журналі “Брідщина” [8]. Учений акцентував увагу на тому, що нова знахідка є серйозним аргументом на користь припущень учених про існування суходільного шляху транзитної торгівлі між Сходом і Західною Європою на Підкарпатті вже у IX–X ст. Дуже ймовірно, що саме у верхів'ях і середній течії Західного Бугу такий шлях перетинався з річковими.

Хронологічно наступну, нехай і не розлогу, але науково зважену згадку про Йосипівський скарб навів у тезах виступу “Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави” Р. Шуст [14]. Автор констатував, що з широкомасштабним надходженням на грошовий ринок арабських дирхемів наприкінці VIII ст. пов'язаний початок зародження грошового господарства західноукраїнських земель. Ці монети швидко поширилися по всій території Київської держави. Скарб з Йосипівки, зокрема, належить до вельми цікавих. У статті наголошувалося, що в аналогічних знахідках з території Галицько-Волинської держави серед монет не зафіксовано золотих динарів і сасанідських драхм, які досить часто трапляються на інших українських землях.

Йосипівський скарб спонукав також уважніше придивитися до місцевих географічних назв. Унаслідок цього в науковий обіг уведено відомий у с. Йосипівка дромонім “Попідгридень”. Гіпотетичний “Гридень” і реальний “Попідгридень” – це дороги, які прокладали, охороняли і якими їздили гридні, – члени молодшої княжої дружини [7].

Верхів'я Західного Бугу та Північні схили Вороняків у VIII–IX ст. виявились економічно інтегровані в систему міжнародних торгових шляхів, здавна вздовж цих доріг були численні священні місця. В утворенні таких місць важливу роль відігравали варяги, сліди перебування яких на згаданих територіях віднайдені археологами. Можна не сумніватися, що скарб арабських дирхемів у той чи інший спосіб пов'язаний із зазначеним [3].

Про те, що Йосипівський скарб віднайдено на перехресті давніх торгових шляхів не випадково, переконливо свідчить і велика кількість археологічного матеріалу з найближчих околиць [2]. Скарб арабських дирхемів з Йосипівки став уже невід'ємною частиною історії села [5]. До речі, саме в короткому нарисі про сільські старожитності вперше опубліковано фотографії дванадцяти монет, правда, без спеціального опису.

Яскравим прикладом того, що Йосипівський скарб може дати інформацію про найнесподіваніші сторони життя давніх мешканців далеких і близьких країв, є опублікована фотографія арабського дирхема, що походить з Йосипівки і має дірку для підвішування, тобто її використовували як прикрасу [4]. Монета зберігається у фондах Львівської галереї мистецтв.

Найбільше інформації про скарб з Йосипівки є серед матеріалів міжнародної наукової конференції “Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність” (Львів, 2004). У статті “Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу” [9] сформульовано низку питань, які потребують відповідей.

По-перше, достеменно не відомо коли і хто саме виявив скарб, по-друге, – скільки монет було там і чи були інші речі, по-третє, – скільки екземплярів монет і де вони зберігаються тепер. Немає чітких відповідей і на такі питання: коли саме і ким заховано скарб; з яких причин, як і де монети були зібрані та якими шляхами потрапили на територію сучасного села Йосипівка; і на питання суто наукового характеру - яку роль гроші та їхній власник (або власники) відігравали в економічному, політичному та культурному житті місцевого населення VIII–IX ст. і т. д. Міркування, висловлені у згаданій статті, ґрунтуються на вивченні лише 29 монет з приватної колекції та 5 – з Львівського історичного музею. Зроблено попередні визначення. Це дало змогу скласти карту міст Арабського халіфату, де карбували дирхеми, які знайдено у Йосипівці (рис. 1). Це монетні двори: 1) Іраку й аль-Джазіру (арабська назва північної частини краю між Тигром і Євфратом) - міста Мадінат-ас-Салам, Васіт, Куфа; 2) Ірану - Мухаммедія, Ісбаган, Балх, Нісабур (?), Керман; 3) Трансоксанії - Самарканд, аш-Шаш; 4) Вірменії; 5) Магрібу – Аббасії; 6) Андалузії. За подальшого вивчення можливі уточнення.

Авторові вдалося побувати на місці виявлення Йосипівського скарбу одним із перших. Скарб був посеред поля невеликих розмірів ($\approx 300 \times 300$ м) між господарськими спорудами (силосною ямою) та житловими будинками, дорогою і ставком. Рельєф трохи випуклий, так що монети лежали на вершині пагорба. Глибина, на якій залягав скарб, становила 10–20 см. Монети були вже дуже розпорочені в радіусі 2–3 м. Крім того, вони тягнулися смугою вниз по полю вздовж борозни від плуга. На місці знайдено фрагменти керамічного посуду. Зібрано 22 фрагменти горщика, зокрема, денець і вінець. Вони мали добрий випал, чорного кольору.

Щодо типології монет Йосипівського скарбу, то насамперед зазначимо, що майже всі дирхеми добре збережені. З-поміж монет вирізняються ті, які були карбовані за правління династії Омейядів. Вони становлять окрему групу і відмінні не тільки легендами, які не трапляються на монетах Аббасидів, а й дуже старанним виконанням і типом куфічного письма, багатством орнаментативної аббасидським монетам властиве менш майстерне виконання і свій тип письма. По краях поля вони оздоблені орнаментами, які складаються з різних комбінацій ліній і кружечків.

За попередніми визначеннями найстаріша з монет датована 90 р. Г. = 708/709 р. н. е., наймолодша – 196 р. Г. = 811/812 р. н. е.

Досі про кількісний і якісний склад Йосипівського скарбу можна судити, маючи в полі зору такі групи монет:

1) колекція Львівської галереї мистецтв – 88 дирхемів і 22 фрагменти керамічного посуду з місця знахідки;

2) приватна колекція – 35 монет;

3) приватна колекція – 29 монет;

4) колекція Львівського історичного музею – 5 монет.

Наведену інформацію оприлюднено також на конференції “Ольжині читання”. Захід відбувався під егідою Львівської галереї мистецтв у Підгорецькому замку 10 жовтня 2005 р. Оpubліковано статтю “Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки” [6]. Новим у публікації було припущення, що два ланцюжки і металевий предмет особливої форми (речі, які ніби то бачили діти, причетні до віднайдення скарбу) – це так звана суштуга.

Про сушту Михайло Грушевський писав: “Такі коробочки... часто знаходять у жінок в могилах скандинавських; у финських народів досі існували жіночі нагрудні бляхи з ланцюжками, т. зв. суштуги; з літописи, з оповідання про пімсту Ольги знаємо, що суштуги носили і в нас” [1]. Зрештою, надзвичайний інтерес із цього приводу становить факт перебування варягів у Пліснеську, що поблизу Йосипівки [12].

Наукове зацікавлення скарбом почали виявляти і вчені з Польщі. Наприклад, працівник Лабораторії східних джерел і нумізматики Інституту східної філології при Ягеллонському університеті в Кракові Дорота Малярчик звернула увагу на той факт, що монети зі скарбу тепер сильно розпорошені – кілька тисяч їх потрапило до Києва та Москви, а 35 екземплярів є у Варшаві [18]. Становить інтерес один дирхем, карбований за правління Ісмаїла ібн Ахмада з династії Саманідів у 288 р. Хіджри = 900/901 р. н. е. в аш-Шаш. Правда, не відомо достеменно чи монета походить власне з Йосипівського скарбу. Зрештою, постає питання: чи можливо за такого стану розпорошеності робити переконливі висновки, маючи в опрацьованні близько 1,5 % цілості скарбу?

Нижче наведено інформацію про нову групу монет (19 екземплярів), які, без сумніву, походять з Йосипівського скарбу, а їхній власник з відомих причин бажає залишатися невідомим. Наразі подаємо масу, параметри та фото дирхемів.

1. $M = 2,85$ г; $D = 2,4$ см (рис. 2, 1, 2).
2. $M = 2,9$ г; $D = 2,4 - 2,5$ см (рис. 2, 3, 4).
3. $M = 2,7$ г; $D = 2,6$ см (рис. 2, 5, 6).
4. $M = 2,8$ г; $D = 2,5$ см (рис. 3, 1, 2).
5. $M = 2,7$ г; $D = 2,7$ см (рис. 3, 3, 4).
6. $M = 2,4$ г; $D = 2,5$ см (рис. 3, 5, 6).
7. $M = 2,7$ г; $D = 2,6 - 2,8$ см (рис. 4, 1, 2).
8. $M = 2,8$ г; $D = 2,7$ см (рис. 4, 3, 4).
9. $M = 2,8$ г; $D = 2,4 - 2,5$ см (рис. 4, 5, 6).
10. $M = 2,6$ г; $D = 2,5 - 2,6$ см (рис. 5, 1, 2).
11. $M = 2,3$ г; $D = 2,5 - 2,6$ см (рис. 5, 3, 4).
12. $M = 2,9$ г; $D = 2,2$ см (рис. 5, 5, 6).
13. $M = 3,1$ г; $D = 2,6$ см (рис. 6, 1, 2).
14. $M = 2,8$ г; $D = 2,6$ см (рис. 6, 3, 4).
15. $M = 2,7$ г; $D = 2,6$ см (рис. 6, 5, 6).
16. $M = 2,9$ г; $D = 2,5$ см (рис. 7, 1, 2).
17. $M = 2,8$ г; $D = 2,5$ см (рис. 7, 3, 4).
18. $M = 2,7$ г; $D = 2,4$ см (рис. 7, 5, 6).
19. $M = 2,7$ г; $D = 2,4$ см (рис. 7, 7, 8).

1. Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси (до половини XI віка). – Львів, 1895.
2. Гудима Ю. З історії археологічних досліджень північних схилів Вороняків у районі Олеська // *Наук. зошити іст. ф-ту Львів. ун-ту.* – 2000. – Вип. 3. – С. 278–282.
3. Гудима Ю. Підліська гора у народних віруваннях Волинсько-Подільського пограниччя рубежу I-II тис. н. е. і тепер // *Народознавчі зошити Ін-ту народознавства НАН України.* – 1999. – Зошит 4 (28). – С. 528–530.

4. Гудима Ю. Прикраси та народний одяг мешканців Олеська з околицями (від найдавніших часів до XIX ст.) // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали третьої наук. краєзнавчої конф. 19 листопада 2004 р. – Львів, 2005. – С.278–289 (Іл. 4).
5. Гудима Ю. Село Йосипівка: штрихи до історії // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали другої наук. краєзнавчої конф. 21 листопада 2002 р. – Львів, 2003. – С. 183–192.
6. Гудима Ю. Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки // Ольжині читання. – Пліснеськ, 2005. – С. 2–4.
7. Гудима Ю. Стародавня дорога Попідгридень // Наук. зошити іст. ф-ту Львів. ун-ту – 1999. – Вип. 2. – С. 35–39.
8. Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом та Заходом у IX–X ст.? // Брідщина: Літературно-краєзнавчий журн. – 1993. – Ч. 2. – С. 12–13.
9. Гудима Ю. Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. – Львів, 14-15 травня 2004 р. – Львів, 2005. – С. 22–31.
10. Надорожняк В. Унікальна знахідка // Прапор жовтня. – Буськ, 1986. – 4 листоп.
11. Оце знахідки! // Вільна Україна. – Львів, 1987. – 17 січ.
12. Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ та проблема варягів у Галичині // Наук. зб. Укр. вільного ун-ту. – 1948. – Вип. 5. – С. 138–148.
13. Пелецишин М., Гудима Ю. Земля літописних бужан // Літопис Червоної калини. – 1992. – Ч. 10–12 (16–18). – С. 50–52.
14. Шуст Р.М. Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доп. та повідомл. Міжнар. конф. – Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 120–123.
15. Czapkiewicz M., Gupieniec A., Kmiotowicz A., Kubiak W. Skarb monet arabskich z Klukowicz powiat Siemiatycze. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964.
16. Czapkiewicz M., Kmiotowicz F. Skarb monet arabskich z okolic Drohiczyna nad Bugiem. Kraków, 1960.
17. Czapkiewicz M., Lewicki T., Nosek S., Opozda-Czapkiewicz M. Skarb dirchemyów arabskich z Czechowa. Warszawa; Wrocław, 1957.
18. Malarczyk D. Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josypiwka, Buski raj. – uwagi wstępne // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. – Львів, 14–15 травня 2004 р. – Львів, 2005. – С. 21.

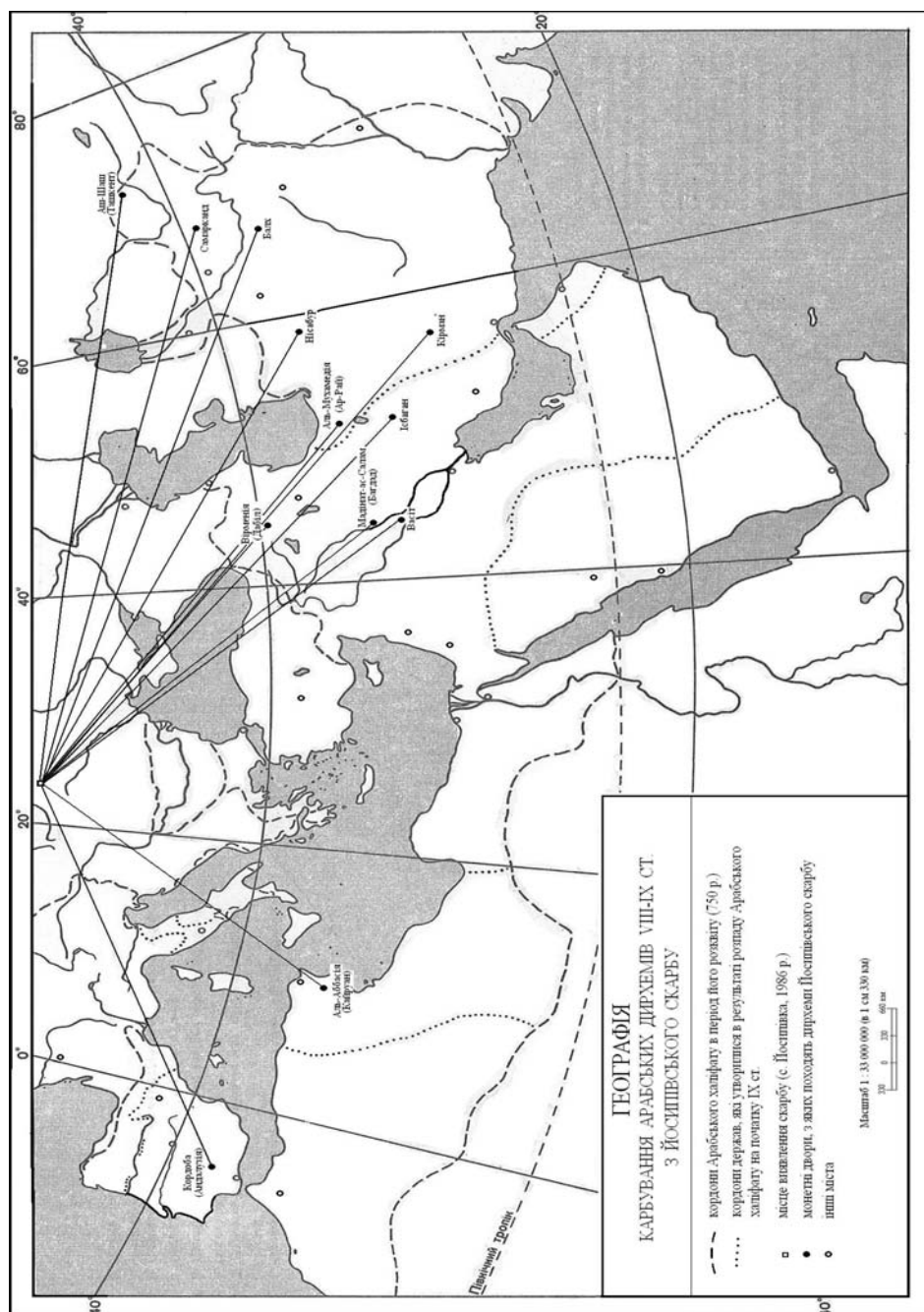

Рис. 1. Карта походження арабських дирхемів, віднайдених в с. Олеско.

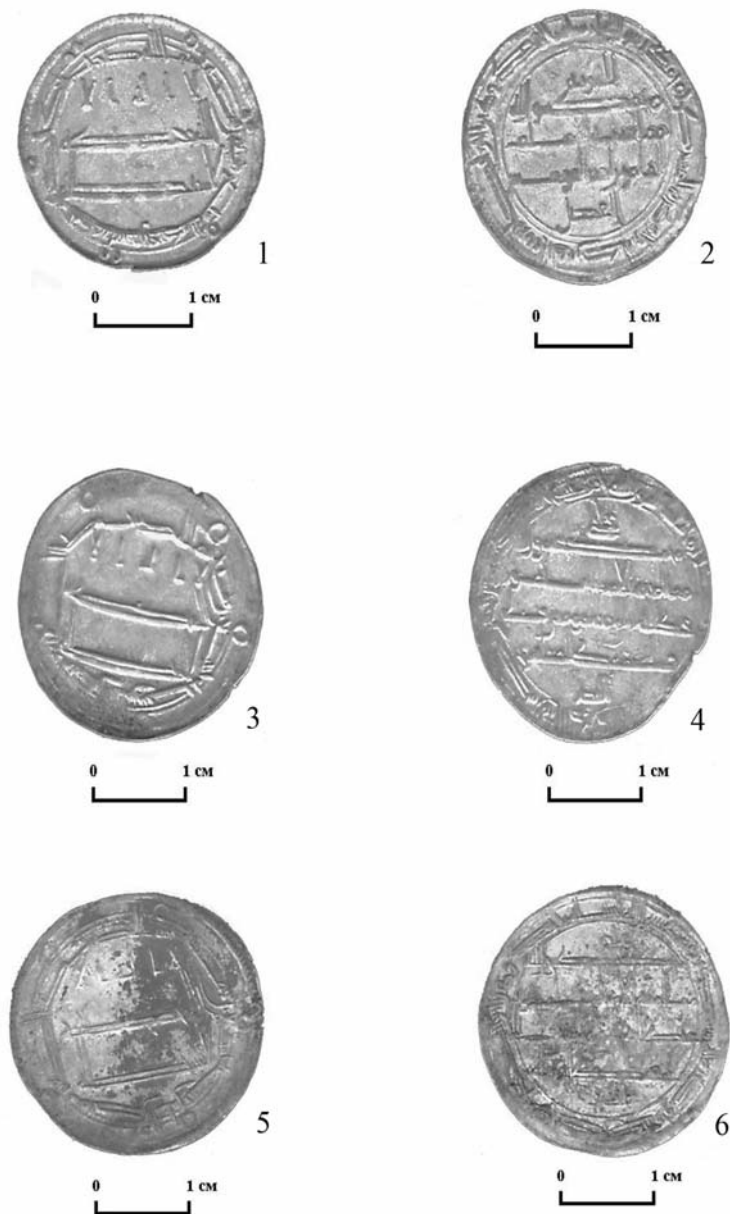

Рис. 2. Дирхемы 1, 2 – дирхем 1; 3, 4 – дирхем 2; 5, 6 – дирхем 3;
1, 3, 5 – аверс; 2, 4, 6 – реверс.

Рис. 3. Дирхеми 1, 2 – дирхем 4;
3, 4 – дирхем 5; 5, 6 – дирхем 6;
1, 3, 5 – аверс; 2, 4, 6 – реверс.

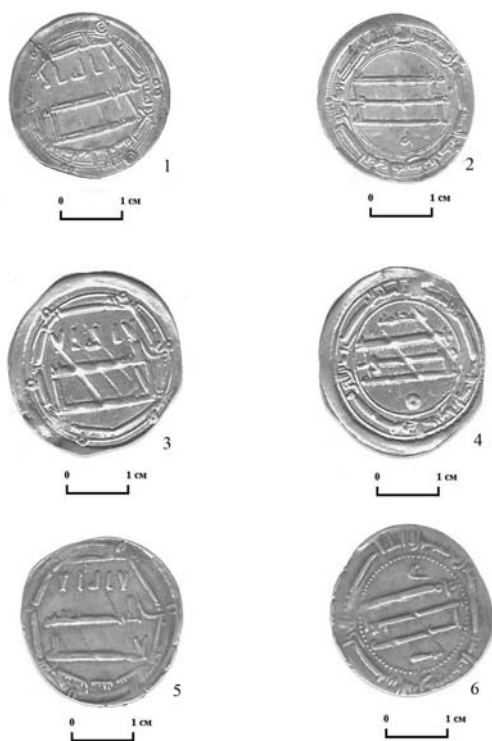

Рис. 4. Дирхеми 1, 2 – дирхем 7;
3, 4 – дирхем 8; 5, 6 – дирхем 9;
1, 3, 5 – аверс; 2, 4, 6 – реверс.

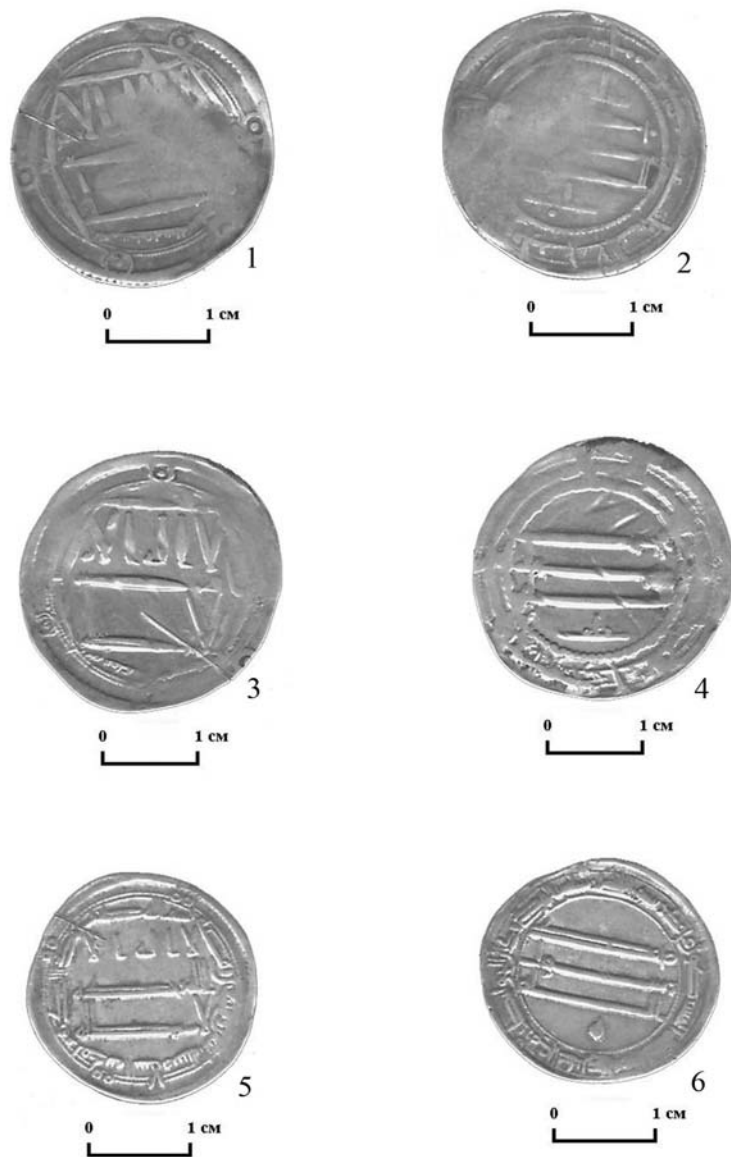

Рис. 5. Дирхеми 1, 2 – дирхем 10; 3, 4 – дирхем 11; 5, 6 – дирхем 12;
1, 3, 5 – аверс; 2, 4, 6 – реверс.

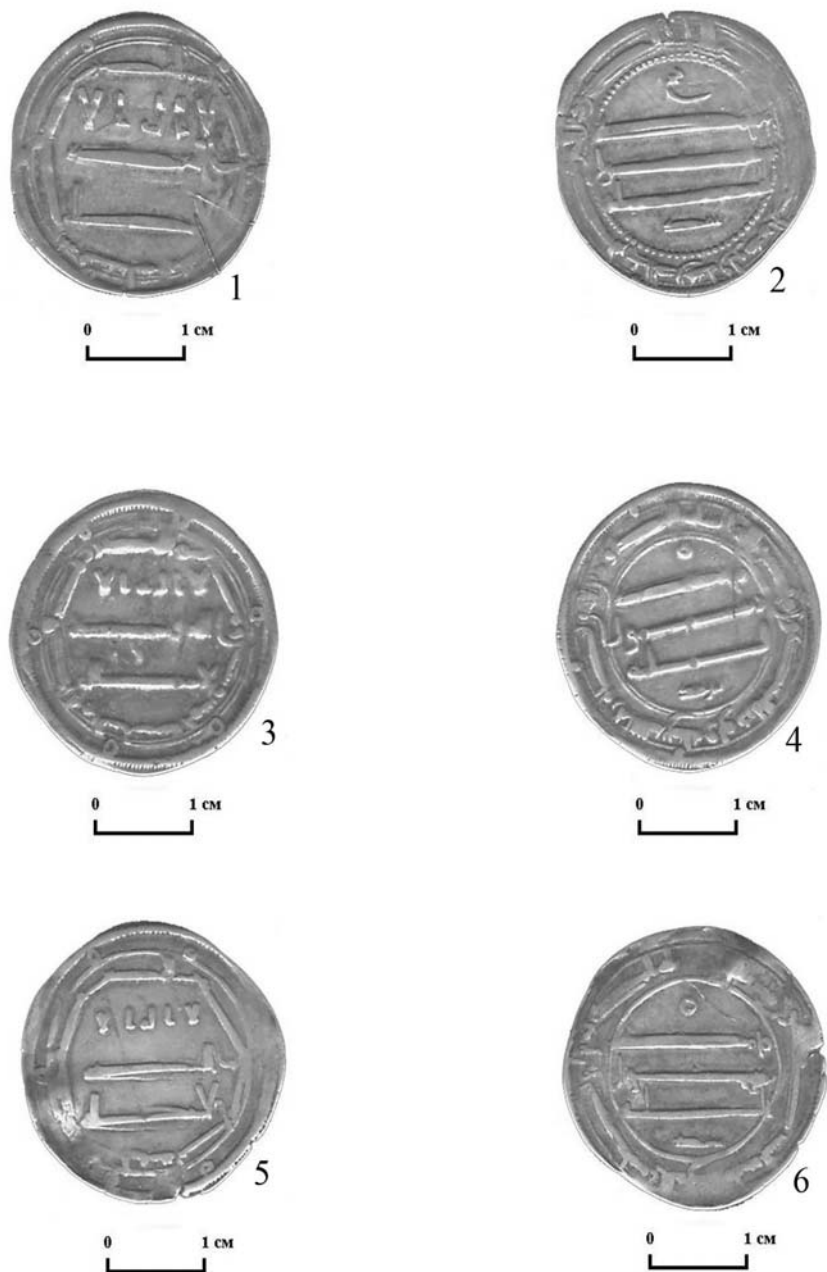

Рис. 6. Дирхеми 1, 2 – дирхем 13; 3, 4 – дирхем 14; 5, 6 – дирхем 15;
1, 3, 5 – аверс; 2, 4, 6 – реверс.

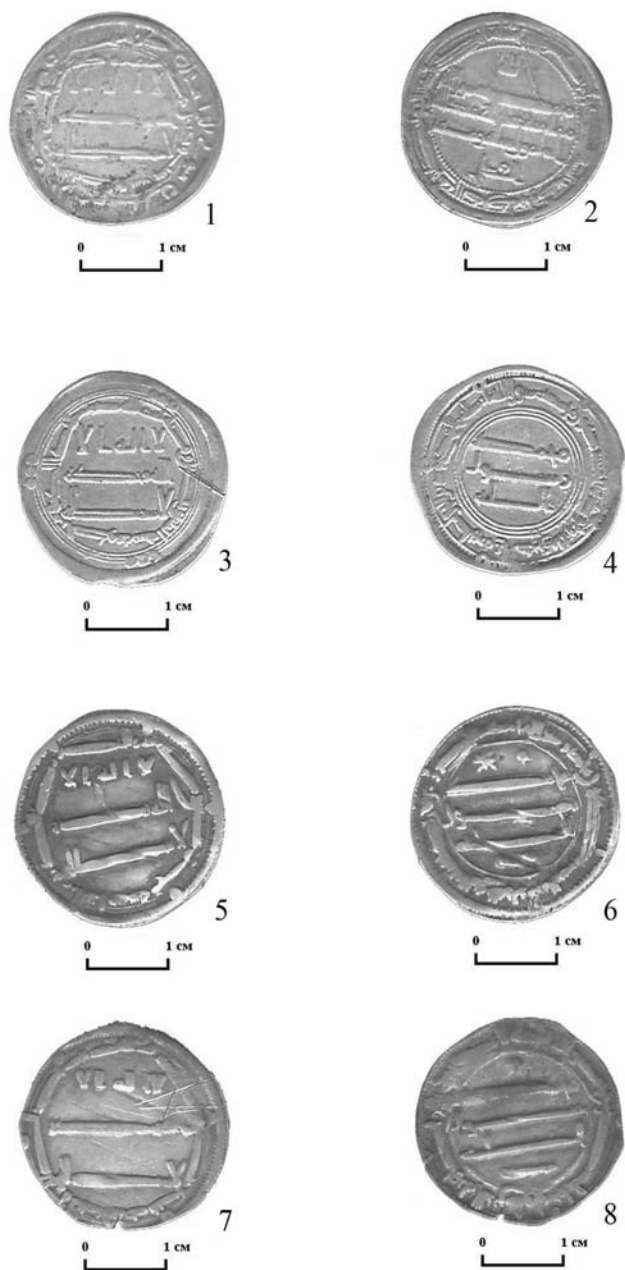

Рис. 7. Дирхеми 1, 2 – дирхем 16; 3, 4 – дирхем 17; 5, 6 – дирхем 18; 7, 8 – дирхем 19; 1, 3, 5, 7 – аверс; 2, 4, 6, 8 – реверс.

ON ONE MORE GROUP OF COINS FROM YOSYPIVKA HOARD

Yuriy Hudyma

*Ivan Franko National University of Lviv ,
The Museum of the University History*

A number of publications (1986-2006) on the history of Yosypivska hoard of Arabian dirkhems of the 8-9th c. are scrutinized. Information about an unknown before part of the hoard is presented for the scholarly community.

Key words: Yosypivka, hoard, coins, dirkhems, money circulation, ways.

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2007

Прийнята до друку 10.03.2007

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 929:902 В. Хвойка

ВІДЕЙКО М. Ю., БУРДО Н. Б., АБАШИНА Н. С. ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ АРХЕОЛОГА ВІКЕНТІЯ ХВОЙКИ. У 2 Ч. – К., 2006. – 282 С.

Наукова спадщина видатного українського археолога чеського походження В. В. Хвойки, який у Подніпров'ї відкрив низку невідомих раніше археологічних культур, з плином часу не тільки не втрачає значення, але й у міру нагромадження нових археологічних матеріалів змістовно збагачується. Доктор історичних наук, відомий археолог-славист, мовознавець, етнолог та письменник В. П. Петров, характеризуючи наукові здобутки невтомного польового дослідника В. В. Хвойки, “польова археологічна практика якого виросла в наукову теорію” у 70-х роках ХХ ст. високо оцінив його наукові досягнення. “Неперевершена творча заслуга В. В. Хвойки перед наукою, – писав він, – полягає не в тому, що останній виступив як поборник автохтонізму і проголосив тубільне населення Наддніпров'я слов'янами вже з доби неоліту, а в тому, що він, як польовий дослідник, відкрив низку невідомих до того культур і розташував їх в періодичній послідовності. Розроблена Хвойкою класифікація археологічних культур досі зберігає свою цінність” [2. С. 10].

Відомо, що польські дослідники – археологи, антропологи та геологи В. Пшебиславський, Г. Оссовський, В. Демитрикевич, І. Коперницький та К. Гадачек – у Подністер'ї та Західному Побужжі у 70–90-х роках ХІХ ст. та на початку ХХ ст. паралельно з В. Хвойкою або й ще раніше відкрили поселення і поховання трипільської й черняхівської культур, проте вони публікували їх як пам'ятки невизначених культур мальованої кераміки або мікенського чи передмікенського типу і поховальних урн. Наукове значення цих пам'яток та місце в хронологічній шкалі археологічних старожитностей на території України визначене В. Хвойкою і визнане лише після його досліджень і публікацій аналогічних пам'яток у районі с. Трипілля, Зарубинців і Черняхова Київської обл. на Дніпрі, що стали епонімними.

Отже, фактично В. Хвойка розпочав дослідження і хронологічну періодизацію археологічних пам'яток і культур первісності на території Східної Європи, зокрема, України. Як вдало і справедливо зазначила Н. Б. Бурдо у другій частині рецензованої нами книги, “наукове спілкування поєднало імена таких видатних [слов'янських] вчених, як Л. Нідерле (у 1893 р. видав у Празі книгу “*Lidstvo v dobe predhistoryčne*”, а на початку ХХ ст. – багатотомну працю “*Slovanské starožitnosti*”, Praha, 1902); Й. Піч – засновник чеської археології; Хв. Вовк – видатний український вчений-антрополог та етнограф, В. Хвойка” (С. 9).

Перелічені вчені, як і згадані вище польські дослідники, що проводили археологічні розкопки в Україні, вивчали первісну археологію слов'янських народів Східної і Середньої Європи, в тому числі й України.

У Російській імперії “у першій половині XIX ст., – як справедливо констатує Н. Б. Бурдо, – велися розкопки античних або середньовічних пам'яток, а щодо пам'яток первісності відомостей ще не було” (Ч. I. С. 6). Звідси впливає таке: фразу цієї авторки про те, що як і в Західній Європі “...відповідний розвиток археологічної науки спостерігався й у Східній Європі, археологію якої представляла Російська імперія” (Ч. II. С. 6) у місці, де йдеться про первісну археологію, треба скоригувати так, щоб уникнути суперечностей.

Археологічна спадщина В. В. Хвойки (його публікації, що сьогодні стали рідкісними раритетами), як важлива невід'ємна частина української археологічної науки, повинна стати набутком широкої громадськості. В цьому полягає актуальність проекту “Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки”. Проект виконано колективом науковців Інституту археології НАН України під керівництвом кандидата історичних наук М. Ю. Відейка за фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень. Переклади текстів з російської мови українською професійно з добрим знанням археологічної термінології виконали Н. В. Блажевич, Н. Р. Михайлова, І. Чорновол. Авторські тексти та коментарі до них підготували Н. С. Абазіна, Ю. В. Болтрик, К. П. Бунятян, Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко, В. К. Козюба, Ж. О. Кононенко, С. Н. Рижов, Г. О. Станіцина, О. О. Якубенко. В. А. Колеснікова написала нарис про життєвий шлях і наукову діяльність В. В. Хвойки і склала бібліографічний список його праць. Такий повний переклад праць В. В. Хвойки, забезпечений широкими коментарями, що розкривають їхнє значення для археологічної науки України, зроблено вперше.

Праця, що підготовлена як монографічне видання, складається з двох частин. Кожну з них відкриває вступ, написаний керівником проекту М. Ю. Відейком, який вводить читача у творчий світ дослідника В. Хвойки, ознайомлює з особливостями його текстів, коментарів до них, успіхами і труднощами його польових досліджень та польової документації, інтерпретацією здобутих матеріалів та місцем збережених колекцій, головними концепціями дослідника.

Важливо, що авторський колектив не обмежився працями, присвяченими пам'яткам трипільської культури. Виконавці проекту опрацювали й інші праці та публікації В. Хвойки за 1901–1913 рр., що, як зазначено у вступі, “...відображають погляди вченого на давню історію краю та Європи”, визначають місце трипільської культури в системі старожитностей України.

Хотілося б підтримати керівника проекту, який, наголосивши у вступі на науковій вагомості монографічної праці В. Хвойки “Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена” (видана у скороченому варіанті 1913 р.), висловив надію на повне перевидання її тексту. До цього закликає і проект обкладинки цієї праці, розроблений В. Хвойкою, що є в експозиції Національного музею історії України. Це одночасно засвідчує, що опрацювання наукової спадщини талановитого дослідника старожитностей України В. В. Хвойки необхідно продовжити.

Перша частина монографічного опрацювання наукової спадщини В. В. Хвойки починається з перекладу його великої статті “Каменный век Среднего Приднепровья” і коментарів до неї.

Автор коментарів до розділу “Палеоліт” С. М. Рижов наголосив на вагомості київських розкопок В. Хвойки і професійній допомозі під час досліджень палеолітичних стоянок, зокрема Кирилівської, з боку В. Б. Антоновича, П. Я. Армашевського та Ф. К. Вовка. Ф. К. Вовк, будучи в еміграції у Парижі, віддавав деякі здобуті В. Хвойкою матеріали для визначення у паризьку археологічну лабораторію. Коментарі вичерпно пояснюють текст розділу, вони підкріплені сучасною палеолітичною літературою. У посиланні ж на працю П. П. Єфименка [1] пропущене прізвище автора.

Головним і найважливішим у цій праці є розділ “Неоліт”, у якому опубліковано матеріали з розкопок поселень трипільської культури і який, на думку його коментатора М. Ю. Відейка, є “першим монографічним дослідженням поселень мідного віку в регіоні Середнього Подніпров’я”. Тут найвиразніше викладені погляди В. Хвойки на етнокультурний розвиток давнього населення цього краю, сформульовано його автохтонну теорію. Оскільки, як зазначено в коментарі, “...під час підготовки тексту праці до видання згадка року, коли вперше В. Хвойка натрапив на матеріали трипільської культури”, під час розкопок Кирилівської палеолітичної стоянки випала, то коментатору довелося шляхом зіставлення вичислити приблизний рік відкриття В. Хвойкою трипільських пам’яток. М. Ю. Відейко вважає, що це було не пізніше 1894 р. Не менш вагомим коментарі, що уточнюють місце і час досліджень інших пам’яток трипільської культури, їхнє датування, періодизацію та концепцію В. В. Хвойки щодо етнокультурного розвитку енеолітичного населення Середнього Подніпров’я, його господарської діяльності та соціальної організації з позиції сучасного трипільознавства.

Зокрема, цінні та необхідні читачу коментарі, у яких на підставі численних сучасних розкопок трипільських поселень та ґрунтового вивчення їхніх матеріалів виправлено інтерпретацію В. Хвойкою київських, кирилівських та інших аналогічних поселень як пам’яток початкового етапу трипільської культури. Вивчення матеріалів цих та відкритих після В. Хвойки інших синхронних трипільських пам’яток засвідчило, що вони відображають не початковий, а завершальний етап культури і процеси її занепаду та деградації на фінальній фазі існування.

Не менш важливий коментар щодо трипільських площадок у вигляді кусків обпаленої глини з відбитками дерева, які трактують сьогодні як залишки спалених наземних жител, а не як місця спалення покійників – поховальні пам’ятки, якими вважав їх В. Хвойка.

Заслуговує на позитивну оцінку виважений коментар – оцінка автохтонної теорії В. В. Хвойки – віднесення трипільських поселень до пізніших старожитностей Подніпров’я, зокрема, скіфських та черняхівських пам’яток. З посиланням на праці їхнього прекрасного знавця В. П. Петрова, автор коментаря закликає до подальшого вивчення цієї дискусійної проблеми. Він не поділяє концепції В. Хвойки, “...відповідно до якої слов’яни були споконвічними мешканцями Середнього Подніпров’я від неоліту (трипільська культура) до часів Київської Русі”. Це правильна позиція, оскільки досі археологами не доведена безперервна спадкоємність матеріальної культури населення

цього регіону від трипілья до середньовіччя, а лінгвісти не в стані вирішити проблему мови носіїв різних археологічних культур, що існували у Подніпров'ї в цей хронологічний період.

М. Ю. Відейко коментує (Ч. 1. С. 67–68) статтю В. В. Хвойки та І. А. Лінніченка “Посудини зі знаками – із знахідок на площадках трипільської культури”. Помічені та описані В. Хвойкою знаки на мальованих посудинах породили дискусію про писемність носіїв трипільської культури, хоч, як зазначено в коментарі, “виділені В. Хвойкою та І. А. Лінніченком 17 знаків, як вважають сьогодні, являють собою стилізовані зображення тварин і місячного серпа”. Більше про це можна прочитати у рекомендованих коментатором працях сучасних дослідників, зокрема, монографії Т. М. Ткачука [3].

Важливе місце серед публікацій В. Хвойки посідає стаття “Поля поховань в Середньому Придніпров'ї”, присвячена попередній публікації результатів розкопок могильників біля сіл Зарубинці, Черняхів та Ромашки у 1899–1900 рр. У підсумку досліджень трипільських площадок і згаданих могильників (два перші дали назву відомим сьогодні і широко дослідженим археологічним культурам) В. Хвойка остаточно сформулював автохтонну концепцію етнокультурного розвитку населення Середнього Подніпров'я. Він не сумнівався, що носіями усіх цих пам'яток, починаючи з “неоліту”, були давні слов'яни. І хоч цю концепцію піддали критиці у світлі здобутих нових матеріалів, автор відстоював її до кінця.

З врахуванням наукової вагомості відкритих В. Хвойкою пам'яток та дискусії, що розгорнулись навколо них у європейській археології, Н. С. Абазіна забезпечила цю публікацію В. Хвойки виваженими коментарями, що впливають з археологічного матеріалу та нових методик і відповідають сучасному розвитку слов'янської археології. Звернемо увагу, що сам обряд поховання та посилення на доліхокранію ще не вирішують питань етнічної визначеності археологічних пам'яток та їхньої спадкоємності. Як зазначено в коментарі, “обряд тілоспалення і доліхокранія притаманні різним етнічним групам” (Ч. 1. С. 72). На думку В. П. Петрова, висловлену ще на початку 70-х років ХХ ст., етнічних питань не можна вирішити і шляхом посилення “на сталу осілість та безперервний розвиток землеробства” [2. С. 203].

Н. С. Абазіна, розуміючи складність проблеми, завершує коментар закликом до “комплексного підходу” з використанням, крім археологічних джерел, ще й історичних даних, а також лінгвістичних та антропологічних. Цей метод, започаткований археологами-славістами у ХХ ст., найбільше відповідає сьогоденню.

Стаття В. В. Хвойки “Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры” і рецензія на неї М. Біляшівського, відповідь В. Хвойки та коментарі Н. Б. Бурдо привертають до себе увагу цікавими і водночас важливими особливостями.

В. Хвойка у цій статті поділився з читачами-археологами досвідом щодо способів виявлення трипільських поселень та методики їхніх розкопок, зокрема, розчищення площадок. Коментуючи цю частину статті, загалом присвяченої дослідженню трипільських поселень біля м. Ржищева та с. Кононча, Н. Б. Бурдо позитивно оцінює польову методику В. Хвойки, зазначаючи, що вона в “удосконаленому вигляді використовується останні сто років” (Ч. 1. С. 85).

У рецензії М. Біляшівський¹ аналізує результати розкопок В. Хвойки і, попри високу оцінку, застеріг проти передчасних узагальнень і висновків.

В. Хвойка у відповідь наполягав на своїй концепції щодо характеру площадок з випаленої глини, які він уважав поховальними пам'ятками і, зокрема, щодо етнічного визначення носіїв трипільських поселень, яких він уважав протослов'янами. Коментар на цю дискусію з посиланням на працю В. П. Петрова [2], який закликає до історизму, закінчується словами П. П. Курінного "... полеміка залишила обох авторів на своїх позиціях" (Ч. 1. С. 85).

Переклад статті В. В. Хвойки "Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Лещинского уезда Подольской губернии и вблизи с. Веремье Киевского у. и губ.", опублікованої в 21-му томі "Древностей ТМАО" (Труды московского археологического общества. – М., 1909), і коментарі до неї М. Ю. Відейка доповнюють попередні публікації дослідника як новими пам'ятками трипільської культури, так і посиланням до інтерпретацій виявлених матеріалів, зокрема, щодо розмаїття форм керамічного посуду та його орнаментальних мотивів, а також територіального розширення досліджень. Спроби класифікації кераміки привели В. Хвойку до розуміння хронологічних та локальних особливостей пам'яток трипільської культури на території України.

Широкі коментарі вдало пояснюють і доповнюють зміст публікації, передусім, стосовно походження трипільської культури і типологічних зв'язків з ранніми пам'ятками неоліту, такими як "культура лінійно-стрічкової кераміки, Боян, Кріш, Хаманджія та інші" (Ч. 1. С. 112). У коментарях зазначено, що В. Хвойка перший із дослідників трипільських пам'яток "... звернув увагу на локальні та хронологічні аспекти трипільської культури" (Ч. 1. С. 113). Сьогодні, написано у коментарі, виділено вже "...кілька десятків локальних варіантів та типів в межах культурної спільності Трипілля–Кукутень" (Ч. 1. С. 113).

Водночас, в одному із коментарів М. Ю. Відейко правильно акцентує увагу на тому, що спроби В. Хвойки довести виникнення європейського виробництва кераміки у Прикарпатті "...не знайшли підтвердження у подальших археологічних дослідженнях" (Ч. 1. С. 117).

У коментарях варто звернути увагу на термінологію. Під час читання текстів В. Хвойки не можна не зауважити, що він в умовах царської Росії уникав уживання термінів "Україна" або похідних. Наприклад, на стор. 102 частини 1 рецензованої праці написано, що в Крутобородинцях на Поділлі виявлена кераміка із своєрідним розписом "...який до того часу не був відомий у нас, в Росії". У коментарі термін "Росія" замінено терміном "Російська імперія"² ("...на території Російської імперії під час розкопок поселення Крутобородинці") (Ч. 1. С. 111). На нашу думку, у коментарях ліпше вживати терміни, близькі до географічного розташування поселення та українського звучання назви села, що є на території України, а вужче – у Подністер'ї чи на Поділлі. Прогресивні діячі у той час вживали і термін "Україна". Наприклад, у Т. Шевченка "...

¹ Так написаний його підпис в українському перекладі цієї рецензії та його прізвище в "Енциклопедії сучасної України" (Т. 2, К., 2003. С. 860) і підпис автора цієї біографічної статті – його онука. У рецензованій праці чомусь це прізвище подано як Беляшівський. Очевидно треба виправити.

² Збережено правопис коментаря.

Село на нашій Україні?”. У читача може виникнути питання: якщо подільське село з українською назвою Крутобородинці – це “Росія”, чи “Російська імперія”, то для чого перекладати праці В. Хвойки українською мовою?

Завершує першу частину тексту переклад підсумкової праці В. Хвойки “Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена” із додатком опису розкопок у садибі М. М. Петровського в м. Києві та с. Білгороді Київського повіту. В першому розділі “Кам’яна доба”, куди ввійшли параграфи “Палеоліт” та “Неоліт”, порівняно з аналогічними розділами його праці “Каменный век Среднего Приднепровья” (Ч. 1. С. 9–53) знайдемо не багато нової інформації. Однак тут В. Хвойка посилив свої автохтонні концепції, наголосивши на незмінності населення у Середньому Подніпров’ї, починаючи з палеоліту.

У короткому коментарі С. М. Рижова до підрозділу “Палеоліт” правильно зазначено, що історичні реконструкції В. Хвойки у світлі наступних археологічних досліджень є вельми дискусійними, а “...деякі його ідеї не мали розвитку” (Ч. 1. С. 124).

Можливо, у коментарях варто навести сучасну періодизацію палеоліту. Також треба пояснити, що Мізинську стоянку в Чернігівській губернії відкрив Хв. Вовк, названий у тексті В. Хвойки Ф. К. Волковим, тим більше, що професор Ф. Вовк під прізвищем Ф. К. Волкова згаданий і в перекладі “Висновку” (С. 184).

Коментарі М. Ю. Відейка до розділу “Неоліт” ширші й доносять до читача сучасне розуміння хронології окремих трипільських пам’яток, зокрема, Києво-Кирилівського поселення і культури в цілому (Ч. 1. С. 131–132), житлове призначення площадок, які В. Хвойка вважав поховальними пам’ятками, а в цій статті ще й місцями жертвоприношень. Водночас у коментарях наведено ті положення В. Хвойки, які підтверджені новими дослідженнями трипільських пам’яток. Це стосується проблеми походження трипільської мальованої кераміки, виділення імпортів на трипільських поселеннях, впливів центральноєвропейських культурних центрів та ін.

Оскільки нема достатньо опрацьованої хронологічно-просторової системи пам’яток перехідного періоду від енеоліту до бронзи, чітких визначень їхніх культурних ознак, появи старожитностей, відмінних від енеолітичних культур, зокрема, трипільської, то короткий підрозділ В. Хвойки, присвячений добі бронзи, потребує чітких пояснень. Це завдання блискуче виконала К. П. Бунятян – автор коментарів до цього підрозділу. Уже в першому коментарі, на підставі сучасного датування трипільської культури не IV–III, а серединою VI–початком III тисячоліття до н. е., стає зрозумілою зміна “етнокультурної ситуації у Середній Наддніпрянщині” (Ч. 1. С. 137) та її причини. Цікаво, що автохтоніст В. Хвойка в цьому випадку пояснював такі причини зовнішніми чинниками – напливом час від часу “степового народу”, якому приписував усі курганні поховання, не розділяючи їх ні хронологічно, ні за культурними ознаками. Тогочасний стан досліджень цих пам’яток та нерозробленість проблеми, що вплинули на позиції В. Хвойки, дохідливо і з належною виразністю з’ясовані в коментарі. Пояснено й суперечності господарських традицій, що впливають із протиставлення В. Хвойкою прийшлого і місцевого населення на території, раніше зайнятій трипільцями, зокрема, в Середньому Подніпров’ї. Не можна не погодитися

з коментарем і в тому, що “землеробська традиція в Середній Наддніпрянщині (й на всьому просторі трипільської культури) на якийсь час перервалася” (Ч. 1. С. 138).

У розділі “Доба заліза” В. Хвойка розглянув скіфські пам’ятки, хоч вони на території України не вичерпують усіх старожитностей цього періоду. Про це варто зазначити й у коментарі. Вчений був достатньо ознайомлений з археологічними дослідженнями різнокультурних пам’яток цього часу, але вибрав скіфів, що визначали в ранньозалізний період політичну та соціально-економічну ситуацію в цьому регіоні Європи, зокрема, у степовій частині сучасної України. Він назвав цей розділ “Скіфська епоха”, що широко застосовують в археологічній літературі й після В. Хвойки.

Ю. В. Болтрик навів до тексту В. Хвойки необхідні, на наш погляд, влучні коментарі, що дають низку уточнень, зокрема, у тих місцях, які сьогодні у світлі нових археологічних досліджень отримали іншу інтерпретацію.

Відкриті В. Хвойкою на Київщині (у Зарубинцях і Черняхові) могильники, що стали епонімними для відомих тепер археологічних культур, та інші аналогічні їм пам’ятки, описані в розділі “Епоха полів поховальних урн та великого переселення народів”. Тут у підсумковій формі наведено інформацію, вже відому з його попередніх праць, переклади яких поміщені в цьому виданні. Можливо, дещо ширше тут висвітлені провінційно-римські впливи на культурний розвиток Середнього Подніпров’я в першій половині I тисячоліття н. е.

До коментарів Н. С. Абашиної, яка добре знає цей період і праці В. Хвойки, варто було б додати сучасні дані про шлях готів з Нижнього Повіслення через Волинь та межиріччя Дніпра і Південного Бугу у Причорномор’я та Приазов’я і виправити дату досліджень вельбарського могильника в Дитиничах з 1935 на 1957 р.

Думаємо, що не варто робити з київської культури основу всіх “ранньосередньовічних слов’янських старожитностей” (С. 151). Це перебільшення потрібно привести у відповідність з реаліями.

Дослідження слов’янських пам’яток додержавного періоду на території України в часи В. Хвойки тільки починались. Відомості, що зібрані в розділі “Слов’янська епоха”, здебільшого ґрунтуються на матеріалах Києва X ст. і пізнішого часу. Проте цей розділ, разом з невеликим, але змістовним нарисом В. К. Козюби та його обширними коментарями, дає читачам уявлення про категорії слов’янських пам’яток Середнього Подніпров’я в цей період, характер господарства та матеріальну культуру. Ці дані поповнені матеріалами археологічних досліджень у садибі М. М. Петровського в Києві. Садиба була на території Старокиївської гори поряд з Десятинною церквою, тому її дослідження розкривають найдавніші сторінки історії формування міста.

Не менш важливі результати отримав В. Хвойка під час розкопок городища у с. Білгородка, що було пригородом столиці. Вивчення конструкції валу, десятків житлових, господарських та ремісничих споруд, двох кам’яних храмів XII–початку XIII ст., двох колодязів і численного речового матеріалу, зокрема виробництва глиняних полив’яних плиток, значно поповнили всі попередні дослідження давньоруських городищ у регіоні Середнього Подніпров’я.

На окрему увагу заслуговує “Висновок” В. Хвойки, тому дослідники його наукової спадщини Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко, В. К. Козюба написали до нього спільні

невеликі, але об'єктивні коментарі. Вони правильно зазначають, що В. Хвойка перший з археологів-дослідників Середнього Подніпров'я створив цілісну картину заселення і розвитку цього краю від кам'яної доби до Київської Русі, узявши за основу матеріали своїх багаторічних досліджень.

Автори цих коментарів, звернувши увагу на те, що В. Хвойка розумів циклічність культурно-історичних процесів у доісторичну та ранньоісторичну добу, тактовно, з розумінням настроїв автохтоніста В. Хвойки, наголосили, що подібність різних археологічних культур (хоч тепер можна сказати про їхню непостійність) можна пояснити не тільки етнічною спадковістю, а й подібними або тими ж умовами проживання та "належністю до єдиного культурно-господарського типу" (Ч. 1. С. 184), "у Подніпров'ї змінювалися не лише покоління місцевих мешканців, а й культури (відповідно – їхні носії)" (Ч. 1. С.184).

На завершення рецензування першої частини праці "Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки" треба наголосити на розумінні всіма авторами коментарів наукової вагомості, залишеної вченим величезної наукової джерельної бази та його незмінної спрямованості на розкриття історії давніх слов'ян та їхніх далеких предків.

У другій частині рецензованої праці доповнено переклади публікацій В. Хвойки та коментарі до них описом сучасного стану трипільських пам'яток, які розкопував дослідник, зокрема, епонімного поселення біля с. Трипілля, для чого Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко та М. І. Городянський провели повторні розвідкові дослідження. О. О. Якубенко ознайомила археологів та громадськість з безцінними колекціями із розкопок В. Хвойки, що зберігаються в Національному музеї України. Трипільським колекціям вона присвятила низку публікацій, згаданих у "Вступі" М. Ю. Відейком.

Авторський колектив не оминув увагою й архівні документи, що розкривають археологічні дослідження В. Хвойки. Їхній опис склали Г. О. Станіцина та Ж. О. Кононенко.

Бібліографію публікацій В. Хвойки, присвячених трипільській культурі, а також відгуки на них та праці, де вони згадані й використані, де поміщені біографічні дані В. Хвойки тощо підготувала канд. іст. наук. В. А. Колеснікова. Вона зібрала широкі документальні матеріали і з високим рівнем достовірності написала творчу біографію В. Хвойки, що відкриває перший том рецензованої праці. Тут можна знайти чимало важливих оцінок його сміливих наукових пошуків і цікавих епізодів з його службової та громадської діяльності.

Другу частину досліджень наукової спадщини В. Хвойки відкриває велика і конкретна за змістом стаття Н. Б. Бурдо. У ній висвітлено археологічні дослідження вченого, зокрема, виявлення і вивчення ним пам'яток трипільської культури на фоні досягнень української та європейської археології, схарактеризовано методіку розкопок і розуміння та інтерпретацію відкритих пам'яток, об'єктів і здобутих матеріалів, критично проаналізовано та оцінено хронологічні визначення В. Хвойки, зокрема, перших розкопаних ним трипільських поселень. Водночас наголошено на важливості віднесення їх дослідником, усупереч поглядам багатьох сучасників, до неоліту, що підтвердили всі наступні дослідження.

Безперечно, відкриття В. Хвойкою двох десятків трипільських поселень і визначення їх у просторі й часі як пам'яток окремої великої оригінальної і самобутньої культури – видатне наукове досягнення вченого, що за оцінкою та пророцтвом часопису “Київська старовина”, наведеними в статті Н. Б. Бурдо “... створить епоху в археології нашого краю”. Водночас не варто оцінювати як досягнення розчищення вченим величезної кількості трипільських площадок (500), бо цього не досягнув ніхто з археологів (як його сучасників, так і наступників) до сьогодні. На наш погляд, гонитва за кількістю досліджених площадок, справжнє прицевізне розчищення яких, як нам відомо, потребує великої затрати часу (вона обов'язкова для їхньої правильної інтерпретації і розуміння), була методичним недоглядом дослідника. В. Хвойка так і не збагнув, чим були споруди, що після пожежі й зберігання в землі декілька тисячоліть постали перед дослідниками як настили сильно випаленої глини з відбитками дерев'яних конструкцій – площадки. До речі, на потребу вдосконалення методики розчищень трипільських площадок звертали увагу В. Хвойки М. Біляшівський і Хв. Вовк. Ці видатні українські вчені, а також професор Київського університету В. Антонович, які співпрацювали з В. Хвойкою, як і всесвітньо відомий чеський славіст Л. Нідерле, сприяли його науковому зростанню і формуванню як археолога.

У коментарях до перекладів праць В. Хвойки і, зокрема цієї, у підсумковій статті Н. Б. Бурдо зазначено про їхню дискусійність і щодо інтерпретації етноісторичних визначень трипільської культури. Тут наведено і розглянуто не тільки автохтонний погляд В. Хвойки, за яким носії трипільської культури як постійні мешканці Середнього Подніпров'я та інших регіонів території сучасної України і землероби були предками праслов'ян з неоліту, а й концепції багатьох інших українських і російських вчених – сучасників і наступників В. Хвойки. Висловлено і сучасний погляд на появу, етапи поширення, локальні особливості пам'яток трипільської культури, наведено сучасні позиції українських трипільзнавців щодо їхньої етнокультурної належності і спадковості. Він виважений і враховує теперішній стан досліджень трипільсько-кокутенської енеолітичної цивілізації, місце якої в історичній реконструкції давньої Європи ще чекає остаточного вирішення.

На завершення висловимо високу оцінку значною мірою подвижницької праці колективу виконавців проекту “Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки”. В. Хвойка своїми науковими досягненнями піднімав українську археологію до європейського рівня.

1. *Ефименко П. П.* Первобытное общество – К., 1953.

2. *Петров В. П.* Етногенез слов'ян. – К., 1972.

3. *Ткачук Т. М.* Знакові системи трипільської-кокутенської культурно-історичної спільності (малюваний посуд). – Вінниця, 2005.

В. Д. Баран

Рецензія надійшла до редколегії 06.02.2007

Прийнята до друку 10.03.2007

ДО 80-РІЧЧЯ ВОЛОДИМИРА ДАНИЛОВИЧА БАРАНА

Дев'ятого серпня 2007 р. відомому вченому, одному з визначних фахівців слов'яно-руської археології, члену-кореспонденту Національної Академії наук України, доктору історичних наук, професору В. Д. Барану виповнилося 80 років.

Володимир Данилович Баран народився в с. Дем'янів Галицького повіту Станіславського воєводства (нині Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) в селянській родині. Після завершення навчання у школі вступив до Рогатинського педагогічного училища, яке успішно закінчив 1946 р. Цього ж року вступив на історичний факультет Львівського педагогічного інституту. Навчання відбувалося у важкий, тривожний час – час визвольних змагань українців за свою незалежну державу. Можливо, тоді й зародилося бажання Володимира Даниловича працювати в царині історичної науки, зокрема, в тій галузі, яка вивчає питання прабатьківщини і походження свого народу, його становлення і розвитку у віддалені від нас часи. Саме цим він активно та фахово займається й досі.

Після закінчення навчання в педагогічному інституті молодий випускник працює науковим співробітником Обласного архіву у Львові, куди дуже часто навідувалися археологи. Як зазначає проф. Л. І. Крушельницька: “Володимира Даниловича для археології віднайшла Катерина Черниш. Не знаю, де вона його вперше пізнала, але добре пам'ятаю той день, коли у 1953 р. ми дві, тоді молоді працівниці відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР зайшли до Обласного архіву з метою переманити Володимира Даниловича з архіву на роботу до нашого відділу”¹. Не вагаючись, він перейшов на роботу у відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР, де відразу ж обійняв посаду молодшого наукового співробітника. На той час в інституті працювали відомі науковці, зокрема, академік І. П. Крип'якевич – директор, доктор філософії в галузі археології М. Ю. Смішко – завідувач відділу. Саме вони побачили в особі Володимира Даниловича здібного дослідника, талант якого в недалекому майбутньому розкрився на повну силу.

Здібна інститутська молодь, що поповнила відділ археології, швидко згуртувалася навколо відомого українського вченого М. Ю. Смішка, у якого були добра фахова підготовка, прогресивні на той час ідеї, прекрасні організаторські здібності й велике бажання створити творчий колектив, який би згодом переріс у наукову школу. Навчаючись у Маркіяна Юліяновича, В. Д. Баран прагнув усе збагнути, засвоїти та перейняти. Він швидко сформувався як перспективний археолог. Уже перші експедиційні дослідження визначили коло наукових інтересів Володимира Даниловича, які тісно були пов'язані з ранньослов'янською проблематикою і, зокрема, питанням походження та ранньої історії слов'ян. Результати кількарічних польових досліджень поселень біля сіл Черепин та Ріпнів, що на Львівщині, стали основою кандидатської дисертації, яку

¹ Крушельницька Л. До ювілею “львівського” Володимира Барана // Постаті Української археології. – Львів, 1998. – С. 112.

він успішно захистив 1958 р. Через три роки робота “Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин” була опублікована.

Наприкінці 50–на початку 60-х років увагу дослідника привернули інші поселення черняхівської культури: селища Ріпнів-ІІ на Західному Бугу, Дем’янів і Бовшів у Верхньому Подністр’ї, під час розкопок яких отримано унікальний матеріал, що дав змогу виділити верхньодністерський варіант черняхівської культури. Його доповідь з цього питання на першому конгресі Міжнародної унії слов’янської археології у Варшаві 1965 р. принесла вченому європейське визнання. Володимира Даниловича Барана обрали членом Постійного виконавчого комітету Міжнародної унії слов’янської археології.

Згодом Інститут суспільних наук було перепідпорядковано Львівському держуніверситету імені Івана Франка, і з 1967 по 1969 рр. В. Д. Баран обіймає посаду доцента кафедри історії УРСР. Тут він вдало поєднав наукову і викладацьку діяльність. Саме в цей час почав вивчати слов’янські селища другої половини I тисячоліття н.е. на Середньому Дністрі (Зелений Гай). Своєрідним підсумком наукових пошуків протягом 60-х років стала його монографія “Ранні слов’яни між Дністром і Прип’яттю”, що вийшла у світ 1972 р. В університеті також виявилися організаторські здібності вченого. Він щорічно організовував студентську археологічну практику, залучав талановиту молодь до наукової роботи, серед яких були Д. Н. Козак – нині заступник директора та завідувач відділу ранніх слов’ян Інституту археології НАН України, а також Р. М. Чайка – колишній завідувач Археологічного музею Університету. До речі, ініціатор створення музею – В. Д. Баран. По суті, це було завершення львівського періоду наукової діяльності Володимира Даниловича, хоча сам він так ніколи не поділяє, оскільки й надалі постійно проводить дослідження в західному регіоні України, тісно співпрацює з колегами відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР.

У 1969 р. на запрошення директора Інституту археології АН УРСР академіка Ф. П. Шевченка він переїхав до Києва й обійняв посаду заступника директора, а згодом і виконувача обов’язків директора цієї установи. Вдало поєднуючи організаційну та наукову роботу, вчений досягає неабияких успіхів. За досить короткий час він завершив написання докторської дисертації, в якій не лише узагальнив власні та отримані попередниками матеріали, а й застосував для цього нові теоретичні розробки. Робота, присвячена римській добі, містила аналіз складних етнокультурних процесів у тогочасному суспільстві зазначеного регіону, була успішно захищена 1973 р. Згодом, доопрацьований варіант став основою узагальненої праці “Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу” (1981).

Водночас науковець інтенсивно продовжував польові дослідження ранньослов’янських селищ у Середньому Подністр’ї (Теремці, Рашків-І–ІІІ), унаслідок чого отримав надзвичайно цінні дані щодо поліетнічності черняхівської культури та її зв’язку із пражко-корчацькими пам’ятками. Введенню в науковий обіг матеріалів з Рашкова він присвятив монографічну працю “Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков)”, що вийшла 1988 р.

В Інституті археології проявилися його організаторські здібності. 1974 р. він створив відділ археології ранніх слов’ян, який очолював донедавна. Під його керівництвом

сформувалася школа археологів-славістів, підготовлено і захищено 20 кандидатських і п'ять докторських дисертацій. Головною проблемою, над якою працює вчений і очолюваний ним відділ, є проблема формування слов'янства за матеріалами археології із залученням історичних, лінгвістичних, антропологічних джерел. За підготовку колективної монографії “Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период” (1990), де висвітлено нові погляди на ранньослов'янську проблематику, 1991 р. вчений разом з відділом отримав державну премію України в галузі науки і техніки.

У 90-х роках Володимир Данилович продовжив працювати над проблемою етнокультурних та державотворчих процесів у I тисячолітті н.е. на території України. Він розробив нову концепцію походження українського народу, використовуючи всі доступні йому джерела. Цій темі присвячений третій том “Давні слов'яни” п'ятнадцяти томної праці “Україна крізь віки”, а також дослідження “Походження українського народу” та “Історичні витоки українського народу”, які виконано разом з Я. В. Бараном.

Досліджувані вченим проблеми виголошені на численних республіканських, всесоюзних та міжнародних конференціях.

У 1995 р. В. Д. Барана обрано членом-кореспондентом НАН України. Він є дійсним членом Виконавчого комітету і бюро Унії слов'янської археології, членом-кореспондентом Центрального німецького археологічного інституту. З 2000 р. – професор кафедри археології, античності та середньовіччя історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, а з 2001 р. – провідний науковий співробітник науково-дослідного Інституту українознавства при Київському національному університеті імені Т. Г. Шевченка. Протягом трьох десятиріччів Володимир Данилович є членом Вченої ради та Спеціалізованої ради з захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України.

Сфера наукових зацікавлень: археологія, слов'янські старожитності. Автор понад 300 праць, у тому числі десяти авторських і восьми колективних монографій.

З ювілеєм Вас, Володимире Даниловичу! Щиро зичимо життєвого оптимізму, здоров'я і ще довгих років плідної праці в науці, якій Ви присвятили своє життя.

Найважливіші праці вченого

1. Розкопки на поселенні I тисячоліття н. е. в с. Ріпневі (Ріпнів-II), Львівської області, в 1957 р. // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 102–113.
2. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. – К., 1961. – 126 с.
3. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 77–87.
4. Поселення I тис. н. е. в с. Ракобути на Західному Бугу // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 80–91.
5. Раннеславянское поселение у с. Репнева (Репнев-II) на Западном Буге // МИА. – 1963. – № 108. – С. 351–365.
6. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957–1960 гг.) // МИА. – 1964. – № 116. – С. 213–252.
7. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Вольны // AR. XX-5. – Praha, 1968. – S. 583–593.
8. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 35–45.

9. Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 121. – С. 7–12.
10. Поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї // Археологія. – 1971. – № 1. – С. 103–113.
11. Ранньослов'янське поселення у с. Зелений Гай на Дністрі // СВНУ. – 1971. – Вип. I. – С. 121–128.
12. Поселення черняхівської культури поблизу Звинячина і Макарівки Чернівецької області / Археологічні дослідження в Україні в 1969 році. – 1972. – Вип. 4. – С. 220–224.
13. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – 244 с.
14. Siedlungen der Cernjachov-Kultur am Bug und oberen Dneestr // Zeitschrift für Archäologie. – 1973 – N 1. – S. 30–40.
15. Славяне в середині I тис. н. е. // Проблемы этногенеза славян. – К., 1978. – С. 5–39.
16. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981. – 264 с.
17. Сложение раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае: Сб. науч. тр. – К., 1983. – С. 5–48.
18. Die frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine // Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. – Verlag Philipp von Zabern, Bd 8. – Mainz am Rhein, 1986. – S. 73–176.
19. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988. – 160 с.
20. Памятники черняховской культуры // Археология Прикарпатья, Вольныи и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 47–55.
21. Пражская культура // Археология Прикарпатья, Вольныи и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 59–68.
22. Охоронні розкопки багатощарового поселення Куропатники на Прикарпатті // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології України. – Вінниця, 1990. – С. 10–11. (співав. Зеленецька І. Б., Бобровська О. В.).
23. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // ЗНТШ. – Т. ССХХV. Праці іст.-філос. секції. – Львів, 1993. – С. 59–86.
24. Давні слов'яни. – К., 1998. – 336 с.
25. Етнокультурний розвиток Східнокарпатського регіону у VI–VII ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. У 4 т. Т. I: Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 263–308.
26. Слов'яни у другій чверті I тис. н. е. // Давня історія України. – К., 2000. – Т. 3. – С. 39–60.
27. Походження українського народу. – К., 2002. – 404 с. (співав. Баран Я. В.).
28. Черняхівська культура – поліетнічне утворення на території Південно-Східної Європи // Археологія давніх слов'ян: Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 91–102.
29. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2005. – 144 с. (співав. Гопкало О. В.).
30. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – 208 с. (співав. Баран Я. В.).

В. Д. Баран.

В.Д. Баран у колі послідовників біля рідної оселі в с. Дем'янів.
(Б.П. Томенчук перший ліворуч, Н.Я. Стеблій, М.А. Филипчук).

ШОСТА МІЖНАРОДНА СТУДЕНТСЬКА НАУКОВА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “СЕРЕДНЬОВІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ”

Андрій Миронюк, Андрій Филипчук

Львівський національний університет імені Івана Франка

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

У Чернігові відбулася 13–15 квітня 2007 р. VI Міжнародна студентська наукова археологічна конференція на тему “Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи” під егідою Інституту археології НАН України, Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка та Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя.

Конференція пройшла на базі історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету. У відкритті конференції взяли участь проф. М. О. Носко, ректор Чернігівського університету; докт. іст. наук. Г. Ю. Івакін – заступник директора Інституту археології НАН України; член. кор. НАН України О. П. Моця, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології інституту археології НАН України; проф. Р. В. Терпиловський, завідувач кафедри археології Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка; канд. іст. наук. В. І. Мироненко, відповідальний редактор журналу “Современная Европа”, керівник центру “Європейський Союз – Східна Європа” Інституту Європи РАН; доц. О. Б. Коваленко, декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету; доц. В. П. Коваленко, завідувач кафедри історії та археології України, директор Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

На пленарному засіданні заслухано п’ять доповідей: Н. Єгорової “База даних. “Археологическая коллекция Воронежского областного краеведческого музея”; А. Гурянова “Внешняя политика Чернигово-Брянского княжества во второй половине XIII века”; Ю. Лупененка “Князь Мстислав Глебович в контексте событий осени 1239 года”; М. Мудрицької “Культ свини (кабана) у східних слов’ян”; Л. Хрустанової “Збереження археологічної спадщини: проблеми та перспективи”.

Після пленарного засідання учасники конференції відвідали експозицію Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарнавського.

Наступного дня роботу вели в трьох секціях: “Старожитності Центрально-Східної Європи I тисячоліття”, “Проблеми розвитку середньовічного суспільства та археологічні старожитності IX–XIII ст. Центрально-Східної Європи”, “Старожитності XIV–XVIII ст. Центрально-Східної Європи”. На секційних засіданнях заслухано 60 доповідей і повідомлень, присвячених результатам археологічних досліджень, історії та історіографії науки, генеалогії, краєзнавству, етнографії, етнології, охороні культурної спадщини та новітнім технологіям.

Львівський національний університет імені Івана Франка представляли студенти першого – четвертого курсів історичного факультету зі спеціальності “археологія”. В першій секції з доповідями виступили Олена Лек “Про господарські споруди культури типу Луки Райковецької за матеріалами поселень Українського Прикарпаття”; Андрій Миронюк “Довкілля археологічних пам’яток пшеворської культури: стан і перспективи вивчення”; Андрій Филипчук “Про один тип укріплених поселень слов’янського часу IX–X ст. в Українському Прикарпатті за матеріалами розвідкових робіт вздовж р. Золота Липа”; Ольга Блага “Оборонні споруди Плісеська в слов’яно-руський час”; Віталій Ляска “Долітописний Галич”. На засіданні другої секції прозвучали доповіді Володимира Шелепа “До питання про планувальну структуру центральної частини Плісеська в слов’яно-руський час за матеріалами І.Д. Старчука” та Ольги Мінейко “До питання про масове запровадження християнства за матеріалами літописного Плісеська”. У виступах та дискусіях студенти торкалися актуальних для сьогодення питань: теорії і методики наукового пошуку, узагальнень політичної, соціальної, господарської сфер життя давньослов’янського населення.

Під час підведення підсумків акцентовано увагу на важливості проведення таких конференцій. Учасники конференції 15 квітня мали змогу побачити найбільший у Центрально-Східній Європі укріплений табір вікінгів (IX–XIII ст.) і його курганний могильник поблизу с. Шестовиця, що неподалік від Чернігова. Тут вони ознайомилися з новими відкриттями Міжнародної Шестовицької археологічної експедиції, у складі якої плідно співпрацюють вчені з України, Росії, Білорусії, Норвегії, Канади.

Організатори конференції відзначили добру підготовку всіх її учасників і запросили до роботи у Міжнародній школі молодих археологів на базі Шестовицької археологічної експедиції, яка відбувається щороку в липні – серпні.

СПИСОК АВТОРІВ

Баран Володимир Данилович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, двічі лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки. Головний науковий співробітник відділу археології слов'ян Інституту археології НАН України та провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України.

Білас Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету імені Івана Франка, науковий працівник обласного Історико-краєзнавчого музею м. Винники.

Войтович Леонтій Вікторович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Глушко Михайло Степанович – доктор історичних наук, професор, викладач кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Гудима Юрій Володимирович – завідувач музею історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

Довгань Петро Михайлович – археолог, науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Лесик Дем'ян Михайлович – науковий працівник Державного історико-архітектурного заповідника в м. Жовква.

Стеблій Наталія Ярославівна – археолог, старший лаборант Археологічного музею історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Томенчук Богдан Петрович – кандидат історичних наук, доцент, викладач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Филипчук Михайло Андрійович – кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу.

Миронюк Андрій Михайлович – студент третього курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Филипчук Андрій Михайлович – студент першого курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДЛУ	– Археологічні дослідження Львівського університету
АО	– Археологические открытия
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
ВИ	– Вопросы истории
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
ИВГО	– Известия Всесоюзного географического общества
КСИА АН СССР	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	– Краткие сообщения Института археологии АН УССР
МДАПВ	– Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР.
РА	– Российская археология
СА	– Советская археология
СВНУ	– Середні віки на Україні
APolski	– Archeologija Polski
AR	– Archeologické rozhledy
FQ	– “Folia Quaternaria”
Кw. НКМ	– Kwartalnik Historiji Kultury Materialnej
РА	– Památky archeologické
PArch.	– Przegląd Archeologiczny
Spr. Arch.	– Sprawozdanije Archeologiczne
SLA	– Slavia Antiqua.
WA	– Wiadomosci Archeologiczne.

ЗМІСТ

СТАТТІ

<i>Михайло Филипчук</i> ПРО СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ПОРИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ	3
<i>Наталія Стеблій</i> ГЕОГРАФІЯ ПОСЕЛЕНЬ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (за матеріалами черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття)	17
<i>Богдан Томенчук, Володимир Баран</i> АРХЕОЛОГІЯ ДЕРЕВ'ЯНИХ ПАЛАЦОВИХ КОМПЛЕКСІВ КНЯЖОГО ГАЛИЧА	31
<i>Михайло Глушко</i> ГУЖОВИЙ ПОЛОЗНИЙ ТРАНСПОРТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ХОДОВОЇ ЧАСТИНИ І КУЗОВА	55
<i>Леонтій Войтович</i> ЧИ БУЛИ МЕЧІ ХАРАЛУЖНІ?	74
<i>Наталія Білас</i> ВИКЛАДАННЯ БІБЛІЙНОЇ АРХЕОЛОГІЇ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ	80

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

<i>Наталія Стеблій</i> ОХОРОННО-РЯТІВНІ РОБОТИ НА ЧЕРНЯХОВО-ПРАЗЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ РІПНІВ-ІІ У 2003 р.	88
<i>Михайло Филипчук</i> РЯТІВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ НА ГОРОДИЩІ С. ПІДГОРОДИЩЕ ПЕРЕМИШЛЯНСЬКОГО Р-НУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛ.	113
<i>Петро Довгань</i> КОЛЕКЦІЯ РЕСТАВРОВАНИХ ГОРЩИКІВ З ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО БУЖСЬКА	137
<i>Наталія Білас</i> ОБОРОННІ СПОРУДИ ЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	143
<i>Дем'ян Лесик</i> ЖОВКВА В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	155
<i>Юрій Гудима</i> ПРО НОВУ ГРУПУ МОНЕТ З ЙОСИПІВСЬКОГО СКАРБУ	164

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Володимир Баран</i> ВІДЕЙКО М. Ю., БУРДО Н. Б., АБАШИНА Н. С. ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ АРХЕОЛОГА ВІКЕНТІЯ ХВОЙКИ. У 2 ч. – К., 2006 . – 282 с.	176
До 80-річчя Володимира Даниловича Барана	185
<i>Андрій Миронюк, Андрій Филипчук</i> ШОСТА МІЖНАРОДНА СТУДЕНТСЬКА НАУКОВА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “СЕРЕДНЬОВІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ”	190
СПИСОК АВТОРІВ	192
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	194

CONTENTS
ARTICLES

- Mykhailo Fylypchuk*
ON THE ISSUE OF THE STATE AND PERSPECTIVES OF THE DEVELOPMENT OF EARLY
MIEVEAL ARCHAEOLOGICAL SOURCES IN THE UKRAINIAN PRE-CARPATHIAN REGION. . . 3
- Nataliya Steblyi*
THE GEOGRAPHY OF SETTLEMENTS IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH (AS BASED ON
THE MATERIALS OF THE CHERNYAKHIV CULTURE OF UPPER PODNISTERYA AND UPPER
POPRUTTYA) 17
- Bohdan Tomenchuk, Volodymyr Baran*
ARCHAEOLOGY OF WOODEN PALACE COMPLEXES OF PRINCELY HALYCH 31
- Mykhailo Hlushko*
ANIMAL-DRAWN RUNNER TRANSPORT OF THE UKRAINIAN ENEOLITH PERIOD
POPULATION: UNDERCARRIAGE AND BODY RECONSTRUCTION 55
- Leontiy Voitovych*
WERE THERE KHARALUH SWORDS? 74
- Nataliya Bilas*
TEACHING BIBLICAL ARCHAEOLOGY IN LVIV UNIVERSITY 87

FIELD WORK

- Nataliya Steblyi*
PROTECTION AND RESCUE WORKS IN THE CHERNYAKHIV-PRAGUE SETTLEMENT OF
RIPNIV-II IN 2003 88
- Mykhailo Fylypchuk*
ARCHAEOLOGICAL RESCUE EXCAVATION IN THE HILLFORT OF PIDHORODYSHCHE
VILLAGE, PEREMYSHLYANY REGION, LVIV OBLAST 113
- Petro Dovhan*
COLLECTION OF RESTORED POTS FROM THE HILLFORT OF ANNALISTIC
BUZHSK. 137
- Nataliya Bilas*
ZBARAZH CASTLE FORTIFICATION AS PRESENTED IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH. 143
- Demyan Lesyk*
ZHOVKVA THROUGH THE PRISM OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH 155
- Yuriy Hudyma*
ON ONE MORE GROUP OF COINS FROM YOSYPIVKA HOARD 164

REVIEWS

- Volodymyr Baran*
M.YU.VIDEIKO., N.B. BURDO., N.S.ABASHYNA. RESEARCH IN TO TRYPIYYA CIVILIZATION
IN THE SCHORLARLY HERITAGE OF ARCHAEOLOGIST
VIKENTIIY KHVOIKA 176
- ON THE 80TH ANNIVERSARY OF VOLODYMYR DANYLOVYCH BARAN 185
- Andriy Myronyuk, Andriy Fylypchuk*
THE 6TH INTERNATIONAL STUDENTS' SCIENTIFIC ARCHAEOLOGICAL CONFERENCE
MIEVEAL ANTIQUITIES OF CENTRAL AND EASTERN
EUROPE. 190

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ**

ВИПУСК 2

Виходить з 2006 р.

Підп. до друку 15.10.2007. Формат 70x100/16. Папір друк.

Друк офсет. Умовн. друк. арк. 15,9. Обл.-вид. арк. 17,7.

Тираж 300 прим. Зам.

Видавничий центр Львівського національного університету
імені Івана Франка. 79000 Львів, вул. Дорошенка, 41